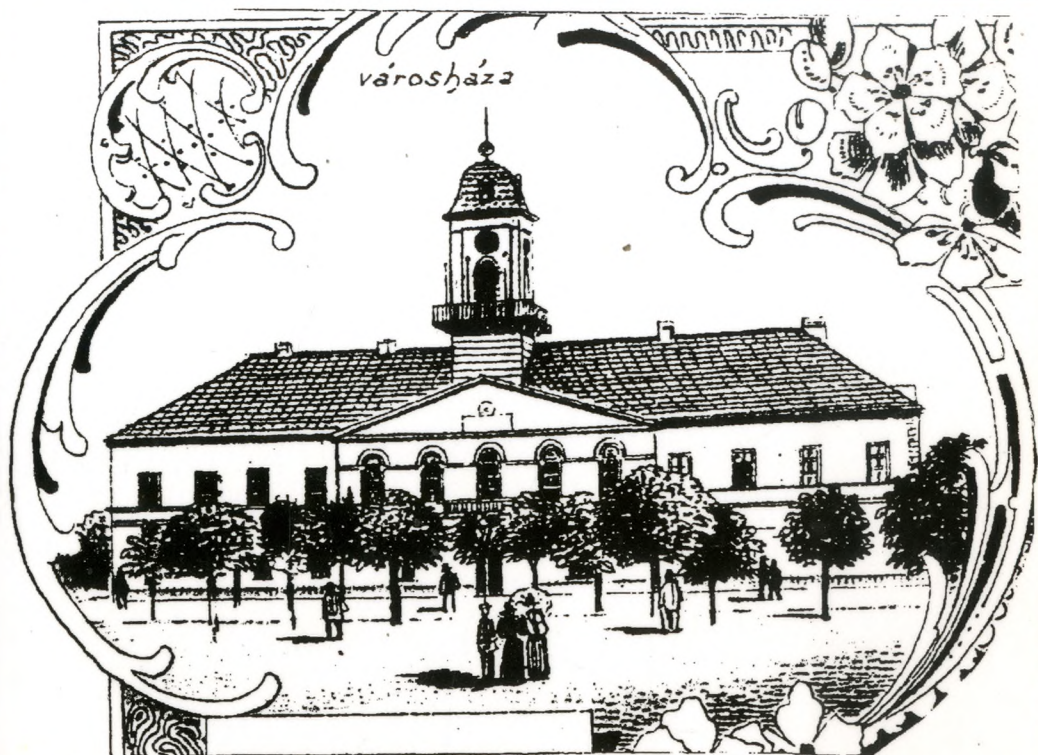

MAGYAR LÁSZLÓ
IRATVALLATÓ

EGY LEVÉLTÁROS ÍRÁSAIBÓL

Életjel

**Megjelent a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Nemzeti
és Etikai Ügyek Főosztályának támogatásával**

MAGYAR LÁSZLÓ

IRATVALLATÓ

EGY LEVÉLTÁROS ÍRÁSAIBÓL

1999

SZABADKA ÉS KÖRNYÉKE KÖZÉP- ÉS TÖRÖK KORI KÉZMŰVESSÉGÉRŐL

Ha abból indulunk ki, hogy egy település legjellemzőbb mutatója iparának fejlettsége, akkor Szabadka a régmúlt időkben – az eddig felkutatott adatok alapján – nem is játszhatott kis szerepet a térségben. Ugyanis a vidékünk kézművességét idéző tárgyi bizonyítékok néhány ezer évesek. Az agyagedények formagazdagsága és díszítőművészete már a neolitikumtól kezdve e vidék lakójának alkotókészségéről és esztétikai igényéről tanúskodik. Az i. e. első évezred derekáig kézzel díszítették az edényeket, majd a korongolás művészete kezdett meghonosodni.¹ A fémek felfedezése és gyakorlati alkalmazása e táj emberének életében szintén gyökeres változásokat hozott. Először a rézet alkalmazták és alakították, majd öntötték. A régészet számon tartja a Hajdújárás közelében levő kővágói bronzkori öntőműhely lelőhelyet és a néhány itt készített bronztárgyat.² A vas felfedezése már új technológiát kívánt, ami eleinte a kovácsmesterségben és ennek ágaiban, de főként az ötvösmesterség fejlettségében, az ötvösművészet gazdagságában csúcsosodott ki. A nemesfémből készített ékszerek tökéletes megmunkálása minden történeti korszak kézművesét nagy erőpróba elé állította, egyben különös tiszteletet kölcsönzött neki. A népvándorlás korából is többnyire agyagfém- és csonteszközök láttak napvilágot. A bőr, fa, textil és más hasonló anyagból készült tárgyak megsemmisültek a föld felszíne alatt.³ Szembetűnő, hogy az üvegművesség termékeiből milyen mennyiség fordul elő. Mindenképpen úgy kell ezekre a leletekre gondolni, hogy közülük valamennyi nem készülhetett vidékünkön. A távolsági kereskedelem áruja, ha nem is mutathatók ki minden esetben, de valószínűsíthetők. Sok tekintetben tehát kézzelfoghatóbb bizonyítékokról árulkodnak a későbbi, vagyis a közép- és török kori adatok. Annál is inkább, mert a régészeti eredményeket immár – ha gyéren is – az írásos emlékek, a történettudomány és segédtudományai, a nyelv- és más tudományágak egészíthetik ki. A Szabadkai Városi Múzeum nagy mennyiségű kézműipari jellegű leletének különös ipartörténeti és néprajztudományi jelentősége van, mert valamelyest vizuális képet nyújt vidékünk lakosságának művészi és technológiai felkészültségéről, ízléséről és igényéről.

A IX. század elején az avar államszervezet felbomlik, s amikor a X. században a honfoglaló magyarok megszállták a Duna–Tisza vidékét, az itt élő avar néptöredék és a már korábban idetelepedett szláv népcsoportok kevered-

tek az újonnan érkezett magyarsággal.⁴ A szlávok befolyásolták a magyar falurendszer kialakulását,⁵ ezt tükrözik pl., a házépítkezéssel (gerenda, oszlop, cserép, kémény, konyha, asztal, pad stb.), vagy akár a mesterségekkel (takács, mészáros, csizmadia, molnár, kovács stb.) kapcsolatos és a magyarok által átvett szláv jövevényszavak.⁶ Az ország falurendszere körülbelül öt évszázad alatt alakult ki, amikor is a települések már a XIV. század elejére többé-kevésbé elérték legmagasabb sűrűségi szintjüket.⁷ E társadalmi-gazdasági körülmény alapozta meg (a tatárjárás, pestisjárvány, török hódoltság tragikus eseményei ellenére) vidékünk településhálózatának kialakítását is. Ami azt jelentette, hogy az országutak mentén és a vizek közelében (Körös-ér, Csík-ér, Bács-ér, Kelebiai-, Palicsi-, Ludasi-tó) 5-6 kilométerenként templomos falvak voltak.⁸ A nagy horderejű gazdasági fejlemények következtében országszerte kb. 800 mezőváros alakult ki, rendszerint minden 15–25 falu földrajzi körzetére esett egy mezőváros.⁹ Ismereteink szerint Szabadkát faluként (villa Zabodka) először 1407-ben, mezővárosként (oppidum Zabathka) 1428-ban említik az írásos emlékek.¹⁰ Mielőtt bővebben ismertetnénk Szabadka mezőváros kézművességi vonatkozásait, kanyarodjunk vissza a korábbi századokhoz.

A X–XI. század falutelepüléseinek lélekszámaátlag 150–200 között jellemezhető.¹¹ Az Árpád-korban falvaink lakosai leginkább földbe ásott házakban laktak.¹² A nagy egyházi összeírások a XI–XIII. század oklevelei sok kézművesről adnak hírt (kenyérsütők, kővágók, szűcsök, fazekasok, ácsok, aranyművesek, mészárosok, molnárok, tímárok, üstkészítők stb.). Szabadka és vidéke írásos emlékek hiányában ismét a régészet eredményeire támaszkodhat.

Eddigi ismereteink szerint Északkelet-Bácska okiratokból ismert középkori településeinek száma meghaladja a százat.¹³ Ezek közül templomos települést megközelítőleg harmincat sikerült meghatározni. Szabadka és szűkebb környéke gazdag régészeti lelőhelyekben, ám templomos helyei közül csak néhányat sikerült lokalizálni.¹⁴ Bácskában az első szilárd anyagból készült építményeket a XI. században kezdték építeni.¹⁵ Ugyanis I. (Szent) István király a kereszténység megszilárdítása érdekében elrendelte, hogy minden tíz falu köteles egy templomot építeni. Ez sok építőmester, kőműves, kőfaragó, kovács, ács, lakatos, cseréprakó, képfaragó, kőpíró és harangöntő munkáját tette szükségessé.¹⁶ Az első templomok a román stílus szabályai szerint téglából, vagy – mint Horgoson – téglából és keményre döngölt agyagos földből készültek.¹⁷ Az alapok anyagai – a helyi viszonyoktól függően – általában döngölt agyag és darázskő (lyukacsos mésztufa), valamint kődarabok voltak. A nemrégiben Hajdújárás közelében, az ún. kővágói részen feltárt település középkori templomába a kézművesmesterek nagyobb mennyiségű követ építettek. Ez egyáltalán nem meglepetés, ugyanis még az 1800-as évek második felében is az említett lelőhely közvetlen közeléből rengeteg követ bányásztak ki, többek között Szabadka építkezési, illetve vasútépítési céljaira. A középkori templomok tetejét zsindelyezték, ezek kovácsolt szögei több lelőhelyen előkerültek. A belső falrészeket freskók díszítették. A tavankúti templom ásatása alkalmával sikerült a színes freskók elenyésző darabjait, valamint egy szépen faragott gótikus ablakrészt megmenteni. Az alapfalak töredékei legalább két építési fázisról tanúskodnak és az előbb elmondottakból arra következtethetünk, hogy a templom már fejlet-

tebb közösség igényeit szolgálta.¹⁸ Ezt alátámasztják az írásos emlékek, mert Tavankutat 1439-ben már mezővárosként említik.

A templomépítők mindig figyelembe vették az adott természeti körülményeket. Ott a helyszínen égették a téglát és meszet, formálták a követ és faanyagot stb. Az iparágakat eleinte a várszolgák és mások, továbbá a betelepült idegen (olasz, német) kézművesek gyakorolták. De később, amikor az iparcikkék szükséglete általánossá vált, az iparosmesterek a városokban és falvakban is tevékenykedtek.¹⁹ Királyi törvény rendelte el, hogy az iparcikkékkel kereskedni csakis nyilvános vásárokon szabad.²⁰ Ez azt eredményezte, hogy felgyorsult a vásári szabadalmak osztogatása. Ezzel a királyok főként a XIII. századtól ruházták fel a városokat és a községeket. Sajnos eddig a régészek Szabadkán és környékén kevés középkori lelőhelyet tártak fel. Azonban még így is viszonylag sokféle kézműáru látott napvilágot. A térség távolabbi részein másfajta leletek is felszínre kerültek: Becsén jól megőrzött gelencsércműhely részei, Zentánál pedig egy csaknem ép állapotban levő XIII. századi téglaleletem kemence, valamint a sütőkemencék egész sora.²¹ Hozzáteesszük, hogy Szabadka Kér nevű külvárosának közelében XI. századi edénycserepekre, bográcsdarabokra, téglatörmelésekre, gödrökre akadtak, amelyeknek az oldalába kemencéket vájtak.²² Elképzelhető, hogy az előbb említett települések a régmúlt időkben Szabadkával is ipari (kereskedelmi) kapcsolatban álltak.

Amikor Szabadka és környéke középkori régészeti leletanyagának kézművességi vonatkozásait igyekszünk nagy vonásokban összefoglalni, akkor a városon kívül a következő települések leleteire fektetjük a hangsúlyt: Hajdújárás, Suplyák (Ludas), Nosza, Kelebia, Sándor, Tavankút, Ómoravica és Pacsér, de figyelembe vettük a Bajmok – Szabadka – Horgos – Csantavér – Topolya – Bajmok földrajzi térség leletanyagát is.

Milyen középkori kézművességi-régészeti tárgyakat őriz a Szabadkai Városi Múzeum?

Sokfélét és igen-igen sokat! Leegyszerűsítve, a készlet felosztható: agyag-, hő-, csont- és fémművességre. Leggazdagabb leletállományt az agyag- és fémművesség képezi. Elenyésző mennyiségben kerültek eddig elő a csont- és kő-, sőt az üvegtárgyak is. Viszont százával vannak az edényművesség, a fazekasság különféle példányai. Sajnos nem kevés a cserépedény töredékek száma sem. A korongolt fazekastermek általánosan főzőedények, cserépüstök, korsók stb., amelyeket inkább a formagazdagság, mintsem a díszítés jellemez. Hadd szóljunk néhány szóval a kora középkorban kézzel formált, majd később korongolással készített cserépüstökről, amelyek a XII – XIII. századbéli lakóhelyek legjellemzőbb tárgyai voltak.²³ E jelenség is a földművelés mind nagyobb hódításával és a falutelepülések végleges kialakulásával van kapcsolatban. Szabadka környékén is igen nagy számban maradt fenn ebből az edénytípusból, éppen ezért a régészetet külön foglalkoztatja e „tömegcikk” kérdése. Minden bizonnyal e korongolt üstöket a települések lakói nem a kis földházaikban, hanem azokon kívül használták. Az összetákolt nyári épületben vagy másutt (ahol nem volt a házhoz hasonló agyagkemence) a szolgaóra akasztott cserépüstöket, szabad tűzhelyen, főzéshez használta a lakosság. Az agyagművesség ősi mesterség, azonban hadd említsük meg, hogy a kora középkortól az agyagmű-

vesek (gelencserek) várjobbágyok voltak, akik a vár birtokosának tartoztak szolgáltatással, és akiket jellegzetes kézműaukról, a XIV. század közepétől kezdve fazekasoknak hívtak.²⁴ A régészeti ásatások és az írásos emlékek azt bizonyítják, hogy az agyagművesség a történelem előtti időktől kezdve minden történelmi korszakban nélkülözhetetlen mesterség volt nemcsak a városokban, hanem a falvakban is.

Mégis sokkal szerteágazóbb és magasabb fokú foglalkozás volt a fémművesség. E kézművesmesterség leleteinek száma szintén több százra tehető. Általában a kovácsmesterek és az ötvösmesterség különféle termékei kerültek felszínre: fülbevaló, gyűrű, gomb, tű, övcsat, kulcs, kés, sarló, hajkarika, ekepapucs, szög, zabla, kengyel, olló, lánc, sarkantyú, patkó, vaspánt, gyertyatartó, lándzsa, buzogány, nyaklánc, karperec, ágyúgolyó, lakat, ásóél, templomharangtöredék stb.²⁵ E rövid felsorolásból is látható, hogy Szabadkára és környékére vonatkozólag – a kevés ásatások ellenére – már eddig is sokféle, egykor sok célt szolgáló középkori fémművességi tárggyal gazdagodtunk, amelyek többnyire vasból, bronzból, rézből és ezüsből készültek. A vasmegmunkálás titkait az ember már a történelem előtti időkben elsajátította, s így alakult ki a kovácsmesterség a vaskorszak elején. Alapjában véve e mesterség az idők folyamán nem sokat változott. Korán rájöttek arra, hogy a vasból készült fegyverek és eszközök használhatóbbak, megfelelőbbnek bizonyulnak, mint a korábbi kő-, réz- vagy bronzszerszámok. A kor a középkortól kezdve a lakosság számára leginkább a kovács készítette el a mezőgazdasági és háztartási eszközöket, valamint az ipari szerszámokat. A kovácsmesterségek idővel szakosodtak: megjelennek a kardcsiszárok, pajzsgyártók, lándzsakészítők, fegyvercsiszolók, szegkovácsok, zablakészítők, szekérkovácsok, patkolókovácsok, továbbá az ötvösmesterségek, puskaművesek, bádgosok, lakatosok és más kézművesek. A körülmények változásával a sokféle fegyverkovács szerepét átvették a szerkovácsok (szerszámkovácsok).²⁶ Miután a szakosított kovácsmesterségek termékeit a társadalom számos területén nélkülözhetetlen eszköznek tartották, s mert a kovácsok a történelem folyamán olykor orvosi tevékenységet is végeztek, magától értetődő, miért volt e mesterség mindig az ország egyik legmegbecsültebb foglalkozása.

Mint már említettük, a múzeum kevés középkori kő-, csont- és üveg-tárggyal rendelkezik: malomkövek, csontdíszek, csontgyöngyök, üveggyöngyök kerültek elő a föld alól. Érdemes megemlíteni, hogy a Noszán 1948-ban és 1949-ben végzett ásatások alkalmával egyebek között néhány fából készült koporsó apró maradványait és egy kés nyelének fával borított darabját mentették meg a régészek. Minden bizonnyal jelen voltak tehát a faragómesterek (faragó jobbágyok) is vidékünkön, akik sokféle háztartási, mezőgazdasági és egyéb faeszközt készítettek. A faragómesterek a XVI. században továbbfejlődve differenciálódtak, s „megszülettek” a kerekesekek, szekerekek, tokárok (esztergályosok).²⁷ A régészeti leletekhez fűződően még annyit említünk meg, hogy a különböző történelmi időkből fennmaradt csatok, szíjveretek, lószerszámok, sarkantyúk stb. arra mutatnak, hogy e tájon hagyománya lehetett a szíjgyártómesterségnek, a bőrkikészítésnek. Annál is inkább, mert a vidék nagy kiterjedésű gazdag legelői kiváló feltételeket nyújtottak a jószágtartáshoz.

Mielőtt részletesebben ismertetnénk a Szabadka és környéke kézműves-ségével kapcsolatos eddig ismert középkori oklevelek adatait, hadd idézzük fel röviden a XIII–XV. századok idevágó, a körülmények jobb megértését megvilágító eseményeinek néhány fontosabb mozzanatát.

A tatárjárás (1241–1242) után gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulás veszi kezdetét. A csaknem teljesen kipusztult Bács és Bodrog vármegyéket IV. Béla nagy részben újraterleptette és a városokat szabadalmakkal látta el.²⁸ Fontos mozzanatként jegyezhető meg, hogy IV. Béla király a másodszor is betelepülő kunok szállásterületeként többek között a Duna–Tisza közét jelölte ki. E területen a kunok belső ügyeiket sokáig (az állam beavatkozásától függetlenül) maguk intézték.²⁹ A Csertán vagy Csörtán kun nemzetségek sorából kiválik Köncsög ispán és családja, a bácskai birtokok feudális főurai. Nagy valószínűséggel állítható, hogy magánbirtokaikhoz tartozott a négy mezőváros: Halas, Madaras, Szabadka, Tavankút és számos falu. (Köncsög fiának, Tompa László kun kapitánynak az 1300-as évek végétől madarasi birtokai vannak). Később Szabadka is Káthai Mihály jász kun ispán igazgatása alatt állott, majd a Hunyadiak kezére került.³⁰ Az írott források és a régészeti munkák arról győznek meg bennünket, hogy a XIV–XV. századi kun településhálózat nem volt ritkán lakott. Érdemes megemlíteni, hogy a Kunság lakossága csak a XV. század második felében vált végleg kereszténnyé.³¹ És ha még hozzátesszük, hogy a különböző középkori rendeletek serkentették az idegenek, a más országokból származó kézművesek és mások letelepedését, elképzelhetjük, évszázadokon át milyen kulturális és gazdasági kölcsönhatás bontakozhatott ki. Voltak időszakok, amikor a fentiek fokozott mértékben vonatkoztathatók az ország déli, illetve határ menti településeire. Megítélésünk szerint ezért hárul a jövőben továbbra is különös szakmai feladat a régészet és más humán tudomány felkutatott adatainak objektív kiértékelésére.

A tatárjárást követő új korszak tehát egyben a városok építését és újjáépítését, a kézművesek szaporodását, a faluhálózat kiszélesítését eredményezte. Az egyszerű áruforgalom által ismét piachelyek létesülnek, a piaci forgalom bizonyos napokra összpontosul. Ezekből a piachelyekből, vagyis „vásáros” helyekből lassan városok vagy mezővárosok alakulnak ki.³² E városok vonzóereje piachellyé való válásukkal nagymértékben megnövekedett, s felértékelődött a kézműves jobbágyság jelentősége. A jobbágy-, vagy féljobbágysorban élő mesterember ipari termékeit most már (mint ahogy a városi kézműves) a városi piacon, illetve az országos vásárokon is értékesíti.³³ Az árutermelés fejlődése az utak számának növelését serkentette. A XIV. századtól a kézművesség jelentős fellendüléséről győződhetünk meg. A mezővárosok átmenetet jelentenek a város felé, mert piacaikon a mezőgazdasági termékek mellett a falvaknál több kézműáru, tehát kézműves jelentkezik.³⁴ A kézművesség és a mezőgazdasági foglalkozás elválása immár elkerülhetetlen. A városok agrár jellege csökken, a kézművesek számaránya emelkedik, s országszerte fellendül az iparosodás. A városok körül létrejött egy 50–60 km sugarú piackörzet, amelyen belül a környező falvak lakossága a heti vásárokon szerzi be iparcikkszükségeit.³⁵ A mezővárosok átlaga négyszer-ötször nagyobb volt, mint a falvak átlaga (a XIV. században a lakosok falvankénti átlaga 118, az 1401 és 1526 közötti

években csak 86 lélek!).³⁶ A falvakban csak kevés iparos maradt: szabó, csizmadia, kerékgyártó, kádár és mindenekelőtt a kovács, akinek tűzveszélyes műhelye a falu szélén elkülönítve állt.³⁷ A mezővárosi és falusi kézművesipar fejlődését főként a rendelkezésre álló helyi nyersanyag határozta meg (pl. az állattenyésztés termékei: a bőr, prém, faggyú, gyapjú). A középkori városi kézműipar fejlettségét az egyes iparágak szakmák szerinti nagyarányú szétágazódása (differenciálódása) jelenti.³⁸ Az egyazon mesterséget folytató kézművesek – egymásrautaltságuk folytán – céhekbe tömörülnek. A Bács megyei Szondnak (a mai Sonta) ekkortájt igen fejlett ipara volt. A szondi csizmadiaíknak már 1448-ban céhszabályuk volt, 1513-ban pedig a budai káptalan a zentai csizmadiacéhet ruházta fel a szegedi csizmadiaák szabályaival és megengedte, hogy a zentai szabócéh a szegedi szabók szabadalmaival élhessen.³⁹ A XV. század folyamán az ország mezővárosainak száma nyolcszáz fölé emelkedett és egy-egy város 15–20 százalék iparosa 24–30 féle ipart űzött.⁴⁰ Számos iparágban a kézművesek nem alakultak céhszervezetté: a mezővárosi és falusi mesterek nagy része háziiparosként és parasztiparosként tevékenykedett.⁴¹ Azonban a külföldi iparcikkek korlátlan beáramlása folytán a nagyvárosok iparosodása már a XV. század derekán megtorpant. A céhek egyre inkább bezárkóztak, éles harcot indítottak a kontárok ellen, de jött a mohácsi vész (1526), és a céhszervezetek is összeomlottak.

Milyen középkori oklevelek tanúskodnak vagy utalnak Szabadka és környéke kézművességére?

Településeink történetére eddig ismert legkorábbi megbízható írásos emlékeink csak a XIV. századtól fordulnak elő,⁴² de a kézművességhez kötődő adataink csak a XV. században jelentkeznek.

Említést tettünk a piachelyekről, vásárokról. A csanádi káptalan 1407. augusztus 7-i jelentésében Zsigmond királyt három piaci napról tudósítja: hétfőn Szegeden, kedden Zabadka faluban és csütörtökön Zeer faluban tartottak hetivásárt.⁴³ Tehát a középkorban Szabadka falu áruforgalma a keddi napon összpontosult, ezen a napon értékesíthette ipari termékeit a kézműves jobbágyság, vagy pedig a többi napon más helységekben, a piackörzetben bonyolíthatta le áruforgalmát. Mint már említettük, Szabadkát mezővárosként – eddigi ismereteink szerint – először 1428-ban említik az oklevelek. Vagyis az 1407–1428 közötti évek azt az (átmeneti) időszakot jelentik, amikor a már piachellyel rendelkező (fejlett?) falu – még stabilabb és vonzóbb piackörzettel – mezővárossá alakul át. Megnehezíti a vizsgálódást az, hogy nem ismeretes előttünk, milyen nagyságú mezővárosról van szó. Ha Szabadkának faluszerű nagysága volt, akkor lakosainak száma 100 – 150 fő (20 – 30 háztartás) között lehetett.⁴⁴

A településtörténeti felmérésekből kölcsönzött adatokból azt is említettük, hogy az ország falvainak lakosságátalaga az 1400-as évek elejétől 86 lélek (17–18 háztartás) körül volt. De elképzelhető, hogy Szabadka mezőváros (mint e városok átlaga) négyszer-ötször volt nagyobb a falvak átlagánál, vagyis kb. 340–430 lakossal rendelkezett. Minthogy a mezővárosok lakosságának 15–20 százalékát iparosok képezték, megközelítőleg meghatározható Szabadka és Tavankút mezővárosok kézműveseinek egyenkénti létszáma: valószínűleg 51 és

86 között mozoghatott az iparosok száma a XV. században. Tovább kísérve az eseményeket, szorosan kötődik a témakörhöz Sebastianus (Sebestyén) szabadkai kereskedő neve, aki arról nevezetes, hogy 1460-ban esküvel tanúsította, hogy hatéves Péter fia újlakon Kapisztrán János ferences szerzetes sírja előtt meggyógyult.⁴⁵

Szabadkával és környékével kapcsolatban eddig csaknem hatvan középkori oklevél került elő. Felkeltette a figyelmünket, hogy ezekben itt-ott gazdasági vonatkozású adatokra bukkanhatunk. 1462-ben Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet egyebek között az alábbi helységek és puszták birtokában volt: Gywrge, Baymok, Napfen, Chontafeyer, Bwdakwtha, Pathyr birtokok, továbbá Paly pusztá stb.⁴⁶ A latin nyelvű dokumentumban olvasható, hogy e területek „... minden haszonvételükkel és összes tartozékukkal ... szántókkal, termőföldekkel, rétekkel, mezőkkel, legelőkkel ... szőlőkkel ... vizekkel, folyókkal, halászó helyekkel, halászati jogokkal és vízfolyásokkal, malmokkal és malomhelyekkel” került Szilágyi Erzsébet tulajdonába. Az említett sorok többek között a kézműipar jelenlétét bizonyítják e vidéken, de ilyen adataink vannak a Szabadkára és környékére vonatkozó 1481., 1502., 1504., 1506. évi oklevelekben is.⁴⁷ Arra is gondolhatnánk, hogy e felsőbb helyen kiállított oklevelek egyes részei sablonszerűen készültek. Azonban az eddig említett, s az alábbiakban felsorakoztatott tényekből az következik, hogy a középkori kézművességnek e vidékén mély gyökerei vannak.

A kézművesek a középkorban családnevükben is őrizték foglalkozásukat.⁴⁸ Ugyanis a mesterség, a foglalkozás többnyire öröklődött a családban. A mester fia általában könnyebben szerezhette meg a mesteri rangot. Ez a kiváltság arra serkentette a mestereket, hogy családon belül folytassák az ipart. Foglalkozásnevekből (mesterségnevekből) alakult személynevek leginkább a dézsmalajstromokban vannak. Így pl. az 1522. évi Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromában – amely csaknem négyezer jobbágynévet tartalmaz – elsősorban Varga, Szabó és Kovács nevű lakossal jóformán minden faluban találkozunk.⁴⁹ A Bodrog megyei Tótfalu 122 családja közül 21 jobbágnak Varga volt a vezetékneve. Egyébként a Bodrog megyei falvakban az említetteken kívül gyakrabban előfordulnak a Mészáros, Mónár, Csapó foglalkozásnevek, Bács megyében pedig a Varga, Szabó, Kovács nevek mellett a Fazekas, Szekeres, Pintér, Csapó, Mónár, Kőműves stb. mesterségnevek. Csongrád megyében ugyanakkor sokkal ritkább a Varga és Szabó, de gyakoribb a Faragó, Szekeres, Fazekas, Mészáros, Pintér vezetéknev. A foglalkozásnevekből következtethetünk a jobbágyság igényeire, háztartására, katonáskodására stb. Vagyis betekintést nyerhetünk a falu gazdasági tevékenységébe, a szakmák változatos szétágazódásába. A dézsmalajstromban ezenkívül többek között az alábbi mesterségnevek fordulnak elő: Kerékgyártó, Asztalgyártó, Szitagyártó, Szíjgyártó, Nádvágó. A magyar köz- és főnemesség családneveinek kialakulása a XV. század végén fejeződött be. A polgárság és a jobbágyság csak a XIV. század végétől használ családnevet, s körükben a családnevek kialakulása valójában a XVI. század végén fejeződött be.⁵⁰ Itt említjük meg, hogy az egész történeti korszakban előforduló kevés szláv családnevből nehéz foglalkozásnevekre (mesterségnevekre) következtetni.

Eddigi adataink szerint legtöbb szabadkai vonatkozású foglalkozásnév a XVI. századi dokumentumokban található: 1516-ban a szabadkai Zabó (Szabó) Lukács jelenlétében beiktatták birtokába Magochi Porkoláb Mártont és fiait.⁵¹ A következő évben a néhai Várdai Miklós és Zabó (Szabó) Lukács közötti perben megegyezés született.⁵² Különösen értékes számunkra egy 1525-ből származó nemrégien előkerült oklevél, amely a mai Vajdaság területére mintegy másfél ezer jobbágynévet tartalmaz, s a Szabadka környéki néhány település lakosainak jegyzékében foglalkozásnevekre is bukkanhatunk.⁵³ Pachyron (Pacsér) pl. két Zabó (Szabó); Baymokon (Bajmok) Kowach (Kovács) és Zabo; Gyergye (Györgyén) helységben: két Mezaros (Mészáros), két Zabó, három Kowach, egy-egy Warga (Varga) és Zwch (Szűcs); Napffenen (Nagyfénny) két Zwch, egy-egy Fazakas (Fazekas), Kowach és Mezaros; Chonthaffeyerén (Csantavér) két Warga, valamint Zabo és Feghveres (Fegyveres); Okooron (Ómoravica) három Zabo, valamint Kowach, Warga és Kerekas vezetőknévű jobbággy volt. E számunkra felbecsülhetetlen értékű dokumentum (amely a Sulyok és Török családok közötti viszálykodással kapcsolatos) az említetteken kívül többek között e Bács és Bodrog megyei jobbággyok foglalkozásneveit tartalmazza: Saru, Kozorus (Koszorús), Chapo (Csapó), Paysgyartho (Pajzsgyártó), Thakach (Takács), Igyartho (Íjgyártó), Kerekgyartho (Kerékgyártó), Chishar (Csiszár), Zekeres (Szekeres).

Az összeírások, de más oklevelek is egy-egy helység kézműveseinek számát, a mesterségek megoszlását tükrözhetik. Hozzáteesszük azonban, hogy a személynévanyag elemzéséből mégsem vonhatunk le pontos következtetéseket, mert a kézműveseket nem jelölték mindig foglalkozásuk nevével.⁵⁴ Mégis állítjuk, ha az 1521. évi oklevelet és az 1522. évi dézsmalajstromot nyelv- és ipartörténeti vonatkozásban alaposabban összehasonlítanánk és kielemeznénk, akkor a térség középkori múltját újabb fontos láncszemekkel gazdagítanánk. A középkori kézművességünkkel kapcsolatos új adatokat csakis a régészeti ásatásoktól, valamint a levéltári kutatásoktól várhatunk. Ugyanez vonatkozik a török korszak ipari tárgyaira is.

A mohácsi csatával (1526) megbukott a független középkori Magyarországg és ezután Szabadka és környéke életében is új történeti korszak, a török hódoltság kb. 150 éves nehéz időszaka köszöntött be. A megmaradt kevés őslakosság eleinte a környező szállásokra, majd biztosabb országrészekbe költözik. A szegedi szandzsák az 1540-es években szerveződött meg és néhány kisebb területi egységből, ún. nahijéből állt. A nahijéhez tartozó helységek várai és templomerődei a török helyőrségek szálláshelyei voltak. A helységek vásári és piaci központokként biztosították a török ellátását. Azonban ekkortájt vidékünkön csak a szabadkai vár állott a benne élő török helyőrséggel és a lakosság betelepítése valószínűleg 1552 óta folyhatott.⁵⁵ az 1570. és 1578. évi összeírás a szabadkai nahijét már önálló területként tünteti fel, miután II. Szelim szultán Szabadkát időközben járási központtá, székhellyé hirdette meg.⁵⁶ Azzal, hogy a szultán újjászervezte a nahijét, mintegy újra megalapította Szabadkát és elrendelte a polgári lakosság telepítését.⁵⁷

A Szabadkán és környékén talált régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy az ipari élet a török hódoltság alatt sem szűnt meg. Ugyanis eddig e korból

lándzsa, agyagedény, mozsárágyú, puzdraveret, feszítőzabla, kengyel, pipa, korsó, cserép, véső, kés stb. maradt fenn, de várható, hogy a szabadkai egykori vár környékének majdani felásásával újabb értékes leletekkel gazdagodik a város. Most is érvényes korábbi megállapításunk: a vidékünkön talált török kori régészeti tárgyak mindegyike legnagyobb valószínűséggel nem készült itt helyben.

A török korban nagy területek válnak pusztává, városok és falvak semmiülnek meg. Az Alföldön is megváltozik az életmód: a korábban űzött földművelés helyébe az állattenyésztés lépett, vagyis pásztorrá lesz a lakosság alsó rétege.⁵⁸ A településhálózat megritkulása már a XV. században elkezdődött és csak kb. 60%-uk érte meg a XVI. század közepét, az oszmán–török hódítás korát.⁵⁹ A budapesti, valamint a nyugat-európai könyvtárak és levéltárak gazdag térképtárainak XVI. századi metszetei már részben tükrözik a Duna–Tisza közének gazdasági állapotát: a kunok térségeként megnevezett területen feltűnő nagyságú ábrázolásban különböző állatokat (marhákat, juhokat, kecskéket) és pásztorokat (többször törökös viseletben) kutyaikkal figyelhetünk meg. Ezt láthatjuk pl. Wolfgang Lazius 1556-ban és 1570 után, Zsámboky János 1579-ben, Nicander Philippus Fundanus 1595-ben és Gestaldi 1596-ban készített térképein. Ha már az egykorú felvételek Szabadka környékén is ennyire hangsúlyozzák az állattartást, magától értetődik, milyen jelentősége volt a mézszárosnak és általában a bőrhöz és prémhez fűződő mesterségeknek. Erről tanúskodik (közvetett úton) több török kori dokumentum. A szabadkai nahije 1570. évi összeírásában, a városi szállásokon Varga Pál és Varga István, valamint Szűcs Gellért a kelebiai pusztán Varga Ferenc és Varga Alajos a város közelében levő Császárhomoka pusztán pedig Varga Tamás nevével találkozunk. Az 1578. évi összeírásban Szabadka közelében elterülő Keresztes pusztán Varga Tamás és Varga Pál neve fordul elő.⁶⁰ Hadd említsük meg, hogy az 1570. évi összeírás több mint hatvan, az 1578. évi pedig ötvennél több falut és pusztát említ, ahol immár – a névsorból ítélve – csaknem száz százalékos szláv, elsősorban szerb lakosság él. E lakosok családneveinek alapos nyelvtudományi elemzése után vonhatók le kézzelfoghatóbb és mélyrehatóbb következtetések a kézművesség kérdésével kapcsolatban. Ezúttal csak annyit teszünk hozzá az elmondottakhoz, hogy a két összeírás állatadóztatási adatai vidékünk gazdag jószágtartásáról tanúskodnak. Egyebek között Szabadka város, Himosity, Kis Baysa (Topola), Nagy Baysa, Roglaticsa, Ómarócs (Aranyad), Kis Hegyös, Nagy Hegyös, Papfén (Nagyfén), Budi Baymoka, Verősegyház, Pacsér, Sebesegyház, Kelebe, Ludas, Tavankút, Gyurgyin, Pálegyház, Csontaver falvak fizetnek nagyobb összegű juh- és sertésadót. Ebből adódik azután, hogy e helyiségekben a hússal és bőrral való foglalkozás akkortájt – sőt, amint látjuk később is – a kiemelkedőbb mesterségek közé tartozott. De más is kitűnik e két XVI. századi összeírásból: a lakosság életében immár a szántóföldi növénytermesztés és a kertgazdálkodás is fontos szerepet játszik. Gyakori a len- és kendertized, valamint a méhkasadó. A len és a kender akaratlanul is a len- és kendervásznat, tehát a szövés-fonás művészetét, a háziipart idézi fel képzeletünkben; a háziiparnak különösen nagy hagyománya volt a szláv lakosság körében. Ezenkívül a kézművességre utalnak az összeírások a „Ludas nevű halastó”-val, gyertya-

öntő házzal, Szabadka piacaival és vásáraival, valamint Himosity falu malmával kapcsolatos adatai is. Szabadkán ősszel, télen és tavasszal tartottak nagyvásárt (Szent Kereszt-, Szent István- és Szent Lázár-napi vásárok), míg a hetipiac pénteken volt.⁶¹ Ehhez hozzáfűzzük, hogy a távolsági kereskedők gyakrabban Szegedről és Bajáról szállítottak ipari árut és a szabadkai piacon élő állatot vásárolhattak. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a többi török dézsma-, illetve úrbéri lajstromot és más dokumentumot, vidékünk újabb ipari vonatkozású adataira bukkanhatunk.

A kalocsai és bácsi érsekség 1543. évi urbáriumában⁶² többek között szintén e táj bőrhöz fűződő foglalkozásaira, a cipész- és csizmiamesterség fejlettségére gondolhatunk, hiszen sok pár csizmában fizet adót Szabadka, Baysa, Csantavir, Feketics, Gyurgyia, Kis Hegyes, Luadas, Nagy fen, Nagy Hegyes, Omorovicz, Pacsir, Rogaticsa, Sebesics, Tavankút, míg Baymok papucsokkal rója le tartozását. Hogy a háziiparágak közül a lábbelikészítés mennyire el volt terjedve, bizonyítja az a tény, hogy Bács és Bodrog megye 51 helysége fizette (készpénzen kívül) adóját csizmával és papuccsal.

Az 1650. évi dézsmalajstrom szerint huszonöt helység, az 1678. évi lajstrom szerint hat település fizet a kalocsai érseknek csizmával és papuccsal.⁶³ Ugyancsak a kézművesség fejlettségéről tanúskodik az 1652. évi úrbéri lajstrom.⁶⁴ Gróf Wesselényi Ferenc füleki uradalmához tartozó bácskai „rácz” birtokairól is rendesen szedte úrbéri járandóságait. Csantaffer, Kishegiess, Nagyhegiess csizmával, papuccsal és sajttal, míg Ludas csizmával, vajjal és szőnyeggel fizette adóját.

Az 1578. évi összeírás nem véletlenül tesz említést a „Ludas nevű halastó”-ról, hiszen a halászmesterség e tájon is ősfoglalkozás. Evlija Cselebi 1665-ben *A szobocskai palánk leírásában* többek között ezt írja: „A vár egy széles mező közepén helyezkedik le, a nyugati oldalán egy kicsi tengerecske látható, amelyből ízletes halakat lehet kifogni.”⁶⁵

Hogy a török kori Szabadkán és környékén a tímár-, varga-, csizmadia-, szűcs-, mészáros-, halász-, szövő-, fazekas-, kovács-, molnármesterségek mellett más foglalkozások is előfordultak, bizonyítja Benlich Máté püspök 1653. szeptember 8-i béрмаútja. A belgrádi püspök megemlíti, hogy a Bajmok és Györgyén közti szép templom újonnan épült fából. Ugyanezt jegyzi fel a szintén bácsi plébániához tartozó jánoshalmi erőd melletti Szent György templomról, de hasonlóan vélekedik a martonosi Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt templomról is.⁶⁶ Az 1570. és 1578. évi adóösszeírások gyakori tűzifa illetve arról győznek meg bennünket, hogy Szabadka bővelkedhetett faanyagból, környékén jelentős kiterjedésű erdők lehettek (ami a méhészetnek is kedvezett). Ez azt jelenti, hogy talán némi hagyománya lehetett itt az ács- és faragómesterségnek szintén, de meglehet, hogy még egy sor foglalkozásnak is, amelyekről eddig – adatok hiányában – nem tettünk említést. Hiszen a templomépítés minden történeti korszakban sokféle és kiváló mesteremberek szaktudását követeli meg. Ezt hangsúlyozzuk akkor is, ha vidékünk templomépítő mesterei esetleg más vidékekről származnának.

A török kort idéző dokumentumok között számunkra megkerülhetetlenek a besztercebányai (Banska Bystrica) Koháry – Coburg Leváltár jobbágyle-

velei,⁶⁷ amelyek a bácskai jobbágyság XVII. századi megpróbáltatásaira és némileg a kézművességre is fényt vetnek. Ugyanis állandó teherként nehezedett a kelebiai, tavankúti, ludasi, csávolyi, csantavéri, roglaticai, zobnaticai, nagyfényi stb. „rác” falvak lakosságára a török és a füleki, lévai, szendrői, ónodi várkatonák portyázása, rablása és kegyetlenkedése. Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy a bácskai falvak nemcsak a töröknek, hanem a magyar földesuraknak pénzben és természetben is adóztak, de ez nem gátolta meg a végvári katonákat a megtorlások gyakori elkövetésétől. A hódolt falvakban rengeteg állatot (lovat, marhát), lábbelit, kalpagot, bútordarabot, pénzt stb. zsákmányoltak. A kóbor végváriak egy 1679. szeptember 4-i tudósítás szerint megtámadták Ludast és elhajtottak a faluból 80 lovat, 400 marhát és 35 jobbágyot.⁶⁸ Két évvel korábban ugyancsak Ludasról raboltak háromszáz forintot érő lovakat, egy másik alkalommal pedig Kelebiáról 30 ökröt, Tavankútról 24 ökröt és 7 lovat, Zobnaticáról 84 lovat hajtottak el, miközben Kelebián 10 jobbágyot megölték.⁶⁹ Egy másik jelentés szerint 1677-ben a tavankúti származású Rác Illia és a Kelebiáról való Radoicza füleki katonák Ludason garázdálkodtak: pénzt, csizmát, kalpagot, felnyergelt lovat, paripát, szekrényt, az asszonyoktól „előkötőket”, pálinkafőzésre szolgáló vasfazekakat zsákmányoltak.⁷⁰ A Koháry-féle jobbágylevelekből immár a török birodalom hanyatlása érződik ki, ugyanakkor a bácskai falvak lakosságának személyi és vagyoni bizonytalanságáról is képet kapunk. Nemkülönböztetve elgondolkodhatunk e falvak jószágirtásáról, a marhák és lovak viszonylag magas létszámáról. Vagyis arra gondolunk, hogy a XVII. században falvaink lakosságának megélhetési forrása továbbra is az állattenyésztés maradt, ám az állattartás hagyományainak ápolása magától értetődően fejlesztette a kézművességet (szűcs-, cipész-, csizmadia-, tímár-, mészárosmesterség). Másrészt az 1677. évi tudósítás egyéb mesterség, a háziipar úzésére is utal (az asszonyok előkötőjének és a pálinkafőzésre szolgáló fazekak említéséből mindenképpen erre következtethetünk). Tudunkkal Szabadkán és környékén még a XVII. században sem létesültek céhegyesületek, viszont minden jel arra mutat, hogy a háziipar némely ágának régi hagyománya van városunkban. Ez természetesen a szláv ajkú lakosság (amely leginkább a rác, dalmata, katolikus rác és bunyevác megnevezéssel fordul elő a dokumentumokban) nagyarányú letelepedésével még színesebb jelleget ölt. Sok évvel később, 1756-ban – vagyis már a török hódoltság után – nem véletlenül írja Makai Ferenc lelkész Nagyváradról a szegedi gárdiánhoz intézett levelében: „Addigh is izennyen, vagy írjon T. Attyaságod a szabadkai P. Praesidensnek, hogy az ottvaló ájtatos Bákoktól, Bunyévákától szerezzen egy pár Szőnyeget, asztalra valót, olyat, a mi néműt ők szoktak szűnni.”⁷¹

A török hódoltság vége tájáról, 1684-ből származik egy újabb szabadkai vonatkozású dokumentum, amelyből kiderül, hogy a felsővidéki korponai őrsg adót szedett városunktól: 300 tallért, hetven kalpagot, hetven csizmát, hetven vég abát (posztót), tíz hegyes tört, egy vég gránátot (gyöngyfűzért).⁷² Felelősen magyarázni, milyen mesterséget tükröznek az adatok. Végül ide tartozik Gabriel Vlassich 1796. évi Körös patakot ábrázoló térképleírása, amelyből megtudható, hogy a Vojnits család vízimalma a határórvideki korszakban (és előbb is?) az egykori Szabadkai csárda közelében állott.⁷³

A török uralom alá került Duna–Tisza közén az ipar és kereskedelem nem szigetelődött el a három részre szakított országban, hanem szervesen összekapcsolta azokat.⁷⁴ A parasztvárosok Erdélyből és a királyi területről szerezték be az ipari termékek egy részét. Ha most nagy vonásokban összegeznénk a török fennhatóság alá került területek kézművességét, az elmondottakat néhány megállapítással egészíthetnénk ki. A török igazgatás adókkal terhelte az ipari készítményeket, az állattenyésztést. A malomadót minden keréktől évi 50 akcsében állapította meg.⁷⁵ A malmokat a vásárfelügyelők külön ellenőrizték, hogy a vámszedés körül ne merüljenek fel bonyodalmak és hogy a fertáliát (fertály) a kincstári malmokban megfelelően kezeljék. Miután gazdag állattartásról beszélhetünk, kiemeljük, hogy a leginkább tenyésztett juh darabja után $\frac{1}{2}$ akcse adót vetettek ki.⁷⁶

Már az 1520-as évek második felében a török történetírók beszámolóiból egyes észak-bácskai települések anyagi jólétére gondolhatunk: „... jelentékeny és megerősített városok, melyek fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel s gazdag kereskedőkkel bővülködő helyek valának. mind meghódoltak az országhódító pasa kardja előtt ... szolgálknak és szabadoknak, lovasoknak és gyalogoknak szívük – szemük jóllakott s kezük és markuk megtelt mindennemű szákmánnyal és foglyokkal.”⁷⁷ A török történetírók további sorai szemmel láthatólag eltúlozzák a települések gazdagságáról írt tényállást. Annyi azonban bizonyos, hogy a török uralom alatt – a középkorhoz viszonyítva – több iparágban visszaesés tapasztalható. Elsősorban nyersanyaghiány miatt mutatott hanyatlást az élelmezési ipar és a szövőipar. A pékipar – és több más iparág – inkább a háziipar szintjén működött.⁷⁸ Bár az állattartás fejlettségét jegezhető és jelentős a húsfogyasztás, mégis gyakran jelentkeznek zavarok az ellátásban. A két legelterjedtebb iparág a kovács- és a lábbelikészítő mesterség.⁷⁹ A kovács e korszakban is igen szerteágazó munkát végez: az apró fémtárgyak készítésétől kezdve a puskajavításig.⁸⁰ Minthogy a lakosság főfoglalkozása ekkortájt az állattenyésztés volt,⁸¹ természetesen jelentős az állatbőr-feldolgozás. S amikor a XVII. században a törökök viselet egyre inkább elterjed, a vargák helyett a csizmadiák kerülnek előtérbe.⁸² A falusi ipar a helyi igényeket elégítette ki, miközben egyre nő a városban a török iparosok száma. Keresettebb a ruházati ipar, pl. a szabómesterek munkája. Lényeges fejlődést mutat a fazekasipar és a XVII. században a kerámiakészítmények széles körű elterjedéséről számolhatunk be.

Már a mohácsi ütközet előtt elkezdődött a tömeges délszláv betelepülés az Alföld déli részeire.⁸³ A török uralom védelmében bevándorolt újabb rác lakosságnak privilegizált helyzete volt, belőlük került ki a török katonaságot ellátó iparos-kereskedő réteg többsége.⁸⁴ A közelmúltban feltárt és a XVII. század második feléből, valamint a XVIII. századból származó bácskai vonatkozású dokumentumok többek között a szerb iparos- és kereskedőlakosság tevékenységéről, fennmaradásáért folytatott erőfeszítéseiről, a katolikus közzeggel való nézeteltéréseiről adnak hírt.⁸⁵ Éppen Szabadka többnemzetiségű hagyományainak jóvoltából válhatott kézművessége sokszínűvé, melynek alaposabb felkutatása és kiértékelése még várat magára.

1686. szeptember 19-én „Coari (Koháry – M. L.) ezredes magyarokból álló ezredével bevette Sapatát (Szabadkát – M. L.)”⁸⁶, majd az 1697. évi zentai

ütközetet követően megkezdődik a vármegye újjászervezése, s lassan fejlődésnek indul a gazdasági élet. Az 1699. évi összeírás szerint a vármegye valamennyi községében 298 kézműipari műhely volt. Bács vármegyében ekkor 10 pálinkaégető, 14 sörfőzőműhely, 29 kocsmá és 16 malom működött.⁸⁷ Azonban az észak-bácskai város lendületesebb ipari fejlődésére mégis néhány évtizeddel később kerülhetett sor.

Dolgozatunk olyan szándékkal készült, hogy röviden összefoglalja Szabadka és környéke középső- és török kori kézművességének eddig feltárt adatait⁸⁸, másrészt ösztönzésként, hogy a különböző tudományágak kutatói régműltünk hajszálygökeireit kézzelfoghatóbban, hitelesebben rajzolják meg.

JEGYZETEK

- ¹ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege alapján.
- ² Szekeres László szíves közlése. az öntött bronztárgyak, az öntőminta stb. a Szabadkai Városi múzeumban található.
- ³ Az említett anyagok egyes távoli vidékeken nem semmisülnek meg teljesen, ezenkívül az ősi gyűjteményekből is fennmaradtak; Európa több múzeumban sok évszázados kézműipari tárgyat csodálhatunk meg.
- ⁴ *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Főszerkesztő Székely György. 1. kötet. Budapest, 1987. 634–637.
- ⁵ Szabó István.: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest, 1971. 12. (A továbbiakban: Szabó István 1971).
- ⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest, 1967, 1970, 1976. főszerkesztő Benkő Loránd. Szerkesztők Kiss Lajos és Papp László, Kubinyi László és Papp László.
- ⁷ Szabó István 1971. 68.
- ⁸ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege után.
- ⁹ Szabó István 1971. 196.
- ¹⁰ Magyar Országos Levéltár, DL 92290 és DL 80188. Hozzáfűzzük, hogy az 1391. évi DL 78060 oklevéllel együtt ezek Szabadka eddig ismert legkorábbi írásos emlékei.
- ¹¹ Szabó István 1971. 79.
- ¹² Szabó István 1971. 139.
- ¹³ Szekeres László: *Középkori települések Északkelet-Bácskában (Újvidék, 1983)* című munkájában (A továbbiakban: Szekeres L. Középkori települések...) 81 okiratokból ismert helynevet sorol fel. Újabb levéltári kutatások eredményeként e szám megnövekedett és publikálásra vár.
- ¹⁴ Szekeres L.: *Középkori települések...* 9–60. Lásd még a mellékelt térképet!
- ¹⁵ Szekeres László: *Amit az idő eltemetett.* (Kis vajdasági régészeti). Novi Sad 1981. 94. (A továbbiakban: Szekeres L.: Amit az idő eltemetett 1981.)

- ¹⁶ *Nemzeti kereskedelmünk és iparunk.* A keresztény kereskedelem és ipar adattára. Szerkesztette Mester Kálmán. Budapest, 1942. 55. (A továbbiakban: Mester Kálmán 1942.).
- ¹⁷ Szekeres L.: Amit az idő eltemetett 1981. 96–97.
- ¹⁸ Szekeres L.: Középkori települések... 53.
- ¹⁹ *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája.* Kiadta Bács-Bodrogh vármegye községe I. kötet. Zombor, 1896. 132. (A továbbiakban: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája 1896. 1.).
- ²⁰ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája 1896. I. 133.
- ²¹ Szekeres L.: Amit az idő eltemetett 1981. 102–103.
- ²² Szekeres L.: Középkori települések... 35.
- ²³ Fodor István: *Cserépjártjeink származása.* *Archeológiai Értesítő.* Budapest, 1975. 250., 260–261.
- ²⁴ Bogdán István: *Régi magyar mesterségek.* Budapest, 1973. 67. (A továbbiakban: Bogdán István 1973.).
- ²⁵ A Szabadkai Városi Múzeum középkori leletanyagáról Szekeres László említett munkái mellett lásd még: Olga Šafarik–Dr. Mirko Šulman: *Hinga.* Srednjovekovna nekropola kod Subotice. *Rad vojvodanskih muzeja.* Novi Sad, 1954, valamint Nebojša Stanojev: *Nekropole X–XV veka u Vojvodini.* Novi Sad, 1989.
- ²⁶ Bodán István 1973. 20.
- ²⁷ Uo. 26. Lásd még a kézművességről szélesebb vonatkozásban: Zolnay László: *Kincses Magyarország.* Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, 1977.
- ²⁸ *Bács-Bodrogh vármegye II.* Szerkesztette dr. Borovszky Samu. Budapest, 1909. 436. (A továbbiakban: Borovszky Samu 1909.).
- ²⁹ Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok.* Gyomaendrőd, 1989. 47. (A továbbiakban: Pálóczi Horváth András 1989.)
- ³⁰ Gyórfy György: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990. 296. Hozzáfűzzük, hogy Mátyás király 1458. szeptember 8-án, Szegeden kelt levelében a szabadkai kunok (mint „igazi magyarok”) ügyéért száll síkra (Magyar Országos Levéltár, DL 88331).
- ³¹ Pálóczi Horváth András 1989. 95.
- ³² Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György: *Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig.* Budapest, 1961. 148. (A továbbiakban: Elekes – Lederer – Székely 1961.).
- ³³ Szekfű Gyula: *Magyar történet III.* Budapest, 1938. 561.
- ³⁴ Elekes–Lederer–Székely 1961. 201.
- ³⁵ *A kultúra világa.* A magyar nép története. Szerkesztette Márkus László. Budapest, 1965. 318. (A továbbiakban: Márkus László 1965.).
- ³⁶ Szabó István 1971. 191., 197.
- ³⁷ Bíró Ferencné–Csorba Csaba: *Élet a középkori Európában és Magyarországon.* Budapest, 1985. 50. (A továbbiakban: Bíró Ferencné–Csorba Csaba 1985.).
- ³⁸ *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig.* Szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1983. 397. (A továbbiakban: Szeged története 1. 1983.).

- 39 Borovszky Samu 1909. 436. Lásd még: Érszegi Géza: *Adatok Szeged középkori történetéhez*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982. 39–41. (A továbbiakban: Érszegi Géza 1982.).
- 40 Márkus László 1965. 329.
- 41 Eperjessy Géza: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848)*. Budapest, 1967. 8. (A továbbiakban: Eperjessy Géza 1967.).
- 42 Egyes vélemények szerint a viszonylag kései adatok a kunok jelenlétével magyarázhatók.
- 43 Magyar Országos Levéltár, DL 92290.
- 44 Szabó István 1971. 197.
- 45 Ferences Levéltár, Budapest, 1940. Fol. 44; 56. In: Fügedi Erik: *Kapisztráni János csodái*. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. *Századok*, 1977/5, 847–894.
- 46 Magyar Országos Levéltár, DL 15703.
- 47 Magyar Országos Levéltár, DL 18514; DL 88872; DL 88902; DL 88950.
- 48 Bíró Ferencné–Csorba Csaba 1985. 61.
- 49 Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstroma 1522-ből*. Budapest, 1954. 7. (A továbbiakban: Szabó István 1954.).
- 50 Szabó István 1954. 9.
- 51 Érszegi Géza 1982. 44.
- 52 Magyar Országos Levéltár, DL 89104.
- 53 Magyar Országos Levéltár, Reprográfia 5586. doboz, 00055-ös számú oklevél. Állag: Gyulay – Kuun család oklevelek. Eredeti: Román Szocialista Köztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának történeti levéltára. Lásd még: Engel Pál: *Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből*. In: *Történelmi Szemle*, 1995. 3. szám. 353–364.
- 54 Szeged története 1. 1983. 606.
- 55 Vass Előd: *A szabadkai náhije 1570. és 1578. évi összeírása a szegedi szandzsákban*. Kézirat, 1991. II. oldal. (A továbbiakban: Vass Előd 1991.).
- 56 Dr. Olga Zirojević: *Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka. Zbornik za istoriju 1*. Matica Srpska. Novi Sad 1970. 21.
- 57 Vass Előd 1991. II. oldal.
- 58 Mester Kálmán 1942. 152.
- 59 Pálóczi Horváth András 1989. 103.
- 60 Vass Előd 1991. 2., 22., 26.
- 61 Györe Kornél: *Adalékok Szabadka gazdaságtörténetéhez*. *Üzenet*, 1973. 9. szám. 668.; Dobos János: *Szabadka lakosságának 1578. évi összeírása. Koreni – Gyökerek*, 1. *Svedočenje vekova – Évszázadok vallomása*. Szabadka, 1991. 136. Megjegyezzük: Vass Előd idézett kéziratából nem tűnik ki, hogy Szabadkán pénteken tartották a hetipiacot!
- 62 Magyar Országos Levéltár, Ur. et. Cons. Fasc. 103. Nr. 47. Meggyőző bizonyítékok alapján állítják, hogy e dokumentum száz évvel később keletkezhetett.
- 63 *Bács–Bodrogh vármegye egyetemes monografiája II*. Kiadta Bács–Bodrogh vármegye közönsége. Zombor, 1896. 442.

- ⁶⁴ Magyar Országos Levéltár, Ur. et. Cons. Fasc. 24. Nr. 80.
- ⁶⁵ Magyar László: *Melyik az igazi Cselebi?* A török fordítások szabadkai vonatkozású buktatói. *Üzenet* 1991. 11–12. szám 859. Megjegyezzük, hogy Vass Előd fordításában „kis tengerecske” és nem „kis tó” olvasható! (M. L.).
- ⁶⁶ Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München, 1987. 115–116.
- ⁶⁷ Hegedűs Antal: *A bácskai jobbágyság a török hódoltság végén (1660–1680)*. *Létünk*, 1981. január – február, 1. szám. 147–169. (A továbbiakban: Hegedűs Antal 1981.).
- ⁶⁸ Hegedűs Antal 1981. 155., 169.
- ⁶⁹ Hegedűs Antal 1981. 155., 168.
- ⁷⁰ Szeged története 1. 1983. 736.
- ⁷¹ Csongrád Megyei Levéltár, b/14 k. Líber Foundationum 1724–1907. (Alapítványok), fol. 32.
- ⁷² Iványi István.: *Szabadka szabad királyi város története I*. Szabadka, 1886. 73–74.
- ⁷³ Istorijski arhiv – Történelmi Levéltár, Subotica. térképtár, 3.1.2.54. („Grabe Illirisch prokop der Wojnischen Familie sonst Billichev, alwoh ihre Wasser-mühle vor Befreyung der Stadt Existirt hatte.”).
- ⁷⁴ Eperjessy Géza 1967. 13.
- ⁷⁵ *Magyarországi török kincstári defterek*. Fordította Lászlófalvi dr. Velics Antal. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Kammerer Ernő. Második kötet. Budapest, 1890. XXVIII.
- ⁷⁶ A török összefrások, Cselebi útleírása, valamint egyéb dokumentumok arról is tanúskodnak, hogy Szabadkán és környékén nem lehetett fejletlen a konyhakertészet, sőt a szőlészet sem.
- ⁷⁷ Török történetírók. Fordította és a jegyzeteket írta Thury József. *Török – magyarkori történeti emlékek*. Második osztály: Írók. Budapest, 1893. 270.
- ⁷⁸ *Magyarország története 1526–1686*. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. 1. kötet. Budapest 1987. 361. (A továbbiakban: Magyarország története 1526–1686. 1. kötet.).
- ⁷⁹ *Magyarország története 1526–1686*. 1. kötet 365. Lásd még: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. 2. kötet Budapest, 1987. 978. (A továbbiakban: Magyarország története 1526–1686. 2. kötet).
- ⁸⁰ Dr. Dušan J. Popović: *Srbi u Vojvodini I*. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. Novi Sad, 1957. 233. (A továbbiakban: Dr. Dušan J. Popović 1957.). Lásd még: *Magyarország története 1526–1686*. 1. kötet. 365.
- ⁸¹ Dr. Dušan J. Popović 1957. 217.
- ⁸² *Magyarország története 1526–1686*. 2. kötet 978.
- ⁸³ Uo. 1440.
- ⁸⁴ Uo. 1442.
- ⁸⁵ Lásd erről bővebben a következő dokumentumkötetekben: Slavko Gavrilović–Ivan Jakšić–Sreta Pecinjački: *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII. veka*. Carinarnice i kontumaci I. Beograd, 1985.; Slavko Gavrilović i Ivan Jakšić: *Grada za privrednu i društvenu istoriju Bačke u XVIII veku*. Beograd, 1986.; Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić: *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka I*.

Beograd, 1987.; Slavko Gavrilović: *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka II*. Beograd, 1990.

⁸⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Habsburg-Lotharingisches Hausarchiv Kt. 50. Pag. 824-825. Lásd még: *Budától – Belgrádig*. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerkesztette Szita László. Pécs, 1987. 78-79.

⁸⁷ Borovszky samu 1909. 436.

⁸⁸ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül dr. Đurđica Petrović: *Prilog istoriji Bačke u XVI veku* (Matica Srpska, *Zbornik za društvene nauke* 48. Novi Sad, 1967. 95–105) című dolgozatát, amelyben szintén alaposan elemzi a T. Halasi – Kun által 1964-ben közzé tett 1578. évi török adóösszeírást. A munkából kitűnik, hogy amíg Szabadka és Titel városiasodásának folyamata lassú, addig Bács és Zombor messze előttük járnak. Bácscon 92 kézműves 30 féle foglalkozást űz. A városban legtöbb a szabó (26) és a csizmadia (19). Zomborban 34 kézművest említ az adóösszeírás: legtöbb az építőmester (7) és a csizmadia (5). A szerző megállapítja, hogy Bácskában ekkortájt nem a keresztény, hanem a muzulmán lakosság foglalkozott kézművességgel. Szélesebb földrajzi vonatkozásban eleven képet fest a hódoltság korának kézművességéről többek között Takáts Sándor: *Rajzok a török világból II*. Budapest, 1915, III. kötet, Budapest, 1917), aki különösen a XVI. és XVII. századi faragómolnárok, a nélkülözhetetlen faragómesterek elterjedtségére hívja fel a figyelmet. Ugyanis a házeszközök és még sok más tárgy nagyobbbrészt fából készült.

Megjegyezzük, hogy dolgozatunk hiányos változata megjelent a *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* című folyóirat XXI. számában. (Szeged 1994. 7–19. oldal)

ADATOK SZABADKA KÉZMŰVESIPARÁHOZ (1849–1872)

Az 1849. március 4-én kelt birodalmi alkotmány, valamint az ugyanez év november 18-án kiadott császári pátens értelmében létrejön – külön közigazgatási területként – a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, melyet ideiglenesen a Temesváron székelő tartományfőnök (Landeschef) irányít.¹ Bécs ezzel azt akarta megtorolni, hogy a magyarok a fordalomban a Habsburgok ellen fordultak.² Az 1851. augusztus 17-i Belügyminiszteri rendelet a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság politikai közigazgatási szervezetét rögzíti. A közigazgatás élén temesvári székhellyel a kormányzó (Gouverneur) állt, s az egész tartományt öt közigazgatási kerületre (Kreis) osztották fel. A kerületek járásokra (Bezirk) oszlottak. A zombori kerületet a zombori, kulai, apatini, bajai, zentai és a szabadkai járások alkották.³ Újvidék, Zombor és Szabadka városokban a politikai közigazgatást a városi magisztrátus végezte. A kerületek székhelyein kerületi törvényszékeket (Kreisgericht) létesítettek. Szabadkán és környékén igazságszolgáltatás a járásbíróság (Bezirksgericht) hatáskörébe tartozott.

az 1860. október 20-i diploma visszaállította a vármegyék önállóságát, majd a december 27-i rendelet megszünteti a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot (visszakerül Magyarországhoz).⁴

A Szerb Vajdaság kora (az ún. Bach-korszak) merev központosítású bürokratikus rendszer volt, amelynek hivatalaiban a német nyelv dominált, valamint az alacsony műveltségű és megvesztegethető idegen hivatalnokok intézkedései tartották rémületben a lakosságot. Vajdaság tehát csak a nevében volt szerb, hiszen német volt a hivatalos nyelv. A lakosság ezenkívül szerb, magyar, román és bunyevác nyelven is fordulhatott kérelmével a hatósághoz,⁵ ennek ellenére a rendszer távolról sem teljesítette az elvárásokat, a nyugalmas életet. A kegyetlen robotolás és adóztatás, a rablógazdálkodás és betyárkodás, a fokozódó katonáskodás félelemmel töltött el minden halandót. Nagy teher hárult Szabadkára a gyakori császári hadosztályok elszállásolása, az egyéb katonaugyi és gazdasági kérdésekben is.

Az észak-bácskai város lakosainak száma az 1850-es években meghaladta már az ötvenezret. Vizsgálhatjuk tehát az érem másik oldalát is: Szabadka polgárosodásának folytonosságát, a nyugati civilizációhoz való közeledését, gazdasági fejlettségét. A levéltári és más források tanúsítják, hogy az ország egyik legnépesebb városának hatósága már az 1850-es évek elejétől a vasút

létesítésén szorgoskodott; felépítik az országos híru városi színházat, alapítványokat, tanintézeteket, középületeket, utakat létesítenek, valamint a város bel- és külterületein fásítanak, számos városfejlesztési munkálatot és egyéb beruházásokat végeznek.⁶ A palicsi fürdőintézet létesítésével új távlatok nyíltak a város fejlődésében.

A polgárosodás európai megnyilatkozásai azonban kézzelfoghatóbban törnek felszínre a Bach abszolutizmust követő korszakban. Hadd mondjuk előbb el, hogy az önkényuralom megújítása és a kiegyezés előkészítése (1861–1865) időszakában Szabadka csak nagy nehézségek árán indulhatott el a tőkés fejlődés útján, mert számos tényező befolyásolta a gazdasági kibontakozást. Az 1867. évi kiegyezés a Habsburg-birodalmat dualisztikus alapon szervezte újjá. Vagyis az egykori osztrák császárság kétközpontú (dualista) Osztrák–Magyar Monarchiává változik át. A kiegyezés megszüntette az önkényuralmat és elősegítette a kapitalizmus megerősödését, viszont gyűlöletet szított a magyarok és a nemzetiségek között. A kiegyezés első megnyilatkozásait: az alkotmányosság helyreállítását, a megyék autonómiájának visszaállítását, a sajtó-, egyesületi és gyülekezési szabadságot rokonszenvvel fogadta a lakosság. Tömegesen alakulnak meg a különböző társadalmi körök, egyesületek, kaszinók. Azonban politikai egyesületek alakítását nem engedélyezték. Viszont a különböző pártok létrehozása elé immár nem gördítettek akadályt.

Az 1850 és 1873 közötti időszak az európai tőkés gazdaság expanziós szakasza volt, s a kibontakozó iparosodás ősztönösen hatott a Monarchia mezőgazdaságának fejlődésére is. Az iparosodás kezdeti szakaszában nagy segítséget nyújtottak a fejlettebb országokból importált gépek és termelőberendezések, az átvett műszaki eljárások, a külföldről jött ipari vállalkozók, szakmunkások. 1867-ben a Habsburg-birodalom lakosságának 70%-a a mezőgazdaságból tartotta fenn magát.⁷ A kiegyezés után a vasutak építésével, a mezőgazdasági és ipari gőzgépek elterjedésével növekszik a termelékenység, a kivitel. Egy ideig felvirágzik még a kézműipar néhány ága is. A céhrendszer felszámolásával azonban (az 1872. évi ipartörvény szüntette meg a céhrendszert) fordulat állt be az iparúzés terén: még inkább visszaszorult a háziipari tevékenység. Ekkor többek között az ipartámogató törvények tették lehetővé az ipari forradalom, a nagyipari fejlődés kibontakozását. Hozzáfűzzük, hogy egyes iparágak továbbra is szorosan kötődnek a gyáripari termeléshez, s a gyáripar fejlődésével kialakul az ipari burzsoázia.

A szabadkai kézművesipar 1849–1872. közötti időszakára viszonylag bőséges források állnak rendelkezésünkre. De ezeknek bármily tekintetben való összegezése, bemutatása nem kis nehézségbe ütközik, mert ha csak a céhkézművességre gondolunk, valószínűleg vannak még vidékünket érintő fontos adatok a külföldi levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban és magángyűjteményekben is, hiszen a kézműveseknek egykor nagy mozgásterületre volt szükségük. Mi főként a levéltári kutatásokra támaszkodtunk, annál is inkább, mert eddig e témakörből Szabadkára és környékére vonatkozóan kevés munka látott napvilágot.

A nyugat-európai kézműipar (manufaktúra) fénykora a 16. századdal kezdődött, s egészen az ipari forradalomig tartott.⁸ A történeti Magyarország-

gon a céhrendszer – mint az Európa-szerte elterjedt kézművesipar szervezeti formája – több mint ötszáz évig állott fenn.⁹ A céhek olyan érdekvédelmi testületek (szervezetek) voltak, amelyekbe egy-egy iparág kézművesei tömörültek. A magyarországi városfejlődés eltért és elmaradt a nyugat-európaiától, ezért a céhes kézművesipar fejlődése Magyarországon sok tekintetben különbözött.¹⁰ A 19. század évtizedeiben még utóvirágzását élő céhtestületek szigorú szabályok szerint működtek, s tevékenységüket írásba foglalt kiváltságlevéllel (privilegium) szabályozták. A céhtagok egy évre választották a céh élén álló egy vagy több céhmestert. A főcéhmester irányította a céhtestületet, gondoskodott a céhszabályok betartásáról, büntetéseket is kiszabhatott. Felügyelt a céhládára, amelyben a céh iratait, pecsétjét, értéktárgyait tartották. Nála voltak a céhedények, s a céh hordozható hatalmi jelvénye: a céhtábla.¹¹

A Szabadkai Történelmi Levéltár iratanyaga az említett történeti korszakra számos iparral kapcsolatos adatról ad hírt. Ezekből kitűnik, hogy a kormányhatóság figyelemmel kísérte Szabadka és környéke iparát, kézművesiségét. A főispáni hivatal 1851 júniusában megparancsolja az iparüzés módját, az iparrendeletek betartását.¹² Az utasítás értelmében az ipar csakis engedéllyel, a céhtársulatok keretén belül űzhető.¹³ A temesvári kereskedelmi és iparkamara átirataiban fokozott érdeklődést tanúsít a szabadkai ipar állapota, az iparüzők adóztatása, névjegyzéke, ügyvitele stb. iránt. Sajnos Szabadka a kereskedelmi és ipari városoktól elszigetelten él; nem fejlődhet kellőképpen, amíg nem épül ki a szeged–szabadka–bajai vasútvonal.¹⁴

Nem kis gondot okozott a városnak a kontárkodás fokozódó terjedése. 1850 augusztusában a helybeli szappanfőzők elpanaszolják, hogy a forradalom után az ipar minden területén se szeri, se száma a céhelőírásokat és céhszokásokat nem tisztelőknak, a jogtalan üzérkedőknek.¹⁵ De mások is azzal érvelnek, hogy az 1851 tavaszán életbe léptetett „Ideiglenes Utasítás” világosan kimondja, hogy „(...) mesterlegények munkát egyedül csak czéhbeli mestereknél vállalhatnak (...)”¹⁶ A szabadkai hatóság azonban gyakran toleránsan viszonyul a kérdéshez, mert a nagy kiterjedésű és épülő városban sok „iparúzó”-re van szükség. 1853-ban a kontárok száma jóval meghaladta a százat, míg 1858 októberében számuk mintegy hatvanra csökkent.¹⁷

A Bach-korszakban különféle iparral kapcsolatos rendeletek, rendtartások és utasítások láttak napvilágot. Az 1851 áprilisában életbe léptetett iparrendelet („Ideiglenes Utasítás”) már szól az iparüzési szabadságról. 1853 novemberében egy másik rendelkezés a mészárosok és a sütőipar szakmabeliek kéréseivel foglalkozik.¹⁸ Az 1858 decemberében kibocsátott rendelkezés az iparjegyeket és más ipari védjegyeket ésszabályozza.¹⁹ Ugyanekkor a különböző ipari rendellenességeket és visszaéléseket is rendszabályozzák.²⁰ Az 1859 december 20-án Ferenc József császár által kibocsátott és 1860. május 1-én életbe léptetett császári nyílt parancs(pátens) legfontosabb rendelkezése az Iparrendtartás (Gewerbe-Ordnung) volt,²¹ amely az iparszabadság elvén épült és kilenc fejezetből állt: 1. Mesterségek felosztása. 2. Az önálló iparüzés feltételei. 3. Egyes iparágak működtetéséhez szükséges tervrajzok jóváhagyása. 4. Az iparjog gyakorlása. 5. Piacforgalom. 6. Ipari segédzemélyzet. 7. Testületek. 8. Kihágások és büntetések. 9. Hatóságok és eljárások. A törvény függeléke a

munkakönyvekkel kapcsolatos tudnivalókat ismerteti. A 160 paragrafusból álló iparrendtartás legkimerítőbben az iparjog gyakorlásával, az ipari segédszeméllyel foglalkozik. E törvény keretében működtek természetesen a céhek is.

Érdekes képet tükröznek a kézművesek névjegyzékei. az 1854. év eleji jegyzék összesen 658 szabadkai kézművest tüntet fel,²² akik között igen nagy számban található szabó, csizmadia, kovács, szűcs, takács, gombkötő, viszont ritkábban fordul elő az üveges, órás, lakatos, mészáros. Egy másik, az 1855 májusában készített kimutatás összesen 1241 szabadkai kézműves és kereskedő nevét tartalmazza.²³ Több névjegyzék örökölte meg a bajmoki, csantavéri, ómoravicai, pacséri, sándori, almási és kunbajai kézművesek számát is.²⁴ Így pl. Bajmokon 1857 októberében 134, Csantavéren 1858 májusában 78, Ómoravicán 1857 júliusában 112, Pacséron 1859 szeptemberében 91 kézművest jegyezték. Sándorban és Kunbaján ennél kevesebb, míg Almáson ezekben az években nagyszámú iparúzóval találkozhatunk.

A város gondot fordított az inasok képzésére. azonban még a temesvári tartományi iskolahatóságnak is nem kis erőfeszítésébe került a tanoncok rendszeres „vasárnapi iskolá”-ba járásának, valamint a céhmesterek visszaéléseinek és hanyagságának a rendezése. Egy 1854. évi névjegyzék Szabadkán 321 inast (köztük 40 kereskedőtanoncot) tüntet fel.²⁵ Bajmokon a vasárnapi iskola tantárgyait a helységben használt nyelveken: német, magyar és „dalmát” nyelven adják elő!²⁶

Egyes foglalkozási ágakra bőségesebb levéltári adatok állnak rendelkezésünkre. A csizmadiák, csakúgy mint sok más kézműves készítménye, a háborús években pótolhatatlan eszköz volt. A szabadkai születésű csizmadia legények vándorkönyveiből kitűnik, hogy számos helységben megfordultak és a mesterekhez elszegődtek. Eljutottak egyebek között Zomborba, Félegyházára, Kulára, Bajára, Zentára, Tótkomlóra stb.²⁷ A szabadkai vargalegények pedig Pesten, Budán, Pécsen, Mohácson, Makón, Temesváron, Szegeden, Esztergomban, Pozsonyban, Aradon, Újvidéken, Eszéken, Becskereken, Győrben, Lőszingben tökéletesítették mesterségüket.²⁸ A város szűcslegényei vándorlásuk során temesvári, aradi, zentai, komáromi, szegedi, kiskunfélegyházi stb. mestereknél tanultak.²⁹ A szíjgyártólegények Makón és Törökbecsén, a tímárlegények Temesváron, Szegeden, Újpesten, Lugoson, Karánsebesen fordulnak meg.³⁰ A szabadkai szabólegények általában Zomborban, Szegeden, Pécsen, Mohácson, Kaposváron, Székesfehérváron, míg a kovács-, bográr- és asztaloslegények többek között a zentai, adai, pancsovai, lippai, temesvári, aradi, szegedi, kikindai, kutyevai, belgrádi mestereknél képezték tovább magukat. Itt már megfigyelhető, hogy a céhlegények ellátogatnak a balkáni államokba is. Aradszky Sava szabadkai illetőségű asztaloslegény, aki 1852 közepén Belgrádban tartózkodik, egyéves vándorlási engedélyt kap Oláhországba, Szerbiába és a többi török tartományba.³¹ Nagyjából az eddig említett helységeket (de gyakran távolabbiakat is!) keresi fel a többi nagyszámú kézműves is. A királyi rendelet a céhlegények kötelező vándorlási éveit kezdetben három, majd hat évre szabta meg!

A kutatások során arra is felfigyelhettünk, hogy a szabadkai hatóság pénzbüntetéssel sújtotta azokat a mestereket, akik a katolikus ünnepek alatt dol-

goztak. Ugyanis a rendelet értelmében a más vallásúak is kötelesek ünnepelni (a négy legnagyobb katolikus ünnepen), ha a helységben katolikus templom van.³²

A mesteremberek vásári árusítóhelyét a céhszabályok és a városi hatóság határozta meg. Szabadkán is pontosan kijelölték egy-egy foglalkozás, helybeli és „idegen” kézművesek helyét a heti- és országos vásárokon.

A kézművesek napszáma a többiekéhez képest magas; például egy jó kőműves vagy ács napibére 1852-ben 1 forint és 6 krajcár volt (a közönséges napszamosoké 26 krajcár!)

Elmondhatjuk még, hogy a város első könyvnyomdája Bittermann Károly nevéhez fűződik, aki 1844-től itteni negyed százados működése során 250-nél több különböző kiadványt adott ki.³³ 1853. december 10-én a helytartóság engedélyezi Leo Oblath könyv-, zene-, műkereskedésének a megnyitását.³⁴ A következő évben Oblath hatósági jóváhagyással kölcsönkönyvtárat létesíthetett.³⁵

A város ipartestületének fontos fejezetét a malmok képezik. Annál is inkább, mert Ausztria ösztönözte a magyarországi malomipar fellendítését, s erre a csaknem ötvenezer lakosú Szabadkának kiváló gazdasági feltételei teremthettek.³⁶ Kollár Pál bajmoki lakos már 1849-ben „olajmalmot” épített.³⁷ Egyébként 1854-ben Bajmokon tizenöt,³⁸ egy évvel korábban Csantavéren pedig tíz szárazmalom üzemelt.³⁹ Az 1853. év eleji hatósági kimutatás szerint a városban és környékén összesen 214 malom található.⁴⁰ Számuk a város nyolc körében 112, a pusztákon 102. A pusztánkénti megoszlás: Verusics 15, Ludas 13, Radanovác 3, Kelebia 17, Tavankút 16, Györgyén 5, Vámtelek 9, Zobnatica 6, Nagyfény 10, Sebesics 8. A későbbi években a város területén csökken, a pusztákon emelkedik a malmok száma.⁴¹

Országos viszonylatban is sokat mond az a tény, hogy özv. Redl Malvina bárónő Kelebián már 1851-ben gőzgéppel rendelkezik. A Friedrich Werther által 1834-ben készített gőzgép négy lóerejű.⁴²

Nagy számban tevékenykedtek a téglavetőmesterek, a téгла- és cserépetők. 1854-ben Szabadkán 45 tulajdonos égetett téglát.⁴³ (Összesen 2 410 000 téglát állítottak elő, s a városnak ebből 120 500 forint haszna származott.)

Jelentős eseményként könyvelhető el a szabadkai iparos kaszinóegylet alapszabályainak 1860. május 31-én való jóváhagyása.⁴⁴ A helytartóság által elfogadott dokumentum hat fejezetből áll: I. Általános rendelkezés. II. Közgyűlés. III. Igazgatóságról. IV. Választmányról. V. Az egylet tisztviselőiről. VI. Az egylet feloszlásáról.

Az eddigiiek során az önkényuralom kézművesiparának szabadkai vonatkozásait foglaltuk össze nagy vonalakban. Az alábbiakban röviden szólunk az 1861 és 1872 közötti évekről. Ennek az időszaknak mindenképpen legnagyobb eseménye a szeged–szabadkai vasútvonal kiépítése.

A gazdasági konjunktúra évei elősegítették az iparosodást, de ennek megnyilatkozásai Szabadkán és környékén elég nehezen jutottak kifejezésre. A városi tanács az 1860-as évek elején Piukovits Ágoston királyi biztosnak azt jelenti, hogy Szabadkán nincs ipar- vagy kereskedelmi egyesület, gyár, a gőzma-

lom részvénytársaságon kívül jelentősebb ipari vállalat.⁴⁵ A malomipar e korszaknak szintén fontos tényezője. Az 1863. augusztusi kimutatása szerint a városban és környékén összesen 265 malom (ebből 262 száraz-, 2 szél-, 1 gőzmalom) van.⁴⁶ A város nyolc körében számuk 115. Pein Antal 1861-ben állította fel gőzmalmát, majd a „Szabadkai első gőzmalmi részvénytársulat” állítja üzembe a 45 lóerős, angol gyártmányú gőzgépet.⁴⁷

A lassan polgárosodó Szabadkának mind nagyobb szüksége van a tégláégetőkre. Az 1867. évi hatósági kimutatás a város területén húsz üzemelő „tégláégetési vállalat”-ot tüntet fel.⁴⁸ Viszont a selyemhernyó-tenyésztés továbbra sem kelti fel különösképpen a szabadkai lakosság érdeklődését.

Sokkal több adattal rendelkezünk a céhekkel, a kézművesekkel kapcsolatban. A Bach-rendszer utáni időszak kézművesiparának levéltári dokumentumai – a nagy társadalmi átalakulások következtében – immár más tartalmúak. A céhkorlátokon már az 1851. évi császári pátens sokat tágított, majd az 1860-as években a céhlegények remeklése is megszűnik.⁴⁹ A kézművesek és más iparágak száma a városban még mindig kevés. Viszont egy tény fölött nem hunyhatnak szemet a kutatók: a bácskai városok 1848 utáni történeti korszakaiban – a kimutatások szerint – Szabadka és Újvidék kézművesiparának fejlődése a legerőteljesebb.⁵⁰

Az 1864. október 27-i kimutatás összesen 862 kereskedőt és iparost tüntet fel.⁵¹ 1865-ben Szabadka területén legtöbb a csizmadia (122), azután a férfi- és női szabó (85), majd a szárazmalmok molnárai következnek (50). A városban csak egy kesztyűs, kefekötő, fodrász, kosárfonó, festő, posztónyíró, puskaműves, szőgkovács és nyomdász van a tanács nyilvántartásában.⁵² 1868-ban Szabadka területén 276 iparost írtak össze.⁵³ A budapesti kereskedelmi és iparkamara 1870. évi jelentése szerint Szabadkán iparral összesen 2874 (1441 vállalkozó, valamint 1433 munkás és hivatalnok), kereskedelemmel 715, őstermeléssel 15873 lakos foglalkozott. Az értelmiségi osztályba 780 személy tartozott. A város lakosainak száma meghaladta az 56 000-ret.⁵⁴ Szabadka iparos- és kereskedőnépességére nézve az ország városainak sorrendjében a 101., az emeletes házak számának tekintetében a 87., a tényleges lakosság számának tekintetében pedig a 3. helyet foglalja el.⁵⁵ Az 1872. évi iparstatisztikai kimutatás szerint Szabadkán az élelmiszeriparban 72, a ruházati iparban 434, az építőiparban 59, a szövő- és fonóiparban 58, az agyagiparban 7, a faiparban 96, a fémiparban 81, a sokszorosító-iparban 1, a műiparban 3, a mű- és szeriparban 4, a bőr- és papíriparban 53, az olaj- és zsiradékkiparban 29, a festőiparban 4, a női kéziiparban 3, a vegyesiparban 15 lakos dolgozott. Összesen 919 iparost jegyeztek.⁵⁶

1871 januárjában Ernyesi József és több helybeli iparos előterjeszti, hogy az „(...) iparos legények ön mivelődésök s erkölcsi úgy szellemi képeztetésük céljából együletet szándékoznak alakítani (...)”.⁵⁷ Majd március 5-én elkészül „A szabadkai iparos- és kereskedősegédek önképző és segédegylet”-nek alapszabálya,⁵⁸ amely 11 fejezetben rögzíti az egylet tevékenységét, ám a Belügyminisztérium nem hagyja azt jóvá. Ellenben 1872 őszén a kormányhatóság engedélyezi a Vermes Gáspár elnökletével megalakult Szabadkai Kereskedelmi és Iparbank alapszabályait,⁵⁹ amely célul tűzi ki a „(...) kereskedelmet, ipart és gazdaságot rendes banküzletek üzése által ... előmozdítani.”

Nagy változást hozott az 1872. február 27-én szentesített ipartörvény VIII. törvénycikkének 83. paragrafusa, amely többek között kimondta: „A jelen törvény életbeléptetésétől számított 3 hó alatt valamennyi fennálló czéh megszűnik. Ha a volt czéhtagoknak többsége ezen törvény életbelépte után 9 hó alatt ipartársulatot alkot, a megszűnt czéh vagyona ezen társulatra száll, ellenkező esetben a volt czéhtestület vagyona a czéh közgyűlése által közhasznú iparczélakra adományozandó (...)” A céhrendszer 1872. évi felszámolását követő években Szabadkán, Újvidéken és Zomborban összesen 3187 önálló iparos volt, akiknél 3646 bér munkás dolgozott.⁶⁰

A céhrendszer megszüntetése teljes iparszabadságot biztosított, előbb azonban számos bonyodalmat vont maga után: a kézművesek meg szeretnék volna tartani piaci árusítóhelyeiket, de az ipartársulatok létesítése körül is keletkeztek nehézségek; a régi céhrendszer számos tagjának céltévesztése és egyéb kérdések okoztak újabb gondot. S ez már a következő ipartörténeti korszak kapuját tárja ki előttünk.

JEGYZETEK

- ¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története. I.* Szabadka, 1886. 498. (A továbbiakban: Iványi, I.) Vasilije Krestić: *A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok (1849–1867). Szerbek és magyarok a Duna mentén II.* Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből 1848–1867. Szerkesztette Fried István. Budapest, 1987. 129. (A továbbiakban: Vasilije Krestić 1987.)
- ² Vasilije Krestić 1987. 130.
- ³ Iványi, I. 507.
- ⁴ Dr. Dušan J. Popović: *Srbi u Vojvodini III.* Novi Sad, 1963. 308.
- ⁵ Uo. 306.
- ⁶ Iványi, I. 509–51.
- ⁷ *Magyarország története 1848–1890 II.* Szerkesztő Katus László. Budapest, 1987. 846.
- ⁸ *Magyar történelmi fogalomtár II.* Szerkesztette Bán Péter Budapest, 1989. 29.
- ⁹ Nagybákay Péter: *Magyarországi céhbehívótáblák.* Budapest, 1981. 5. (A továbbiakban: Magyarország céhbehívótáblák)
- ¹⁰ Magyarország céhbehívótáblák 6.
- ¹¹ Uo. 7.
- ¹² Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 1689 /Bürgermeisteramt 1851.
- ¹³ Levéltár, 2124/Bürgermeisteramt 1851.
- ¹⁴ Levéltár, 1593/Bürgermeisteramt 1852; 6577/Bürgermeisteramt 1757; 2064/Bürgermeisteramt 1859; 543/Bürgermeisteramt 1854; 11/aec, 1753; 4303/Bürgermeisteramt 1853.
- ¹⁵ Levéltár, 1203/polg. – II. 1850.
- ¹⁶ Levéltár, 1259/aec. 1855.

- 17 Levéltár, 2247/aec. 1853; 6359/Bürgermeisteramt 1858.
- 18 Levéltár, 2789/aec. 1853.
- 19 Levéltár, 12/Bürgermeisteramt 1859.
- 20 Levéltár, 539/Bürgermeisteramt 1859.
- 21 Levéltár, 1798/Bürgermeisteramt 1860. Lásd erről és a korszak többi iparrendeleteiről bővebben: *A magyar ipar*. Szerkesztette dr. Árvay József. Budapest, 1941. 27–31.
- 22 Levéltár, Sándor község 657/1854.
- 23 Levéltár, 3324/Bürgermeisteramt 1856.
- 24 Levéltár, 5690/Bezirksamt 1856; 1518/Bezirksamt 1858; 1387, 3689, 5640, 5694, 6894/Bezirksamt 1857; 1891/Bezirksamt 1858; 5168/Bezirksamt 1859; 5490/Bezirksamt 1860; 14/Bezirksamt 1861; 955/Bezirksamt 1857.
- 25 Levéltár, 4937/Bürgermeisteramt 1854.
- 26 Levéltár, 335/Bezirksamt 1854.
- 27 Levéltár, 3590/Bürgermeisteramt 1851; 5672/Bürgermeisteramt 1857; 1431/Bürgermeisteramt 1852; 860/Bürgermeisteramt 1852.
- 28 Levéltár, 3992/Bürgermeisteramt 1853; 1892/aec. 1854; 1513/Bürgermeisteramt 1858.
- 29 Levéltár, 860/polg. – II. 1850; 640/Bürgermeisteramt 1852; 404/Bürgermeisteramt 1852; 1789/Bürgermeisteramt 1852; 1970/Bürgermeisteramt 1852; 2286/Bürgermeisteramt 1854.
- 30 Levéltár, Szabadkai Városi Könyvtár, Régi és ritka könyvek gyűjteménye; Levéltár, 2255/Bürgermeisteramt 1854.
- 31 Levéltár, 1920/Bürgermeisteramt 1852.
- 32 Levéltár, 184; 877/Bürgermeisteramt 1852.
- 33 Szentgyörgyi István–Eva Bažant–Nevenka Bašić Palković: *Subotička bibliografija 1764-1869 Szabadka bibliográfiája I: Subotica*, 1988. 6–7.
- 34 Levéltár, 5161/Bürgermeisteramt 1855.
- 35 Uo.
- 36 Ulmer Gašpar: *Pregled formiranja industrije u Subotici do 1915 godine*. Subotica, 1971. Kézirat. 17–18. A szabadkai malmokról lásd bővebben a szerző *Mlinarstvo u Subotici između 1867–1941. godine* című kéziratát. (Szabadkai Történelmi Levéltár)
- 37 Levéltár, 763/polg. – II. 1850.
- 38 Levéltár, 1024/aec. 1855.
- 39 Levéltár, 232; 446/aec. 1853.
- 40 Levéltár, 740/aec. 1853.
- 41 Levéltár, 1462/aec. 1855
- 42 Levéltár, 3213/Bürgermeisteramt 1851; 224/Bürgermeisteramt 1855
- 43 Levéltár, 1030/aec. 1861.
- 44 Levéltár, 4245/Bürgermeisteramt 1860.
- 45 Levéltár, 6686/polg. 1862.

- ⁴⁶ Levéltár, 3391/polg. 1863.
- ⁴⁷ Levéltár, 3066/polg. 1863; 92/polg. 1862.
- ⁴⁸ Levéltár, 1130/polg. 1868.
- ⁴⁹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története II.* Szabadka, 1892. 238.
- ⁵⁰ Dr. Stevan Mezei: *Razvoj industrije u Bačkoj.* Novi Sad, 1959. 64. (A továbbiakban: Dr. Stevan Mezei)
- ⁵¹ Levéltár, 543/polg. 1865.
- ⁵² Levéltár, 858/polg. 1866.
- ⁵³ Levéltár, 3105/polg. 1868.
- ⁵⁴ *A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése a m. k. földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter úr ő nagyméltóságához a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870–1875-iki években.* Budapest, 1877. 34–35. (A továbbiakban: A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése). – Lásd még: Dr. Stevan Mezei 67.
- ⁵⁵ A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése. 16.
- ⁵⁶ Uo. 56-57.
- ⁵⁷ Levéltár, 311/polg. 1871.
- ⁵⁸ Levéltár, 5688/polg. 1871.
- ⁵⁹ Levéltár, 6392/polg. 1872.
- ⁶⁰ Dr. Mirnics József: *A bácskai munkásmozgalom a magyarországi szociáldemokrata párt megalakulásáig.* Novi Sad, 1967. 24–25.

SZABADKA CÉHPECSÉTJEIRŐL

A pecsét használata a Közel-Keleten már az i. e. IV. évezredben hasáb vagy téglalakú formában kialakult.¹ A bibliai történet szerint a pecsétet a zsidók is használták, de e nyomómintát az ókori görögök és rómaiak szintén ismerték. Az időszámításunk utáni évszázadokban a frank uralkodóházakban, a bizánci császári kancelláriában és a pápai udvarban terjedt tovább a pecsét-használat. Eredetileg azzal a céllal, hogy hitelessé tegyen valamely okiratot vagy oklevelet. A X. századtól Európa-szerte egyre inkább tért hódít a pecsét alkalmazásának divatja egyházi és világi körökben egyaránt.² Idő múltával nemcsak az uralkodók, hanem egyes méltóságviselők, intézmények, testületek berkeiben, így a céhrendszeren belül is meghonosodott a pecsét. A pecsétviasz rögzítésére pecsétnyomót (tiparium) alkalmaztak, s az ezzel való visszaélések igen gyakran előfordultak. Közös nyomót készítettek maguknak az egyes káptalánok, konventek, egyes városok, céhek és más testületek. Az ókorban pecsételésre főleg agyagot használtak, később a viasz kiszorította ezt az anyagot. A középkori ünnepélyes okleveleket fém- (arany- és ólom-) pecsétekkel hitelesítették.³ A XVI. századtól elterjedt a gyanta, kréta és lakk felhasználásával készített spanyolviasz, vagyis az a pecsétviasz, amelyet főleg az újabb kori pecsétek lenyomására használtak. A XI. századig a viaszhoz nem kevertek színező anyagot, később számtalan színárnyalatú lenyomat maradt ránk. Németországban, majd Magyarországon is, a XV. századtól a vörös viasz előkelőbbé vált a többinél.⁴

A pecsétek nagysága és alakja különböző. A fémbullák általában kör alakúak, s 2–10 cm átmérőjűek, míg a középkori viaszpecsétek átmérője nagy általánosságban 1–14 cm közt mozgott és szintén főleg kör alakúak. De találunk ovális, körte alakú, pajzs alakú, szív formájú, téglalap alakú, háromszögű, négyzet alakú, lóhere formájú stb. pecsétekkel is.

A pecsétek többféle ábrázolása a tulajdonosra utalnak. Leginkább írást és képet, vagy csupán feliratot, illetve csak ábrát (képet) találunk rajtuk. A feliratok a pecsét bármely részére kerülhetnek, de leggyakrabban köriratként körülfélik a pecsétábrát.

Dolgozatunk nem olyan céllal készült, hogy részletezőbb pecsét-tani vizsgálódásba bocsátkozzon, hanem mintegy bevezetésként a szakirodalomban meglehetősen mostohán kezelt témának, a céhpecsétek kérdésének. Ugyanis az

elmondottak többé-kevésbé kapcsolatban állnak az alábbiakban bemutatásra kerülő szabadkai céhpecsétekkel is. Itt sem az volt a célunk, hogy valamennyi céhpecsétet ismerteßünk, hanem csakis azokat, amelyekre a Szabadkai Történelmi Levéltár iratanyagának több évi rendezése alkalmával, valamint a Szabadkai Városi Múzeumban és a Szabadkai Városi Könyvtárban bukkantunk. Legnagyobb nehézségeket a levéltári kutatómunka okozott, mert a Levéltár céhanyaga nem képez önálló egységet, s ez roppant megnehezítette a városi tanács irataiban való nyomozást. Főképpen azért, mert a céhpecsétek legtöbbször a céhbizonyosságleveleken (felszabadító levél, szabaduló levél, tanulólevél) vagy a céhlegények vándorkönyveiben lapulnak meg, s a levéltári mutatókban e címszavak (céhbizonyosságlevél, felszabadító levél, szabaduló levél, tanulólevél, vándorkönyv) alatt csak elvétve bukkanhatunk rájuk. Viszont sokkal eredményesebb lenne a kutatás, ha ismernénk a céhlegény családnevét. A másik fogas kérdés pedig az, hogy a céhpecsétek zömmel más, főképpen magyarországi, sőt állíthatjuk: közép-európai levéltárakban találhatók meg. Egyszerűen azért, mert a szabadkai céhlegények (vándorlegények) mesterré avatásuk előtt – gyakorlatszerzés végett – rendszeresen gyalogszerrel távolabbra, külföldi mesterekhez is eljutottak. Mármost a rendszeres külföldi levéltári kutatómunka megvalósítása bonyolult feladat, s akkor sem lenne főcélunk valamennyi céhpecsét felkutatása, hiszen Szabadka több fontos történeti korszakáról még mindig hiányosak ismereteink. A Szabadkai Történelmi Levéltárban is található néhány távolabbi városmegyéből, városból származó céhlevél és vándorkönyv. Sokévi kutatásaink során tapasztalhattuk, hogy szabadkai céhekkel kapcsolatos iratokat őriznek pl. a budapesti, kecskeméti, szegedi, pozsonyi, vagy a vajdasági levéltárakban, múzeumokban és könyvtárakban.

Mielőtt alaposabban ismertetnénk a felkutatott céhpecségeket, hadd kezdjük néhány észrevétellel. E viaszpecsétek színe vörös és bordóvörös. amíg a korábbi címerművészet idealizálta, a valóságtól elütő módon jelentette meg a címerképeket,⁵ a céhpecséteken már a realista ábrázolásmód tükröződik. Annál is inkább, mert a kor különféle mesterségeinek érzékeltetésére, bemutatására legmegfelelőbbnek az élethű ábrázolás felelt meg. A sokszor barokkos, máskor igen egyszerű díszítésű céhpecsétek általában 2–3,5 cm átmérőjűek és legtöbbször kör, ritkábban ovális alakúak. A köriratok egy (olykor két) sorban követik a pecsét szélét, sajnos éppen ezért sokszor csak részben, vagy teljesen olvashatatlanok, sérültek, a betűk elmosódtak. E pecsétfeliratok nyelve a német, latin, magyar és szerb. A pecsétábrákat a pecsétmezőben és az ebben elhelyezkedő pajzsmezőben tüntetik fel. A céhpecsét pajzsmezeje legtöbbször ovális, téglalap alakú és csücskös talpú (a pajzstalp közepén kis nyúlvánnyal). A pajzsfelületet néha kockázott (sakkozott) mezőkre osztották, amelyekben gazdag pecsétábrák (az illető céhmesterek különféle szerszámai) láthatók. A pajzs felett rendszerint ott díszlett a királyi korona, az állami címer és Szűz Mária alakja gyermekével. Nem ritka a pajzs nélküli pecsétmező gazdag ábrázolása. Vagy egy pecséten mindkettőnek: a pecsétmezőnek és a benne levő pajzsnak különféle rajzokkal való díszítése.

Itt említjük meg, hogy a céhtársulatok viaszpecsétjei mellett a céhbizonyosságleveleken és a vándorkönyvekben gyakran a fő- és alcéhmester, valamint

más céhmester külön monogramjával ellátott – sokszor nagyon kifejező – pecsétjére is felfigyelhettünk. E céhpecsétek általában igen kis méretűek (1,5x1,5 vagy 2x2 cm), vörös színűek, pajzs és körirat nélküliek. A vándorkönyvekben levő céhpecsétek rendszerint a céhmesterek aláírásaitól balra, ritkábban alatta, vagy jobban lent helyezkednek el. A felszabadító levelek céhpecsétjeit leggyakrabban lent középen a fő- és alcéhmester, valamint a céhbiztos és céhjegyző aláírásai között tüntették fel.

Most részletesebben bemutatjuk azokat a szabadkai és egyben vidéki céhpecségeket, amelyekre eddigi kutatásaink során rábukkantunk.

1. Szabócéh pecsétek

Gugánovits József szabadkai magyar szabómester 1858. évi céhbizonyítványán⁶ a *szabadkai szabócéh pecsét* vörös színű, kör alakú, 3x3 cm. Körirat (magyar nyelvű, kissé sérült): MARIA THERESIOPOLIS - SZA - SZVRSZA - CZ - PE - 1778. Pecsétábra: ovális pajzsmezőben szabóolló, fölötté vasaló. A pajzsot mindkét oldaláról oroszlánok fogják körül. Fölötté a pecsétmezőben Szűz Mária gyermekével.

Horváth András szabadkai születésű „vékony szabó” 1847-ben kiadott vándorkönyvében⁷ két darab sértetlen szabadkai céhpecsét van. Leírása ugyanaz, mint fentebb. Ugyanitt van két darab szegedi szabócéh pecsét, amelynek színe vörös, kör alakú, 2,8x2,8 cm nagyságú. A körirat magyar nyelvű, csak részben olvasható. Pecsétábra: csücskös talpú pajzsmezőben szabóolló, fölötté királyi korona.

A szabadkai szabó- és szűrszabócéh 1850-ben Milovan Sremac szabómester részére bizonylatot⁸ adott ki, amelyen szabadkai céhpecsét látható. Viszonylag jól megőrzött; leírása ugyanaz, mint fentebb.

Ugry István szabadkai születésű szabólegény vándorkönyvét⁹ 1849-ben adta ki a városi hatóság. Az itt levő szabadkai céhpecsét kissé sérült, s leírása ugyanaz, mint fentebb. A vándorkönyv több város céhpecsétjét tartalmazza: a két darab pécsi szabócéh pecsét csaknem ép, bordóvörös színűek, kör alakúak, nagyságuk 2,3x2,3 cm. A köriraton: MAGYAR SZABÓ. Pecsétábra: pajzsmezőben szabóolló, fölötté királyi korona. Mohácsi szabócéh pecsét, nagyon sérült, bordóvörös, 3x3 cm. A körirat olvashatatlan. Pecsétábra: nagyméretű szabóolló. Kaposvári szabócéh pecsét, viszonylag jó állapotban van, vörös színű, ovális alakú, 3x2,8 cm. A körirat magyar nyelvű és nehezen olvasható. Pecsétábra: ovális pajzsmezőben szabóolló, fölötté királyi korona. A székesfehérvári Király Antal mester és Bartal József atyamester aláírásai alatt kisméretű szabócéhpecsét látszik. Vörös színű mezőben szabóolló, a körirat elmosódott.

A Pukkel Sándor szabadkai szűrszabóval kapcsolatos céhgyűlési jegyzőkönyvi kivonaton (1850) jól megőrzött szabadkai szabócéh pecsét látható.¹⁰ Leírása ugyanaz, mint fentebb.

Dimitrije Mitrić szabadkai születésű szabólegény 1851-ben kiadott vándorkönyvében¹¹ a szabadkai céhpecsét (leírását lásd feljebb) sérült: a körirat és a pecsétábra is csak részben látszik. A vándorkönyv nagyméretű (4x4 cm)

zombori céhpecsétje sem ép: a szerb nyelvű köriratból csak egy-két szó olvasható ki. A pecsétmező díszes, szabóollót ábrázoló pajzsát mindkétfelől orosz-lánok tartják. A pajzs alján faszenes vasaló képe rajzolódik ki.

Szurok István Fejér megyei születésű szabólegény vándorkönyvében¹² látható egy 1859-ben pecsételt *szabadkai német szabó céhpecsét*. Az ép állapotban levő, bordóvörös, kör alakú, 3,2x3,2 cm nagyságú pecsét körirata német nyelvű: SIG : DES : DEU : SCHNEIDER : INN : CV : MA : THERESIOPL. A pecsétábra nagyon hasonló a már általunk leírt szabadkai szabócéh pecsétéhez, itt azonban a pajzsmezőben már az 1819-es évszámmal is találkozunk. Azonkívül Madonna képe és mozdulata is különbözik, valamint a faszenes vasaló rajza szintén hiányzik róla. E vándorkönyv még a székesfehérvári szabócéh pecsétjét is tartalmazza. Színe bordóvörös, ovális alakú, mérete 2,3x2 cm. Körirata latin nyelvű, kissé sérült. Pecsétábra: ovális pajzs mezejében nagy szabóolló. A zentai szabó- és szűrszabócéh a zentai születésű Boros Mihály férfiszabó részére 1856-ban kiadott bizonylatot barokkos díszítésű pecséttel hitelesítette.¹³ A vörös színű, 2,8x2,8 cm méretű pecsét magyar nyelvű körirata sérült, de látszik az 1850-es évszám. Pecsétábrázolás: a csücskös talpú pajzs mezejében olló és egyéb szerszámok, a pajzs felett korona.

Az ómoravicai Mészáros Lajos szabólegény 1856-ban kiadott céhbizonyítványát a helyi vegyes céh pecsétjével hitelesítették.¹⁴ A vörös színű, 3,5x3,5 cm méretű céhpecsét szinte teljesen elmosódott, mégis kiderítettük, hogy mindenben megegyezik az ómoravicai asztaloscéh pecsétjével, amelynek leírását a későbbiekben közöljük.

A Szabadkai Városi Könyvtár régi és ritka könyvek gyűjteményében négy különböző céhhez tartozó céhlegény vándorkönyvét őrzik. Kekezovits Iván zombori születésű szabólegény vándorkönyvét 1842-ben adták ki. A könyv zombori, ósziváci és szabadkai céhpecsétet tartalmaz, amelyek közül valamennyi igen rossz állapotban van. A zombori vörös színű, kisebb méretű, a köriratából csak néhány betű, pecsétmezejében csak a koszorú látszik. Az ósziváci pecsét vörös színű, nagyobb méretű, körirata elmosódott, a mezőben orosz-lánok pajzsot tartanak, fönt korona látható. A szabadkai céhpecsét leírását lásd fentebb!

2. Szűcs-, csizmadia-, vargacéh pecsétek

Ács Mihály szabadkai szűcsmester 1850. évi folyamodványán¹⁵ a *szabadkai szűcscéh pecsétje* teljes épségben fedezhető fel. A vörös színű, ovális alakú és 2,7x2,5 cm nagyságú pecsét magyar nyelvű körirata a következő: SZABATKA V: SZŰCS CZEH BELI PECSÉT. Pecsétábra: orosz-lánok mindkétfelől csücskös talpú pajzsot tartanak, amelynek címerképe palástszerű kelmét, bőrdarabot ábrázol. Fölötte a pecsétmezőben a királyi korona körvonalai látszanak.

E szabadkai céhpecsét (sérült állapotban) ezenkívül Tábornszky Benjamin szabadkai születésű szűcslegény 1851-ben kiadott vándorkönyvében¹⁶, valamint a szabadkai céhmestereknek Piukovits Ágoston főispánhoz intézett 1863. évi folyamodványán (ép állapotban) is megtalálható.¹⁷ Különben Tábornszky vándorkönyve még egy-egy kiskunfélegyházi és szegedi céhpe-

csétet is tartalmaz. A kiskunfélegyházi bordóvörös, kör alakú, 3x3 cm nagyságú. A latin nyelvű körirat kissé sérült. Pecsétábra: oroszánok jobbról-balról kifestett irhabórt tartanak, alatta élő állat rajza. Fönn királyi korona látható. A vándorkönyvhöz csatolt céhbizonyítványon a szegedi céhpecsét rossz állapotban van, rajta minden elmosódott. A fentiekhez hozzáfűzzük, hogy a szabadkai céhpecsétet a magyar és német szűcsmesterek közös pecsétként használták.

Talán leggazdagabb gyűjtemény a csizmadiacéh pecsétjeiből áll rendelkezésünkre. S a legszebb példányokat a felszabadító leveleken tekinthetjük meg. Így pl. a Tíringer József szabadkai születésű csizmadialegény 1858. évi bizonyáglevelén¹⁸ levőt, amely a dokumentum alsó felének közepén Lutsits Jakab főcéhmester és Osgyányi György alcéhmester, valamint Blagoevich János céhbiztos és Lalits Antal céhjegyző aláírásai között áll. A *szabadkai csizmadiacéh* bordóvörös, ovális alakú, 2,4x2,2 cm méretű pecsétjének körirata nincs, s a pecsétmező közepén elhelyezkedő nagyméretű csizmaábra mindkét felén C betűk láthatók. Fölötte félkoszorú díszeleg. Viszonylag jól megőrzött szabadkai céhpecsétekre bukkantunk még Kopilovits Lukács és Gáll Ádám szabadkai születésű csizmadialegények 1858. évi felszabadító levelein.¹⁹ Kopilovits bizonyágleveléhez mellékelte 1861. évi céhbizonyítványát és Hoffmann Mihály csizmadiamester bizonylatát²⁰ szintén céhpecsétekkel látták el. Szabadkai és más városok csizmadiapecsétjeivel természetesen a vándorkönyvekben is találkozhatunk.

Nemes Berko György kulai születésű csizmadialegény vándorkönyvét 1845-ben adták ki,²¹ s ebben a szabadkain kívül kulai és zentai céhpecsét is vannak. A vörös színű, kör alakú, 3x3 cm méretű, kissé sérült zentai pecsét díszes mezejében két oroszán három pajzsot tart, melyeknek felületén csizma és szerszámok vannak. Fent koronaábra, lent SZENTA felirat látszik. A két kulai közül az egyik száraz céhpecsét (!), mérete 4x4 cm. Pecsétábra: a mezőben három ovális pajzsfelületen csizmadiaszerszámok és csizma, körülötte KK MV betűk, fent királyi korona körvonalai, lent az évszám: 1822. A vörös viaszpecsét kör alakú, mérete 2,5x2,5 cm, ennek sincs körirata, s a pecsétábrái is megegyeznek a száraz pecsétével, de mezejében pajzsok helyett koszorú található.

Fodor Mátyás szabadkai születésű csizmadialegény vándorkönyvét²² 1851-ben adta ki a városi hatóság, s benne a két szabadkai céhpecséten (leírását lásd fentebb!) kívül bajai és zentai is van. A zentairól már előbb szóltunk. A bajai csizmadiapecsét bordóvörös, kör alakú, 2,7x2,7 cm méretű, a latin nyelvű körirat sérült. Pecsétábra: közepén vargaszék, körülötte szerszámok.

Petrik József szabadkai születésű csizmadialegény 1852-ben kiadott vándorkönyvében²³ csak egy szabadkai céhpecsét látható.

A Szabadkai Városi Könyvtár őrzi Varnyas Nagy szabadkai születésű csizmadialegény vándorkönyvét, amely két-két szabadkai és kulai, valamint egy félegyházi céhpecsétet tartalmaz. A szabadkait és kulait már ismertettük. A félegyházi pecsét bordóvörös, nagyobb méretű, magyar nyelvű köriratán az 1838-as évszám van. A pecsétmezőben két oroszán pajzsot tart, amelyen csizma és szerszámok láthatók. Fönt a királyi korona díszlik.

Nem tudni, miért, elég nehéz rátalálni a vargacéh pecsétekre, pedig egykor Szabadka életében szintén fontos szerepet töltöttek be a cipészek. Vacha

János Szabadkán született német varga céhlegény vándorkönyvét 1844-ben adta ki a hatóság.²⁴ E könyv szabadkai (3 db), budai, pécsi (4 db), pesti és mohácsi céhpecségeket tartalmaz. A *szabadkai vargacéh* vörös és bordóvörös pecsétjei ovális alakúak, 3x2,5 cm méretűek, többé-kevésbé sérültek. A német nyelvű köriraton ez áll: SIG . DK . K . HAND . SCHUMACHER ZUNFT IN THERESIOPL. Pecsettábrázolása igen gazdag: a mezőben ovális alakú, díszes pajzs, ebben szerszámok és magas szárú cipő. Fölötte a védőszent körvonalai és az évszám: 1808. A budai céhpecsét vörös színű, kör alakú, 2,5x2,5 cm méretű.

A német nyelvű körirat és a díszes pecsettábra (cipő és a védőszent) is eléggé elmosódott. A pécsi céhpecsét vörös és bordóvörös színűek, kör alakúak, méretük 2,5x2,5 cm, s eléggé sérültek. A német nyelvű körirat csak részben olvasható. A pecsétmező közepén a védőszent alakjának, körülötte a cipőnek és szerszámoknak ábrázolása, valamint az évszámnak (1712) feltüntetése. Bordóvörös, kör alakú, 2,7x2,7 cm méretű és egyszerű kivitelezésű a pesti céhpecsét. Körirata: SIGIL. DER PR. SCHUHMACHER INNUNG, a pecsétmezőben pedig a folytatás: IN PESTH. A bordóvörös, kör alakú, 2,2x2,2 cm méretű mohácsi céhpecsét német nyelvű körirata kissé elmosódott, míg a mezőben jól látható a védőszent és a magas szárú cipő ábrája.

Salgai Ferenc szabadkai születésű német varga céhlegény vándorkönyvét 1847-ben adták ki²⁵ és benne szabadkai (3 db), makói, temesvári (2 db), szegedi, pesti, esztergomi, pozsonyi, lócsi (Sopron megye), budai és aradi céhpecsétetek találhatók. A szabadkai leírását lásd fentebb! A makói vörös színű, ovális alakú, 2x2,3 cm méretű céhpecséten körirat nincs, a mezőben csizma (?), kétoldalt FH betűk (a vargamester nevének kezdőbetűi), fent a királyi korona ábrázolása. A temesváriak szárazpecsétetek, kör alakúak, 2,5x2,5 cm nagyságúak, elmosódottak, a német nyelvű köriratból kevés olvasható ki. A pecsettábrán díszesebb mezőben a cipő és felette a királyi korona homályosan látható. A szegedi céhpecsét jól megőrzött, vörös színű, kör alakú, 2,7x2,7 cm méretű. Német nyelvű körirata: SIGIL - DER - ERSAMEN - SCHUEMAEER - HW - IN SEGEDIN. A pecsettábra emlékeztet a szabadkai céhpecsétre: a mező alsó részén levő ovális alakú pajzsban magas szárú cipő, fölötte a védőszent körvonalai és az 1679-es évszám látszik. A vörös színű esztergomi céhpecsét ovális alakú, mérete 2,2x2,4 cm és német nyelvű köriratából itt-ott olvasható ki valami. A pecsétmezőben magas szárú cipő, fölötte korona körvonalai látszanak. A pozsonyi bordóvörös pecsét nagyon sérült, mérete 2x2 cm, körirata elmosódott és a mezőben levő ábrák (cipő, szerszámok, fent királyi korona) is sérültek. Lócs helység céhpecsétje vörös színű, 2x2 cm méretű, német nyelvű körirata hiányos. Pecsettábra: a mező közepén álló csizmát kétoldalt oroszlánok fogják, fölöttük díszes korona. A budai céhpecsét vörös színű, mérete 2,6x2,6 cm, német nyelvű köriratának egy része olvashatatlan, pecsettábrája elmosódott. Az aradi céhpecsét szintén sérült, bordóvörös, mérete 2x2 cm, német nyelvű köriratából kevés látszik. Pecsettábra: cipő fölött a védőszent alakja. A szabadkai céhmesterek 1863. évi folyamodványát²⁶ tizenegy különböző céhpecséttel látták el, sajnos ezek igen rossz állapotban maradtak fenn. Még így is érdekes a Gergely János vargamester aláírása alatt levő vörös viaszpecsét, amelynek ma-

gyar nyelvű köriratából csak néhány szó olvasható ki. A 3,5x3,5 cm méretű vargapecsét ábrája teljesen különbözik a fentebb leírt szabadkai példánytól. Ugyanis hiányzik mezejéből a pajzs, benne: görnyedő cipésmester szerszámaival lábbelit javít. Johann Pukkel Szabadkán született cipészlegény vándorkönyvét 1854-ben állította ki a városi hatóság.²⁷ A könyvben újvidéki (2 db) és eszéki céhpecsétekre bukkanhatunk, amelyek közül az újvidékiek nagyobb méretűek (3,5x3,5 cm), s a pecsétábrájuk tisztábban kivehetők: magas szárú cipő, kétoldalt oroszlán, lent koszorú, fönt csillag. Viszont német nyelvű köriratukból kevés látszik. A szintén vörös színű és 2,5x2,5 cm nagyságú eszéki cipészcéh pecsét körirata olvashatatlan, s a pecsétábráján csak a magas szárú cipő körvonalai és talán néhány szerszámra utaló tárgy deríthető ki.

3. Szíjgyártó-, gombkötő-, kötélgyártócéh pecsétek

E szabadkai egyesült céh pecsétjeit mindhárom céh tagjai használták. Csak nehezen bukkantunk nyomukra. Czvián Pál szabadkai születésű szíjgyártó vándorkönyvét²⁸ 1849-ben adták ki. Ebből a szabadkai pecsét hiányzik (kiszakították!), de a kisebb méretű makói és a törökbecsei szárazcéh pecsétből is kevés vehető ki. A *szabadkai szíjgyártócéhnek* a városi céhek 1863. évi kérvényén²⁹ látható pecsétje vörös színű, kör alakú, mérete 4x4 cm, német nyelvű köriratának szövege: SIG - D - EHRSAM SCHN - SAL - U - RIM - H - W - IN - D - K - K - K - F - ST - M - THERESIA POLIS. Pecsétábrázolás: három különálló, ovális alakú, barokkos díszítésű pajzsmezőben szerszámok (szíj, kötél, sujtások, gombok stb.), fent államcímer és az évszám: 1779. Hosszas utánajárással sikerült felkutatni Pausich József szabadkai születésű szíjgyártó vándorkönyvét,³⁰ amelyet 1850-ben állított ki a városi hatóság. A könyvben három darab sérült, vörös és bordóvörös színű szabadkai szíjgyártócéh pecsétje van (leírása ugyanaz, mint előbb!). Ezenkívül bajai, zombori, pancsovai, csakovai és mokriini céhpecsétet tartalmaz a vándorkönyv. A bajai vörös színű, ovális alakú, 3 x 2,5 cm méretű pecsét magyar nyelvű körirata nehezen olvasható. A barokkos díszítésű, csücskös talpú pajzs felett a korona és az 1788-as évszám látható. A zombori és a pancsovai száraz céhpecséték ábrái elmosódottak. A nagyméretű mokriini és csakovai vörös viaszpecsétéken nagyon kevés vehető ki. Az előbbinek körirata magyar, az utóbbinak német nyelvű és szerszámokkal díszített pajzsát oroszlánok tartják.

Walihora György szabadkai születésű gombkötőlegény vándorkönyvét³¹ 1849-ben adták ki, ebben szabadkai (2 db), aradi (3 db) és bajai (2 db) céhpecsétet találhatók. A szabadkait már fentebb ismertettük! A bordóvörös aradiak mérete különböző: a kör alakú 3,2x3,2 cm, az ovális alakú 2x1,9 cm. A kisebb pecsét körirat nélküli, a mezőben sujtásos díszek gombokkal, fönt Rátz gombkötőmester nevének kezdőbetűi és a királyi korona látható. A nagyobb pecsét körirata latin nyelvű, mezejében pajzs, amely sujtásokat, gombokat, egy tárgyat tartó kezét és az évszámot (1764) ábrázolja. A bordóvörös bajai pecsét mérete 2,5x2,5 cm, körirat magyar nyelvű, évszám: 1814. Pecsétára: sujtások, gombok, fönt korona, lent tárgyat tartó kéz. Vidakovits József gombkötőlegény kézzel írott és 1850-ben Szabadkán kiadott felszabadító levelének³² jobb alsó

sarkában épségben megőrzött szabadkai céhpecsét látható (leírását lásd fentebb!).

Csernetits József szabadkai születésű kötélgyártólegény vándorkönyvét³³ az 1840-es években adták ki. Ebben a már ismert szabadkai céhpecsét ábrájának egy része elmosódott. Ezenkívül a könyv veprováci (2 db), zombori (4 db) és almási céhpecségeket tartalmaz. A veprováci közül az egyik aránylag jó állapotban an, vörös színű, ovális alakú, 2,5x2,2 cm nagyságú, körirata nincs. Pecsétábra: kétoldalt oroszlánok pajzsot tartanak, a pajzsmezőben szerszámok, fent királyi korona. A zombori pecsétek egy kivételével viszonylag jól megőrzöttek, vörös színűek, kör és ovális alakúak, 2,7x2,7 és 2,4x2,2 cm méretűek. A kisebbnek körirata nincs és pecsétábrája is különbözik: pajzs hiányzik, a mezőben oroszlánok, szerszámok, korona és LP betűk (Lenner Pál kötelesemester nevének kezdőbetűi). A kör alakú pecsétek köriratán ez áll: K - K SAMBOR - FST - SALER - ZUMBFT. Pecsétábra: kétoldalt oroszlánok pajzsot tartanak, amelyekben különböző szerszámok, fölötté a korona látható. Az almási céhpecsét bordóvörös, kör alakú, 3,5x3,5 cm, körirata német nyelvű, alig olvasható. Pecsétábrája elmosódott. Simeon Tanursits szabadkai születésű kötélgyártólegény vándorkönyvét 1850-ben adták ki.³⁴ Csak a már ismertetett szabadkai céhpecsétet jól megőrzött állapotban tartalmazza.

4. Kőműves-, ács-, lakatos- (bádogos-), asztalos-, üvegescéh pecsétek

E szabadkai egyesült céh pecsétjeiből sem bővelkedünk. Csaknem minden adatunkat ezúttal is a Szabadkai Történelmi Levéltár anyagából merítettük. Gustav Vinkle szabadkai születésű lakatoslegény „munkakönyv”-ét 1860-ban adta ki a városi hatóság.³⁵ Csak egy szegedi lakatoscéh pecsétet tartalmaz a könyv. A bordóvörös színű, kör alakú, 2,8x2,8 cm méretű céhpecsét német nyelvű körirata és a mezőben levő ábrák is sérültek. Pecsétábrázolás: kulcs, lakat, fogaskerék és egyéb szerszámok. Ferdinand Rukavina Szabadkán született bádogoslegény nagyméretű tanulólevelét 1859-ben állította ki a szabadkai vegyes céh előjárósága.³⁶ A dokumentumon lent középen a *szabadkai egyesült céh* vörös színű, 3,5x3,5 cm méretű, német nyelvű körirattal ellátott, sérült állapotban levő pecsétje található. A körirat szövege: SIGIL. DER PRIV. VEREINIGTER ZUNFT IN M. THERESIOPEL. Pecsétábrázolás: a mezőben téglalap alakú pajzs, amelynek hat részre felosztott felületében sok szerszámra látható. A pajzs felett korona és az évszám: 1779. Ferdinand Rukavina vándorkönyve (1860) egy már előbb ismertetett szegedi céhpecsétet, a szekszárdi Jakob Hradeck és a verseci Johann Zwölfer bádogosmesterek kisméretű pecsétjeit tartalmazza.³⁷

Engelbrecht Ferenc szabadkai születésű asztaloslegény vándorkönyvét 1851-ben adta ki a városi hatóság.³⁸ A könyvben szabadkai, szegedi és kiskindai céhpecsétek vannak. Különösen érdekes a *szabadkai asztaloscéh pecsétje*, amelyet Johann Lux főcéhmester írt alá. A vörös színű viaszpecsét mérete 3x3 cm, s köriratán ez áll: SD. E. S. DIS. H. V. I. D. K. F. ST. M. THE. OPEL. A viszonylag jól megőrzött céhpecsét mezejében barokkos díszítésű pajzs, fölötté korona. A pajzsmezőben néhány szerszám és az 1827-es évszám látható. A

szegedi vörös viaszpecsét védőpapírral borított, kör alakú, 3x3 cm méretű, körirata olvashatatlan, a pecsétmezőben levő pajzs felülete különböző szerszámokat ábrázol. A kikindai szárazpecsét, ovális alakú, 3x2,5 cm méretű, német nyelvű köriratán ez olvasható: PRIV: KIKINDAER HANDWERKS. SIGILL. Pecsétábra: az egész mezőben többféle szerszám, valamint az 1821-es évszám. Szegedy István tokaji születésű asztaloslegény vándorkönyvét 1844-ben állították ki.³⁹ Ebben szabadkai, miskolci, egri céhpecsétekre bukkanhatunk. A szabadkai pecsét kissé sérült, leírása megegyezik a fentebb ismertetettel. A miskolci kisméretű, vörös színű, jól megőrzött és latin nyelvű pecsétfeliratán az 1799-es évszám olvasható. Az egri céhpecsét közepes nagyságú, vörös színű és feliratán ez áll: EGRI ASZTALOS ÜVEGES EGYESÜLT CÉH 1840. Pecsétábra: mezőben két fekvő pajzs, amelyeken szerszámok láthatók, a pajzsok felett korona díszlik. Maurer Alajos asztaloslegény remeklésével kapcsolatos dokumentumon a főcéhmester aláírása mellett a *szabadkai asztaloscéh* ép állapotban levő pecsétje található,⁴⁰ amely néhány részletében különbözik a már fentebb ismertetett szabadkai asztalospecséttől. A vörös színű pecsét ovális alakú, 3,8x3,5 cm méretű, német nyelvű köriratának szövege: INSIGL D. BÜR. TISCHLER D. K. FR. ST. MARIA THERESIANOPL. Pecsétmezejében barokkos díszítésű pajzs, fölötté korona. Deutsch Ignác ómoravicai születésű asztaloslegény 1855. évi céhbizonyítványán *Ómoravica vegyes céh pecsétje* Juhász András céhmester aláírása alatt áll.⁴¹ Vörös színű, mérete 3,5x3,5 cm és köriratán ez olvasható: ÓMORAVICZA VEGYES CZÉH PETSÉTYE 1838 (?). Pecsétábra: a több részre felosztott mezőben és pajzsfelületen különféle céhszerszámok, tárgyak: olló, kerék, kulcs stb. láthatók. Tallós István csantavéri születésű asztaloslegény 1856. évi céhbizonyítványán Kovács Antal főcéhmester, Dankó Mihály alcéhmester és Domány Péter atyamester aláírása mellett a *csantavéri vegyes céh pecsétje* látszik.⁴² A vörös színű, 3,5x3,5 cm nagyságú, ép állapotú céhpecsét köriratának szövege: CSANTAVÉRI - CZÉNEK PETSÉTYE - A: 1830. Pecsétábrázolás: a pajzs nélküli mezőben sokféle szerszám (kalapács, kocsikerék, kulcs, patkó, olló, kard, bőrdarab, hordó, csizma, gyalu stb.), fent a korona figyelhető meg. Itt rátalálunk Tallós István 1845-ben Csantavéren kiadott szabadulólevelére is, de céhpecsétje teljesen elmosódott.⁴³ Csak nagy nehézségek árán sikerült a bajmoki vegyes céh pecsétjének nyomára bukannunk. A 4x4 cm méretű, vörös színű, jól megőrzött céhpecsét köriratán ez áll: BAYMAKI HELSIGBEN - TÖBCEH - MESTER - EMBEREK PETSIT. Pecsétábrázolás: a mezőben kör alakú pajzsban egy ember két kulcsot tart a bal kezében, mindkétfelől növényábrázolás, alatta az évszám: 1830. A pecsétmező tíz részre osztott felületén sokféle szerszámbra látható.⁴⁴ Speiser József zombori születésű üvegeslegény vándorkönyvét 1844-ben adták ki,⁴⁵ s benne többek között eszéki, újbecsei, nagyszentmiklósi, zombori és újvidéki céhpecsétetek vannak, de nincs egy szabadkai sem! A zombori, eszéki és újvidéki példányok egy-egy helybeli céhmester kisméretű, körirat nélküli és többnyire a mester névjegyét ábrázoló pecsétetek. Az újbecsei vörös viaszpecsétetek mérete 3,7x3,7 cm. Német nyelvű köriratának szövege: VEREINIGTE ZUNFT IN NEUBETSCH. Pecsétábra: kétoldalt oroszlánok az államcímert tartják. A nagyszentmiklósi száraz céhpecsét mérete 5x5 cm. Körira-

ta: SIGIL - DER - PRIVILEGIUM VEREINIGTEN - ZUNFT IN MARKT GR. SZ: MIKLOS. Pecsétábra: a nagyméretű pajzsfelületet 15 részre osztották, amelyen sokféle szerszám látható. A koronával ellátott pajzsot jobbról-balról oroszlánok fogják. A pecsétmezőben az 1822-es évszámot olvashatjuk. Speiser József vándorkönyve mellett rábukkantunk felszabadító levelére is, amelyen kissé kuriózumként hat a zombori vegyes céh szárazpecsétje.⁴⁶ A magyar nyelvű köriraton két sorban az alábbi szöveg áll: NEM: SZ. KIR. ZOMBOR VÁR. LÉ. LAKATOS ASZTALOS ESZTERGÁLOS ÜVEGES ÉS PUSKA CSINÁLO KIV. POL. CZE M. PETSÉTJE. Pecsétábrázolás: csücskös talpú pajzs több részre osztott mezejében többféle szerszám. A pajzsot kétoldalt oroszlánok tartják, fent a korona és az 1847-es évszám látszik.

5. Kovács- és bognárcéh (kerékgyártócéh) pecsétek

Mészáros György szabadkai születésű kovácslegény 1847-ben kiadott vándorkönyve szintén több céhpecsétet tartalmaz.⁴⁷ A *szabadkai céhpecsét* színe vörös, mérete 3 x 3 cm, német nyelvű köriratának szövege: SIG - D - E - S - SCHMI - U - WAGN - H - W - IH - D - K - K - F - ST - M - T - OPOLI. Pecsétábrázolás: barokkos díszítésű mezőben ovális alakú pajzsok, bennük külön-külön kocsikerék és patkó, fent az államcímér; évszám: 1779. A kisméretű aradi céhpecsét körirata teljesen elmosódott, de a mezejében levő csücskös talpú pajzs ábrái sem látszanak. A bordóvörös, 2,5x2,5 cm nagyságú lippai pecsét német nyelvű körirata csak részben olvasható, nagyméretű pajzsán szerszámok, fent az államcímér látható. A vörös színű, 2,5x2,5 cm méretű dunaföldvári pecsét magyar nyelvű körirata sérült, a pajzsfelület szerszámábrái, az oroszlánok és a korona körvonalai alig-alig vehetők ki. A vörös színű, ovális alakú, 2,7x2,5 cm méretű temesvári céhpecsét német nyelvű köriratából kevés olvasható ki. Pajzsát két oroszlán tartja, a pajzson kocsikerék és patkó, fölötté a korona áll. A vándorkönyvben viszonylag jól megőrzött a két darab egyforma kalocsai céhpecsét van. E vörös színű, 3x3 cm méretű pecsét magyar nyelvű köriratán az 1819-es évszám olvasható, a korona alatt álló díszes, csücskös talpú pajzs felülete pedig többféle szerszámot ábrázol. A pancsovai szárazpecsét pajzsmezejében szerszámok körvonalai fedezhetők fel. Tamási Mátyás szabadkai születésű kovácslegény vándorkönyvét 1852-ben állította ki a városi hatóság;⁴⁸ ebben a már ismertetett szabadkai céhpecsét található. Tóth Márton ludasi születésű kovácslegény vándorkönyvét 1850-ben adták ki,⁴⁹ s benne a szabadkai pecséten kívül jól megőrzött zentai és adai is fellelhető. Zenta kovácsceh pecsétje vörös színű, 3,5x3,5 cm nagyságú, körirata magyar nyelvű, négy részre felosztott, téglalap alakú pajzsának mezejében kovács- és bognárszerszámok, a pajzsot oroszlánok fogják, s a korona közelében az 1811-es évszám látható. Ada céhpecsétje bordóvörös, 3,5x3,5 cm méretű, körirata sérült, de az öt részre osztott, csücskös talpú pajzsának felületén levő szerszámok rajzai, valamint a pecsétmező felső részében elhelyezett korona körvonalai szépen láthatók. Barkóczi Imre csantavéri születésű kovácslegény 1856-ban kiadott felszabadulási bizonyítványán Kovács Antal főcéhmester, Dankó Mihály alcéhmester és Domány Péter atyamester aláírásai mellett

megtekinthető ismét a csantavéri Tallós asztalosnál már ismertetett vegyes céh pecsétje.⁵⁰

Bölcskey Ferenc szabadkai bognárlegény 1857-ben kiállított céhbizonyítványán Németh Péter főcéhmester kézjegye alatt a fentebb leírt szabadkai céhpecsét látható.⁵¹

6. Kereskedőcéh pecsétek

Csak kitartó kutatással sikerült közülük néhányat felkutatni. Valentin Schmirl szabadkai születésű divatáru-kereskedőseged 1853-ban kiadott céhbizonyítványán a *szabadkai kereskedőcéh* vörös színű, ovális alakú, 4x3,8 cm méretű pecsétje látható.⁵² A latin nyelvű pecsétfelirat szövege: SIG - PRIV - SOCIET - MERCANT - IN LIBERA ET REGIA CIVITATE MARIA THE-RESIOPOLI ERECT - 1779. Pecsétábra: a barokkos díszítésű csücskös talpú pajzs mezejében nagyméretű hajóhorgony, a pajzs felett a védőszent alakja látszik. Megemlítjük, hogy a céhbizonyítványon található még a Jakobcsics testvérek (rőföskereskedők) kisméretű pecsétje is. A szabadkai kereskedőpecséttel találkozhatunk ezenkívül Valentin Schmirl másik három céhbizonyítványán, valamint az 1844-ben Szabadkán kiállított felszabadító levelein is. Miután a szabadkai divatáru-kereskedőlegény vándorlása során néhány más városban is dolgozott, hadd ismertessük röviden a többi bizonylatán levő kereskedőpecséteket.⁵³ A bordóvörös pécsi pecsét ovális alakú, 3,2x3 cm nagyságú, körirata latin nyelvű, barokkos díszítésű, csücskös talpú pajzsán hajóábrázolás, a pajzs felett korona látható. E pecsét felett Anton Hartmann kereskedő kisméretű pecsétje is megfigyelhető. A vörös színű, 3,5x3,5 cm méretű pesti kereskedőpecsét német nyelvű körirata ép, viszont a pecsétmező annyira elmosódott, hogy csak a védőszent körvonalai vehetők ki. A pápai vörös színű, ovális alakú, 3,5x3 cm méretű pecsét körirata német nyelvű és nehezen olvasható. Pecsétábra: ovális alakú díszes pajzsban többek között hajóhorgony. Időközben rábukkantunk a *szabadkai kereskedőcéh* egy másik pecsétjére.⁵⁴ A bordóvörös, kör alakú, 4x4 cm méretű, jól megőrzött pecsét német nyelvű köriratán olvasható: SIGIL - EIN - EHRSAM - HANTEL - STANT - IN - MARIA - THE-RESIOPOL. 1779. Pecsétábrázolás: a védőszent alakja alatt barokkos díszítésű, ovális alakú pajzsban nagy hajóhorgony. E pecsét a Simon Blau szabadkai rövidáru-kereskedőnek 1857. évben kiadott céhbizonylatán van és néhány részletével különbözik a már ismertetett latin köriratú szabadkaitól. Különösen érdekes a zombori kereskedelmi testület nyomtatott pecsétje a Stevan Despotović zentai kereskedőlegény részére 1844-ben kiállított felszabadító levelén.⁵⁵ E zombori kereskedőpecsét 4x4 cm méretű, német nyelvű köriratának szövege: SIGILL . DES PRIV: HANDELSTANDES DER K . PREYSTADT ZOMBOR. A pajzs nélküli pecsétmezőben művészi rajz tükrözi a kereskedelem lebonyolítását: egy távoli ország tengerpartján elkészített csomagok, áruk között pihenő személy várakozik a távolból felbukkanó hajóra. Fent az 1829-es évszámot tüntették fel. Egy másik dokumentumon ugyanez szárazpecsétként szerepel, ám a pecsétábra elmosódott.⁵⁶

7. Mészároscéh pecsétek

E nagyméretű pecsétekre egy céhbizonylaton és egy felszabadító levélen bukkantunk rá. A szabadkai mészároscéh Alakker János helybeli mészáros nevére 1847-ben kiadott céhbizonyítványon⁵⁷ levő pecsét vörös színű, 4x4 cm nagyságú, s köriratán ez áll: M: THEREZIOPEL: SZABAD . K: VÁROS: MÉSzaros. Pecsétábra: két oroszlán csücskös talpú pajzsot tart, amely szarvasmarhafejet ábrázol. A pajzs felett juh áll, mellette az évszám: 1819. A pajzs alatt olvasható: TZÉE PE. Ilyen pecsét látható a Sreyer József Szerém városmegyében („Rumban”) született mészároslegény Szabadkán kiadott felszabadító levelén is.⁵⁸ Igen kifejezőek ezen még Kuti Antal főcéhmester és Szép József alcéhmester pecsétjei is. Kuti pecsétje vörös, mérete 2,5x2,5 cm, körirata nincs, a mezőben szarvasmarha és két tagló látszik, fölötte AK jel. Szép József pecsétje 2x2 cm nagyságú, vörös színű, körirata nincs, a mezőben szarvasmarhafej, fölötte birkaábra, alatta két bárd, JS betűk, koszorúfüzér.

8. Molnárcéh pecsétek

Farkas Mihály szabadkai születésű molnárlégény vándorkönyvében (amelyet valószínűleg az 1840-es években adtak ki) csak egy pecsét található.⁵⁹ A *szabadkai molnárcéh* vörös színű, 4x4 cm méretű pecsétje igen rossz állapotban maradt ránk. Magyar nyelvű köriratából kevés olvasható ki, de fontos, hogy szépen látszik az 1823-as évszám. Pecsétábrázolás: főtengely, rajta dobszerű fogaskerek, kétoldalt malomszerszámok. E céhpecséttel hitelesítették Sima Szabó István ludasi molnármester 1855-ben kiállított céhbizonyítványát is.⁶⁰

9. Pékcéh pecsétek

Balczár Pál kolozsvári születésű és Szabadkán felszabadult péklegény 1857-ben kiállított szabadulóllevelén⁶¹ a *szabadkai pékcéh* vörös színű, 3x3 cm méretű pecsétje látható, amelynek német nyelvű körirata a következő: DIE EHRSAME BÄCKER INNUNG IN M. THERESIOPL. Pecsétábrázolás: a pajzs nélküli mezőben kifli, perec és két zsemle. A pecsét viszonylag jól megőrzött, ellenben a másikkól, az előbb említett péklegény részére 1862-ben kiadott céhbizonylat pecsétjéből alig vehető ki valami. Hadd említsünk meg itt egy 1797. évi adásvételi szerződést,⁶² amelyet Franz Xaver Raif és Franz Spigl szabadkai pékmesterek is kézjegyükkel, valamint pékpecsétekkel látták el. E vörös színű viaszpecsétek 2x2 és 1,5x1,5 cm nagyságúak, mégis egyforma a pecsétábrájuk (sajnos a kisebb méretű nagyon rossz állapotban van). Köriratuk nincs, de annál gazdagabb a mező barokkos díszítése. Pecsétábra: a királyi korona alatt levő perecet oroszlánok tartják. Tehát nem a pékmesterek saját pecsétjéről van szó, mert azokon szinte mindig fellelhető a mester neve, vagy nevének kezdőbetűi.

Az alábbiakban néhány újabban fellelt céhpecsét leírását közöljük.

Filip Kosits szabadkai születésű késeslegény vándorkönyvét 1855-ben adták ki⁶³ és ebben újvidéki és zombori céhpecséteket találunk. A vörös színű újvidéki pecsét mérete 3x3 cm, sérült körirata szerb nyelvű és pecsétábrája

inkább a kovács-bognár céhpecsétekére emlékeztet. Ugyanis a csücskös talpú pajzsos kocsikerék, patkó, gereblye stb. rajzai találhatók. A korona alatti pajzsot két oroszlán tartja, és a mezőben az 1852-es évszám fedezhető fel. A zombori Stadler Sándor késmester pecsétje. A vörös színű, 2,3x2,3 cm méretű barokkos díszítésű pecsétnek nincs körirata, viszont gazdag a pecsétábrázolása: kardot tartó személy alatt csücskös talpú pajzs, ennek felületén kés, kard és más tárgyak, a mezőben SS betűk (Stadler Sándor nevének kezdőbetűi).

Moritz Klein szabadkai születésű tímárlegény vándorkönyvét 1851-ben állították ki Temesváron.⁶⁴ Ebben a szabadkai Markus Klein és a temesvári Mosche Nadasch tímármesterek kisméretű pecsétjeivel találkozhatunk. A szabadkain szarvas állat, körülötte tímárszerszámok, a pecsétmezőben KN betűk olvashatók. A temesvári tímárpecséten kifeszített irhabőr, rajta szerszámok, mezejében MN betűk látszanak.

Schwarz Antal szabadkai születésű fésűslegény vándorkönyvét 1853-ban adták ki,⁶⁵ s benne szabadkai, váci, tatai és esztergomi céhpecsétek vannak. Az esztergomit kivéve valamennyi egy-egy fésűsmester kisméretű pecsétje, amelyek körirat nélküliek, mezőiben legtöbbször kezdőbetűk és a fésű ábrái vannak. Ezek között legszebb a tatai Mathias Kübin fésűsmester pecsétje. A vörös színű, 2,5x2,5 cm méretű pecsétmezőben a királyi korona alatt nagyméretű fésűt tart két oroszlán. A fésű alatt MW betűk (miért W betű? – M. L.) vannak. A szabadkai Ignaz Probesch fésűsmester pecsétje bordóvörös, ovális alakú, a mezőt az IP betűk uralják és talán a sérült pecséten a fésű ábrájának töredéke is felfedezhető. E vándorkönyvben legértékesebb az esztergomi fésűcéh pecsétje. A vörös színű, 3x3 cm nagyságú céhpecsét német nyelvű körirata sérült, de kivehető, hogy e céh már az 1830-as években megalakult. Pecsétábrája: csillag alatt fésű, amelyet kétoldalt kecses mozdulatú személyek fogják, a fésű alatt ládászzerű tárgy áll.

A már említett szabadkai céhmestereknek 1863. évi folyamodványán többek közt igen rossz lenyomatban megtalálható a város harisnyakötő céhének és Huszka Antal mesternek a pecsétje is.⁶⁶ Az előbbi közepes nagyságú és köriratán csak néhány betű látszik, a pecsétmező közepén egy harisnya körvonalai vehetők ki. Huszka Antal harisnyakötő-mester pecsétjében az AH betűk és szintén a harisnya ábrázolása fedezhető fel. E dokumentumon látható még Hoffman Károly rostásmester és a kalaposcéh szinte teljesen megsemmisült pecsétje is, amelynek mérete valószínűleg 3,5x3 cm lehetett.

Mint már dolgozatunk elején említettük, ezúttal nem az volt a célunk, hogy valamennyi szabadkai céhpecsétet ismertessünk. E feladat teljesítése további sokéves kutatómunkát igényelne. Természetesen más városok céhpecsétjeiből több is meglapul (a felszabadító leveleken, vándorkönyvekben, céhbizonyítványokon stb.) a Szabadkai Történelmi Levéltárban és másutt. Mi azonban mi elsősorban a szabadkai céhpecsétek bemutatására törekedtünk, és főként az összehasonlítás kedvéért, lehetőségéért ismertettük részben más városok céhpecsétjeit is.

Amint láttuk, a pecsétek nagysága különböző, s négy nyelvű (német, latin, magyar, szerb) köriratuk sokszor sérült állapotban maradt fenn. A pecsétfeliratok szövegei (főleg a német nyelvűeké) többször helyesírási hibákkal tarki-

tottak és majdnem mindegyik szó rövidített, de az évszám feltüntetésével fontos történeti források. A történeti korszakokat a pecsét ábrái szintén tükrözik. Gyakori a barokkos díszítésű pecsétmező, a különböző védőszentek ábrázolása, az évszámok hangsúlyozása, az állatok közül főleg az oroszlánok megjelenítése és mindenekfölött a céhekkel kapcsolatos tárgyak központi helyen való bemutatása. Mindez egy-egy város helytörténeti hagyományait gazdagítja.

Mit mondanánk el még összegezőként?

Mindenekelőtt azt, hogy a cégpecsétek művelődéstörténeti jelentősége nagyobb, mint hinnénk. Ideje volt tehát, hogy a szabadkaikat is valamiképpen számba vegyük. Az ismertetett cégpecsétek szakmai vonatkozásairól szólva aláhúzzuk a vándorkönyvek jelentőségét, amelyeknek tartalmából becses következtetések vonhatók le. Éppen a különböző városok mestereinek és hatósági szerveinek pecsétjeiből, valamint bejegyzett soraiból kísérhető végig a céglegény vándorlási útja. Sok más vidékről jött segéd nem ment tovább, itt maradt Szabadkán. Hasonlóképpen került végleg távolabbi városba szabadkai céglegény is. Vagyis vizsgálható a migráció kérdése. Azonkívül a vándorkönyvben foglaltak család-, nyelv-, írástörténeti, néprajzi stb. tekintetben is fontos dokumentumok. Hozzáfűzzük, hogy a cégpecsétek ábrái, a különböző céhszerszámok felsorakoztatása, a pajzsok formái és mezőinek felosztási módja, valamint felületének tartalma, sokszor szimbolikus mondanivalója nemcsak pecsétani, hanem egyéb tudományágak vonatkozásában szintén tanulmányozhatók. Alapvető feladataink közé tartozik, hogy a fennmaradt pecsétanyagot megőrizzük, feldolgozzuk, közművelődési jelentőségére felhívjuk a figyelmet. Mivel az iratokon őrzött pecsétek mindjobban pusztulnak, több, főleg külföldi levéltár⁶⁷ a viaszpecsétokről élethű másolatokat készít, amelyek az eredeti helyett kutatási, sőt oktatási céllal az iskolák rendelkezésére bocsáthatók. A történeti források ilyenmő népszerűsítése mindenképpen követendő példa.

JEGYZETEK

¹ Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*. Budapest, 1990. 176.

² *A történelem segédtudományai*. Szerkesztette Kállay István. Budapest, 1986. 170–171. (A továbbiakban: a történelem segédtudományai)

³ A történelem segédtudományai. 170. 179.

⁴ Uo. 180

⁵ Uo. 154

⁶ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 1902/Bürgermeisteramt 1859.

⁷ Levéltár, 2285/Bürgermeisteramt 1854.

⁸ Levéltár, 1375/aec. 1850.

⁹ Levéltár, 369/Bürgermeisteramt 1853.

¹⁰ Levéltár, 8/Bürgermeisteramt 1851.

- 11 Levéltár, 681/Bürgermeisteramt 1856.
- 12 Levéltár, 3266/Bürgermeisteramt 1868.
- 13 Levéltár, 4561/Bürgermeisteramt 1857.
- 14 Levéltár, 1288/Bezirksamt 1856.
- 15 Levéltár, 860 Polg. II/1850.
- 16 Levéltár, 2286/Bürgermeisteramt 1854.
- 17 Levéltár, 1750/polg. 1863.
- 18 Levéltár, 5499/polg. 1862.
- 19 Levéltár, 2861/polg. 1861; 6677/polg. 1862.
- 20 Levéltár, 258/aec. 1850.
- 21 Levéltár, jelzet nélküli tanácsi iratok.
- 22 Levéltár, 5672/Bürgermeisteramt 1857.
- 23 Levéltár, 2201/Bürgermeisteramt 1854.
- 24 Levéltár, 3992/Bürgermeisteramt 1853.
- 25 Levéltár, 1892/Bürgermeisteramt 1854.
- 26 Levéltár, 1750/polg. 1863.
- 27 Levéltár, 1513/Bürgermeisteramt 1858.
- 28 Szabadkai Városi Könyvtár. Régi és ritka könyvek gyűjteménye.
- 29 Levéltár, 1750/polg. 1863.
- 30 Levéltár, 5145/Bürgermeisteramt 1857.
- 31 Szabadkai Városi Múzeum. Néprajzi osztály.
- 32 Levéltár, Bezirksamt, 1850. évi jelzet nélküli iratok.
- 33 Levéltár, 7001/Bürgermeisteramt 1857.
- 34 Levéltár, 3623/Bürgermeisteramt 1854.
- 35 Levéltár, 1336/polg. 1862.
- 36 Levéltár, 3456/polg. 1865.
- 37 Uo.
- 38 Levéltár, 364/Bürgermeisteramt 1853.
- 39 Szabadkai Városi Könyvtár. Régi és ritka könyvek gyűjteménye.
- 40 Levéltár, 6946/Bürgermeisteramt 1857.
- 41 Levéltár, 2305/Bezirksamt 1856.
- 42 Levéltár, 2323/Bezirksamt 1856.
- 43 Uo.
- 44 Levéltár, Szabadkai úriszék 6/1838
- 45 Levéltár, 2322/aec. 1854.
- 46 Uo.
- 47 Levéltár, 486/Bürgermeisteramt 1858.

- 48 Levéltár, 362/Bürgermeisteramt 1853.
- 49 Levéltár, 993/Bürgermeisteramt 1856.
- 50 Levéltár, 5027/Bezirksamt 1856.
- 51 Levéltár, Bezirksamt, 1857. évi jelzet nélküli iratok.
- 52 Levéltár, 1702/aec. 1853.
- 53 Valamennyi uo.
- 54 Levéltár, 4465/Bürgermeisteramt 1857.
- 55 Levéltár, 2994/Bürgermeisteramt 1851.
- 56 Uo.
- 57 Levéltár, 12.A.21/pol. 1848/I.
- 58 Levéltár, felszabadító levelek gyűjteménye (rendezetlen dokumentumok).
- 59 Levéltár, 2147/Bürgermeisteramt 1854.
- 60 Levéltár, 3003/Bürgermeisteramt 1855.
- 61 Levéltár, 1467/polg. 1862.
- 62 Levéltár, 17. C. 137/iur. 1797.
- 63 Levéltár, 7444/Bürgermeisteramt 1860.
- 64 Levéltár, 2255/Bürgermeisteramt 1854.
- 65 Levéltár, 78/Bürgermeisteramt 1857.
- 66 Levéltár, 1750/polg. 1863.
- 67 A történelem segédtudományai. 190–191.

VÁNDORLÓKÖNYVEK

A céhszervezetek életét a céhlevélben megállapított szabályok szabták meg. Meghatározták a mesterek, valamint az inasok és legények jogait és kötelességeit. Az utóbbiakkal kapcsolatban többnyire csak kötelességeket tartalmaznak a paragrafusok. A felszabadult céhlegénynek a mesterremek elkészítése előtt számot kellett adnia több (kezdetben két-három, később hat-) évi vándorlásáról.

A gyakorlatszerzés céljából vándorútra induló céhlegényeknek (vándorlegényeknek) a céhmester után következő legfontosabb tisztviselőnél, az atyamesternél kellett jelentkezniük, aki – mint a legények felügyelője – gondoskodott elhelyezésükről.¹ A céhlegény vándorlókönyvvél (vándorkönyv) rendelkezett, amelyben a mai munkakönyv elődjét tisztelhetjük, s amellyel többek között tulajdonosának különböző tartózkodási helye tanúsítható. Az egykori Bács–Bodrog vármegye és Szerb Vajdaság területének céhlegényei bizonyíthatóan a Habsburg tartományokon kívüli országok, a nyugat-európai államok mestereihez is elszegődtek.² A Szabadkai Történelmi Levéltár eddig felkutatott vándorlókönyveinek száma mintegy negyvenre tehető, s e könyvecskék céh- és hatósági pecsétjei alapján megállapítható, hogy a szabadkai és a városunkba jött céhlegények nagy többséggel a Bach abszolutizmus, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia városainak mestereinél tökéletesítették mesterségüket.³

A vándorlókönyveket Budán, Temesváron, Aradon, Újvidéken, Prágában, Székesfehérváron, Szabadkán stb. nyomtatták, s méretük legtöbbször 10x16 cm (de ennél nagyobb méretben is előfordulnak), oldalszámuk általában 48 (olykor 16 vagy 64). A címlapon leginkább német és magyar nyelven a Wanderbuch, illetve Vándorló-könyv (Vándorlókönyv), vagy esetleg Vandroviczka knjižka, ritkábban Stranovnica áll.⁴ A szabadkai levéltárban legtöbb a két nyelven, németül és magyarul nyomtatott vándorkönyv, amelyek első néhány oldala a céhlegény személyleírását és a vele kapcsolatos törvényes részt tartalmazza. A további oldalakon a különböző mesterek több nyelven (német, szerb, magyar, héber stb.) megírt igazolása olvasható az elszegődött vándorlegényekről. A Bach-korszak előtt nyomtatott vándorkönyvek tulajdonosainak alábbi személyi adatait tartalmazzák: „Keresztneve”, „Vezetékeve”, „Születési helye”, „Korának esztendei”, „Állapottya; mestersége”, „Religiója”, „Termete”, „Haja”, „Szemei”, „Órra”, „Különös ösmertető jelei”, „Saját keze aláírása”.

A Bach abszolútizmus alatt kiadott vándorlókönyvek ezenkívül még a legények következő személyi adataival bővültek: „Sorsa”, „Testállása”, „Szakál-la”, „Ábrázatja”, „Arcszíne”.

A következő oldalak azokat a „Szabályok”-at („Regulák”, „Rendszabás”, „Törvények”) közlik, amelyekhez a vándorlegények vándorlása idején igazodnia, magát tartania köteles. A korábbi vándorlókönyvek 3–6, a későbbiek 13 pontból álló rendszabályt tartalmaztak. Farkas Mihály szabadkai születésű molnárlegény 1827-ben Budán kiadott vándorlókönyvének 3–4. oldalán így hangzik a helytartótanács 1816. július 16-án kiadott rendelete: „A Regulák, melyekhez magát a Vándorló, érdemlendő büntetés alatt alkalmaztatni tartozik.

1. A vándorlónak különös Felséges Engedelem nélkül a Császári Királyi örökös Tartományokból ki nem szabad menni.

2. Köteles ő e vándorlókönyvre jól vigyázni, s azt mindenik Helységnek Fellyebbvalóságánál, akár ott munkát keressen, akár nem, a Vidimátiónak okáért bemutatni.

3. Köteles a három esztendőre megengedett vándorlásnak üdejét hasznos munkával tölteni, és erről, valamint magaviseletéről is, a hiteles tanúságokat e Vándorlókönyvbe beírni, s magát a koldulástól visszatartoztatni.

4. Köteles hollétéről születése helyének Fellyebbvalóságát minden esztendőben tudósítani.

5. A vándorlás üdejének elfolyása után köteles hazájába visszatérni, és a Fellyebbvalóságánál e vándorlókönyvvel, úgymint a megtett vándorlásnak egyetlen egy törvényes bizonyosságával, mely nélkül Mester soha sem lehet, személye szerint megjelenni.”⁵

Az említett 1816. évi 21080. számú helytartótanácsi rendelet Magyarországon az addig alkalmazott Vándorló levél (Kundschaft) helyett vezette be a vándorlókönyvet.⁶ A rendelet bővebb, kiegészített változatával legtöbbször a Bach-korszakbeli könyvecskékben találkozunk. azzal pl., hogy a vándorlókönyv „úti passus helyett szolgál” és hamisítása szigorú büntetéssel jár. azonban a Monarchián kívüli „tartományokba” való utazáshoz az udvari kancellária útlevele volt szükséges. Megjegyezzük, hogy a helytartótanácsi rendszabály szövege egy-egy vándorkönyvben gyakran különbözik, sokszor hemzseg a helyesírási hibától és elírásoktól.

A többi lapon az illető mesterek, illetve céhelőjárók és városi hatóságok pecséttel ellátott igazolásai, rövid bejegyzései olvashatók az elszegődött vándorlegények tartózkodási helyéről, eltöltött idejéről, esetleg munkájának értékeléséről, de főképpen viselkedéséről. Vojnits Tunits Dániel húszéves szabadkai születésű mészároslegény vándorkönyve többek között e sorokat tartalmazza:⁷

„Ezen Vándorkönyv előmutatója nevezet szerint, Vojnits Tunits Dániel mészároslegény itt nálunk, a mi czéhbeli mestertársunknál Kolonits Félix Úrnál fél esztendeig, mint Vágólegény, magát híven, és becsületesen viselte – mellyet elősmérünk és saját élő czéhpecsétünkkel bizonyítunk – Kelt Szabadkán 1852-ik évi junius 15.

Czéhmester Milinkovits László
Czéh jegyző Szép Antal”

Mészáros György huszonegy éves szabadkai születésű kovácslegény vándorkönyvének 51. oldalán ez áll:⁸

„Ezen Vándor könyv tulajdonosa, a mi mester társainknál, Karsai András és Kapitan Péter Kovács mestereknél, 1855 dik Év October hava 6 dikátul, az allul írt napig Dolgozot, és magát igen Becsületesen viselte Légyen Bizonyítjuk és Czéhünk Pecsétjéve meg Erősítjük.

Kalocsán 18 dik November 1857 fő Céh Mester

Deák István”

Írásunk elején szót ejtettünk a vándorkönyvnek munkakönyv jellegéről. Kutatásaink során rábukkantunk Szuvajcsits Tivadar szabadkai születésű cipészsegéd 1865-ben Szabadkán kiadott kétnyelvű „Munkakönyv”-ére (Arbeitsbuch), amely – mint a címlapon olvasható – a helytartótanács 1862. évi rendelete alapján került használatba.⁹ Ebben is találkozunk a segéd személyleírásával, a törvényes szakasszal, az „Utasítási szabályok”-kal. Azonban tükröződik immár a céhrendszer hanyatlása.

A vándorlókönyvek nemcsak ipartörténeti vonatkozásban fontosak (a céhpecsétek ábráinak gazdagsága, a céhlegény vándorlási útjának nyomon követése stb.), hanem nyelvtudományi és néprajzi tekintetben is értékes dokumentumok.

JEGYZETEK

¹ *Tolnai új világlexikona III.* Budapest, 1926. 67–70.

² Laslo Tot: *Zbirka vandrovski u Istorijskom arhivu AP Vojvodine. Arhivist*, 1966–1967. 1–4 szám. 54–55. (A továbbiakban: Laslo Tot).

³ A Szabadkai Történelmi Levéltárban (a továbbiakban: Levéltár) főleg a Polgármesteri Hivatal (Bürgermeisteramt) Bach-korszakbeli irataiban találhatók vándorlókönyvek.

⁴ Laslo Tot, 52

⁵ Levéltár, 2147/Bürgermeisteramt 1854.

⁶ Levéltár, 5672/Bürgermeisteramt 1857. Lásd a vándorlókönyv 6. oldalát!

⁷ Levéltár, 779/Bürgermeisteramt 1854.

⁸ Levéltár, 486/Bürgermeisteramt 1858.

⁹ Levéltár, 6558/polg. 1870.

MACSKOVICS TITUSZ TÉGLAGYÁRA

A vasút létesítése volt Szabadka tőkés fellendülésének egyik alapfeltétele. A gazdasági elszigeteltség megszűnése egyben a városiasodást segíti elő. Az új életmód követelményeként számos új épülettel gazdagodik a város. Felvirágzik az építőipar, a téglaegetés és a fakereskedés. A téglát eleinte mezei kemencékben, majd gyárilag (gépekkel) készítik és körkemencékben égetik. Szabadkán az első téglagyárat Macskovics Titusz műépítész építette 1879-ben az úgynevezett Bajnát városrészen, a Zentai úti temető nyugati oldalán. Nagy körkemencéje 1882-ben épült és több gépével naponként nyolcvanezer téglát, valamint tízezer klinkertéglát állított elő.

A levéltári iratok (Szabadkai Történelmi Levéltár, városi tanács, XX. 39/1897) tanúsága szerint Macskovics mérnök 1878 márciusában fordul a gazdasági tanácshoz „téglaverő s égető gyár” létesítése céljából, s a közgyűlés már néhány nappal később eleget tesz kérelmének. A város 1878. november 21-én (többszörféle a kérelemben foglaltak alapján) köt szerződést a műépítéssel, s a hatóság a bajnati földekből tíz láncnyi területet enged át húszévi időtartamra. Macskovics Titusz köteles minden ezer égetett téglát után hetvenöt krajcárt fizetni a városi pénztárba. Amennyiben nem gyártana évente legalább háromszázezer téglát, tartozik a használatra átengedett terület után olyan bérösszeget fizetni, mely a bajnati földek után járó évi hasznobérátlagnak megfelel. Ugyanezt a kötelezettséget vállalja magára a gyártulajdonos abban az esetben is, ha egész éven át nem készít téglát. Ha viszont a gyár három egymást követő évben szünetelne, a város felbontja a szerződést. Macskovics vállalkozó kötelezi magát, hogy a város szükségletére bocsát évenként hatvanezer első osztályú téglát 900 forint értékben és hatvanezer másodosztályút 660 forint összegben.

Macskovics Titusz az első évben (1879) – a gazdasági előadó szerint – eleget tett szerződésbeli kötelezettségének. Időközben rábukkantunk a műépítész tudósítására (SzT Levéltár, 1340/polg. 1879), amelyből kiderül, hogy 1879-ben 305 000 „különféle minőségű téglát” égetett, viszont ennek nagy részét gyáranak kiépítésére, megnagyobbítására használta fel. Ebből a város részére 10 700 első osztályú téglát juttatott el. Lévay Simon főszámvevő és Karvázy Pál mérnök jelentéséből pedig megtudjuk, hogy a gyár 1880-ban 365 000 téglát égetett. Az ellenőrzés alkalmával kitűnt, hogy a több ezer vályogtöbblet a nagy esőzések következtében tönkrement s a körkemencében égetett téglát mennyi-

ségét is nehéz megállapítani. A nehézségek elkerülése végett a hatóság előnyösebbnek találja, ha Macskovics ezentúl évenként 500 Ft téглаégetési átalányösszeget fizet és a kiaknázott földterületet újra betemeti.

Milyen méretű téglát készítettek a gyárban?

Kétfélét. A kisebb mérete 28x14x6,5 cm, a nagyobbé 30x14,5x6,5 cm. Régi épületek bontásakor, vagy más körülmény folytán olykor viszonylíthatjuk e nagyméretű és igen szilárd téglákat.

A téglagyárosnak nemegyszer szállítási nehézségei adódnak, főleg abból kifolyólag, hogy a szerződés nem tartalmazza a téгла méreteit. ezért a kétféle téglanagyság egységárainak megkülönböztetését szorgalmazták Macskovics és társai. Tudniillik egyazon árban nem szállítható kétféle méretű téгла. Közben az ipari kapitalizmus vállalkozójának más nehézségei is támadnak: az észak-bácskai város kiszolgáltatót osztálya mind többet hallat magáról. 1882-ben – a munkások bérkövetelése folytán – sztrájkra kerül sor a téglagyárban.

Az elégedetlenség nem szűnik.

A múlt század utolsó évtizedeiben Szabadka társadalmi-gazdasági életében tehát nagy változások észlelhetők. A tőkés fejlődés eredményeként a város településképe gyorsan változik. Ennek az átalakulásnak tevékeny, már-már nélkülözhetetlen részese a Macskovics-féle téglagyár, hiszen a kezdetleges épületek helyén emeletes, stílusos épületek tűnnek fel és mind több építőanyagra van szükség. Hogy mit jelent a város részére az első szabadkai téglagyár, hadd idézzünk terjedelmesebben a hatóság egyik 1890. évi, a Belügyminisztériumhoz intézett felterjesztéséből, amely a gyár ügyeinek ismertetésén kívül néhány figyelemre méltó társadalmi kérdést villant fel: „A Macskovics féle gyártelep mondhatni egyetlen gyára Szabadkának, leszámítva egypár gőzmalmot, az egész gyártelep oly kiaknázott mély helyen fekszik, hogy annak kizárólag csak is a tulajdonos irányában van értéke, míg a város csak is feltöltés és lecsapolások után bírná értékesíteni, mint gyár több száz munkásnak nyújt keresetet s közvetve úgy a városnak mint az államnak jövedelmet hoz.

Szabadka sz. kir. város fejlődésére de magára az államra is előnyös ha az építkezéseknél olcsó anyagot szerezhet be s ezen gyárnak létesítése már is sok előnyöket nyújtott, vegyük csak a budapest-zimonyi vasúti építkezéseket, vegyük a kir. törvénykezési palotát, hová 3–4 000 000 téglát szállított s olyan árban hogy az állam az árlejtésnél mint egy 50 000 forint takarított meg, mi esett volna ha a gyár nem léteznék.”

Csakhamar újabb fordulat következik be a téglagyár életében. „Az első szabadkai géptéгла és cementáru-gyár részvénytársaság” tudósítja a tanácsot, hogy a Macskovics Titusszal kötött szerződés értelmében 1893. augusztus elsejétől „minden jogokkal és kötelezettségekkel” átvette a gyárat. Ám a tulajdonátruházás nem akadályozta meg, hogy Macskovics Titusz ne lehessen e részvénytársaság igazgatója. Azonban a hatóság több éven át hadakozik a részvénytársasággal, mert a volt tulajdonos „évekig részint mulasztásból, részint félreértésből” nem fizette a haszonbért. Macskovics mérnököt eléri a törvény keze, s kénytelen megválni a téglagyártól. Időközben (1898 márciusában) halkan jegyzi meg: „Szabadkán az ipar és kereskedelem úgyis csak a legnagyobb erőmegfeszítés mellett állhat fenn.”

A téglagyárhoz azonban egy másik esemény is fűződik. Iványi említi monográfiájában (de az egykorú újságokban is olvasható), hogy a gyár területén jelentős és gazdag régészeti leletekre bukkantak. Cserépedények, réz- és bronztárgyak, embercsontok stb. gazdagították a főgimnázium régiséggyűjteményét. Sok és távlatából sem törölődött ki egészen kutatóink, helytörténészeink emlékezetéből a téglagyár egykori létezése és a városiasodásban játszott fontos szerepe. A föld mélyéből előkerült leleteket úgyszintén Szabadka történetének fontos adalékaként tartjuk számon.

Macskovics Titusz (1851–1919) szerteágazó műépítési tevékenységét pedig megtisztelő hely illeti városunk építészettörténetében, hiszen – hála nyugat-európai tanulmányainak – sajátos jellemvonásokkal gazdagította az eklektikus műépítészetet.

„NYAKUNKON ÜL MÉG MINDIG ZSARNOKUNK”

– Az 1905. évi szabadkai VII. országos ipartestületi kongresszus –

Az Osztrák–Magyar Monarchia ipari forradalmának kibontakozását az 1880-as évektől számítjuk. Az ipartámogató törvények, az ipari részvénytársaságok tevékeny működése és még számos társadalmi körülmény serkentette a nagyobb gyárvállalatok, illetve a nagyipari létesítmények alapítását. Ország-szerte ipartanuló-iskolák nyílnak, s a közös vámterület az iparcikkek szabad beáramlását eredményezte. A fejlett nyugatról gépeket, termelőberendezéseket stb. importáltak, különféle műszaki eljárásokat honosítanak meg, ennek ellenére 1884-ben a nagyüzemek csaknem 50%-ában semmilyen gép nem volt. A tőkés nagyipar kialakulása az 1890-es évektől veszi kezdetét. Felvirágzik a téglagyártás, a cukor- és söripar, a gépgyártás stb. A hazai nagybankok hatékony támogatása, a vasúti szállítási és vámkedvezmények, a külső tőkebeáramlás, a nagy beruházások felgyorsítják a városiasodást, bővül a belső piac, a gyáripar különböző ága fellendül, és felélénkül a Monarchia külkereskedelme. A századfordulóig megszűnik az ország kizárólagos agrárjellege¹ és a gyáripari termelés válik uralkodóvá. A kialakult ipari burzsoázia következtében nőtt a nagyipari munkásság, a proletariátus száma. Bácskában az 1900. évi lakosság-összeírás szerint 33 404 volt az ipari foglalkoztatottak száma.² Szabadkán az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején többek között légszesz-, keményítő-, géptégla és cementáru-, szesz-, vasbútor-, szóda-, ecet-, szappan-, celluloidáru-, kénsav- és műtrágyagyár létesült.³ A XX. század elején jelentkező gazdasági válság, a munkanélküliség, a növekvő kivándorlás és a fokozódó tömegmozgalmak immár vidékünk ipari termelését nagymértékben befolyásolták. Ilyen társadalmi körülmények között tartották meg Szabadkán 1905 szeptemberében a VII. országos ipartestületi kongresszust. Az alábbiakban bővebben számolunk be e fontos eseményről.

1902. augusztus 30-án és szeptember 1-én Schmausz Endre szabadkai főispán elnökletével tartott városi közgyűlésen napirendre tűzik a szabadkai általános ipartestület előljáróságának előterjesztését, hogy 1905-ben a soron következő VII. országos ipartestületi kongresszust az észak-bácskai városban tartsák meg.⁴ A törvényhatósági bizottság felhatalmazza az ipartestület előljáróságát, hogy kiküldöttei révén tegyen ennek érdekében lépéseket az 1902 szeptemberében Nagyváradon tartandó VI. országos ipartestületi kongresszuson. Ennek kapcsán utasítja a városi tanácsot, hogy a törvényhatósági bizottság

az indítványról értesítse a hazai ipartestületek országos központi bizottságát. Végül a városi közgyűlés a VII. kongresszus költségeinek fedezésére háromezer koronát szavaz meg.

Dr. Reisner Lajos iparhatósági biztos kezdetől fogva tevékenyen kiveszi részét a kongresszus szervezéséből. A szabadkai általános ipartestület előljárásgának 1903. augusztus 28-i ülésén előterjeszti, hogy a városi hatóság a kongresszus költségeire már kiutalt ezer koronát, s hozzáfűzi, immár előkészületeket kell végezni az 1905. évi megyei ipari és mezőgazdasági kiállításra is, amelyet ugyancsak Szabadkán tartanának meg. 1903. novemberében a törvényhatósági bizottság megparancsolja a városi tanácsnak, hogy puhatolja ki a megyei kiállítás megtartásának reális lehetőségeit, tegyen javaslatot annak tartalmára, költségeire, a megtartás helyére és időpontjára. Majd a szegedi kerületi iparfelügyelő érdeklődik az eddigi intézkedésekről. A városi közgyűlés válaszában hangsúlyozza, hogy az ipari és mezőgazdasági kiállítás anyagi és erkölcsi támogatása végett Bács-Bodrog vármegye hatóságához, valamint a megyebeli községek előljárásgaihoz fordult, de Bezdán kivételével anyagi hozzájárulást egy sem helyezett kilátásba.⁵ A szabadkai hatóság 1904 márciusában mégis úgy határozott, hogy a következő évben augusztus 20. és szeptember 10. között – tehát az ipartestületi kongresszus idején – megrendezi a megyei kiállítást Palicson.⁶

Időközben fokozott ütemben folynak a kongresszusi előkészületek. Dr. Bíró Károly polgármester felszólítására a szabadkai ipartestület elnöksége Pausits János elnököt, Mayland György alelnököt, dr. Reisner Lajos iparhatósági biztost, Fiedor József és Sefcsits Lajos előljárásgági tagokat jelölte ki a kongresszus előkészítő bizottságába, akik a városi tanáccsal karöltve többek között a jelentős rendezvény programját készítenék el.⁷ A városi tanács Szalay Mátyás rendőrkapitányt és iparhatósági főnököt az előkészítő bizottság munkájának vezetésével bízta meg. Pausits János elnök és dr. Reisner Lajos biztos az országos ipartestületi kongresszus programjának elkészítése érdekében érintkezésebe léptek az ipartestületek központi országos szövetségével. Szalay Mátyás főkapitány elnöklétével 1905. május 19-én ülést tartott az országos kongresszus előkészítő bizottsága, amelyen jelen volt Szabó Gyula, a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara másodtitkára is. Elhatározták, hogy a szabadkai kongresszust szeptember 8-án, 9-én és 10-én tartják meg, s részletesen felvázolták és újabakkal egészítették ki az értekezlet napirendjét, rögzítették a kongresszus tagjai tiszteletére rendezendő ünnepségsorozatot. Végül hangsúlyozták, hogy a tanácskozás munkaprogramjának véglegesítése érdekében véleménycserét folytatnak az ipartestületek központi bizottságával. 1905. június 2-án a városi tanács és az országos kongresszus előkészítő bizottsága együttes ülést tartott, amelyen egyhangúlag elfogadják az előző értekezlet határozatait és többek között elrendelik egy száztagú kongresszusi helyi bizottság megalakítását, amelynek elnökéül Szalay Mátyás főkapitányt és iparhatósági főnököt jelölik ki. E bizottságba egyelőre a törvényhatósági bizottság, az ipartestületi előljárásg, a Nemzeti Kaszinó, a Gazdakör, a Függetlenségi Kör, a Kereskedelmi Lloyd Egyesület és a Kereskedő Ifjak Társulatának tagjai közül választottak.

1905. július 2-án Szalay Mátyás főkapitány, dr. Reisner Lajos iparhatósági biztos és Dugovich Imre jegyző a helyi előkészítő bizottság képviselőjeként

részt vettek az ipartestületek központi bizottságának Budapesten megtartott ülésén, amelyen Thék Endre elnökölt. Immár véglegesítették a szabadkai ipartestületi kongresszus tárgysorozatát, valamint több fontos kérdésben (pl. az országos iparösszövetség szabadkai megalakításáról) döntöttek. Ezután – a kongresszus közeledésére való tekintettel – Szabadkán még néhány előkészítő ülésre kerül sor, amelyeken a legrészletesebben kidolgozzák az országos tanácskozás zökkenőmentes lebonyolítását. Lényeges mozzanatként említjük, hogy Lang Simon indítványára a száztagú kongresszusi bizottságba utólag beválasztottak 5-5 tagot a Pučka kasinából és a Katolikus Körből, valamint a MÁV altiszti körből és a sportegyletből is bővítették a „nagybizottság” képviselőinek számát. Érdekességgént hadd említsük itt meg, hogy a kongresszusi ünnepség keretében a sportegylet „automobilverseny” megrendezéséről határozott.

Az egyre bonyolódó társadalmi-gazdasági tényezők közepette számos előjáróság kételkedve fogadta a szabadkai ipartestületi kongresszus megrendezésének hírért. A bizalmatlanság eloszlátása végett Szalay Mátyás és dr. Reiser Lajos 1905. augusztus 8-án felszólítást intézett az ország előjáróságaihoz. Fontosságára való tekintettel hadd idézzünk belőle bővebben: „Mint a Szabadkán megtartandó VII. országos ipartestületi gyűlés helyi végrehajtó bizottságának elnökei, a központi bizottsággal megtartott együttes ülésből kifolyólag a következő bizalmas kérést intézzük a t. előjárósághoz.

Ismeretes, hogy a politikai helyzet arra készítette a miskolci és zalaegerszegi ipartestületeket, hogy körlevélben szólítsák föl a társtestületeket a kongresszus elhalasztására, megtartása esetén pedig arra, hogy azon meg ne jelenjenek.

Úgy a kongresszus elhalasztása, mint a kongresszustól való elmaradása kifejezése lett volna a közvéleménynek, mely a jelen kormányt imparlamentárisnak s vele a közügyekben való tárgyalást megengedhetetlennek tartja az alkotmányunkért folyó jogos és igaz küzdelmek közepette.

A központi bizottsággal megtartott közös ülésen ezen felfogással ellenkezőleg mérlegeltük azon előnyöket, melyek a kongresszusnak a mai viszonyok között leendő megtartásából háramolnának az iparra, s meggyőződve arról, hogy ezek az előnyök a megtartás mellett döntenek, a kongresszusnak f. évi szeptember 8., 9. és 10-dik napjain leendő megtartását határoztuk el.

Ha a politikai viszonyok nem változnak, a kormány képviselőjének meghívása elmarad ugyan, de meghívjuk a kongresszusra a törvényhozásnak vezérembereit, a törvényhozás tagjait, akik jelenlétükkel oly fontosságúvá emelik ezen kongresszust, aminő fontossága az eddigieknek még nem volt. Szerencsénk is volt már felkérni Apponyi Albert grófot, Kossuth Ferencet s több nagynevű törvényhozót a megjelenésre... Hogy azonban a kongresszuson minél több törvényhozó jelenhessen meg, pártkülönbség nélkül felkérjük *bizalmasan a t. előjáróságot, kegyeskedjék képviselőjével a kerületi országgyűlési képviselőjét is megbízni*” – olvasható a felhívásban.

A nehézségek ellenére csaknem hétszáz vendég részvételével mégis megtartották Szabadkán az országos ipartestület nagygyűlését.⁸ Azzal a céllal, hogy az iparügy bajait orvosolják és főleg a kézművesipar gondjaival közvetlen

forrásból is megismerkedjenek. Azután az országgyűlésen igyekeznek majd a hazai iparfejlesztésre megoldást találni. Annál is inkább, mert pl. ez idő tájt Szabadka ipari fellendülésében is már megtorpanások észlelhetők. A lapokban mind több iparral kapcsolatos cikk lát napvilágot. Igen figyelemre méltó dr. Csillag Károly *Magyar ipar* című verse, amely az általa Szabadkán szerkesztett és kiadott Bácsország 1905. szeptember 7-i számában jelent meg egy nappal a kongresszus megnyitása előtt. Úgy érezzük, Csillag Károly verse – eltekintve művészi értékétől – tartalmi vonatkozásban igen hűen visszaadja az ország megoldatlan iparkérdését, az összetett osztrák–magyar gazdasági-társadalmi viszonyokat. Dübörgő verssoraival igyekszik felrázni a lakosságot, a nagygyűlésre érkező vendégereget. Többek közt így ír:⁹

*„Nyakunkon ül még mindig zsarnokunk
Mindent mi van ő néki áldozunk*

.....
*Magyar ipar? ugyan ki ismeri?
Van-e ki e szót kiejteni meri?
Magyar e az amit a német gyárt?*

.....

Az egykorú lapok közül néhány részletesen tudósított a nagygyűlés vendégeinek, több jeles államférfinak az érkezéséről és fogadtatásáról. Hogy milyen jelentős eseményről volt szó, tükrözi részben a Szabadkai Közlöny 1905. szeptember 10-i száma: „A Budapestről érkező gyorsvonat annyira túlszűfolva volt utasokkal, hogy Bpesten kénytelenek voltak egy pótvonatot összeállítani s ezen érkezett Kossuth és képviselőkísérete. A peronon sok százra menő közönség gyűlt össze, míg a pályaház előtt és végig a Kossuth-utcán harmincz-negyeven ezer ember tolongott. A Pest Szálloda előtt felállított pódiumon foglaltak helyet: Kossuth, Apponyi Zichy Jenő, Barabás. A téren több mint húszezer emberáradat hömpölygött.”

Kék Endre elnök a Pest Szálloda termében öt-hatszáz képviselő jelenlétében megnyitotta a nagygyűlést. Hadd ismertessük most részletesen a kongresszus napirendjét.¹⁰

Napirend előtti javaslatként szerepelt Gelléri Mór indítványa az ipartestületek országos szövetségének megalakítására. Eszerint utasítani kell az előkészítő bizottságot, hogy e cél érdekében tegyen erőfeszítéseket. A kongresszuson olyan határozat született, hogy az ipartestületek országos szövetségét „önálló és különálló intézet”-ként alakítják meg, alapszabályainak kidolgozására, életbe léptetésére tíz tagú végrehajtó bizottságot nevez ki.

A kongresszus első napirendi beszámolóját az önálló vámterületről gróf Zichy Jenő tartotta. Elengedhetetlen a gazdasági önállóság kivívása, mert csak ez biztosíthatja az országos ipar (ebben a kézműipar) jövőjét, felvirágzásának létfeltételeit. Gróf Zichy megítélése szerint az önálló vámterület sürgős megvalósítása valamennyi követelés közül a leglényegesebb. Felkéri a törvényhozást, hogy ennek érdekében tegyen lépéseket és adjon alkalmat a kézműiparosoknak, hogy véleményét a legilletékesebb fórumok előtt kifejthesse, kívánságait előterjeszthesse. Nagy meglepetést keltett ezután Melkó Bertalan (Buda-

pest) hozzászólása, aki hevesen elutasította az önálló vámterület gondolatát, azonban Deil Jenő (Kassa) felszólalása után Zichy indítványát a kongresszus nagy többséggel elfogadja.

A nagygyűlés napirendjének második előadását Áchim János és Dóczy Ferenc tartották az ipartörvény revíziójáról. Áchim hangúlyozta hogy az 1884: XII. tc. életbeléptetése kevés eredménnyel járt, s csak folytatja az 1872. évi VIII. tc. iparromboló hatását. Ugyanis szítja a lakosság elkeseredését, mert a kontár ipar elburjánzott és aláássa az iparosok szakértelmi fejlődését, valamint anyagi jólétét. Az ipartestületek az ország területét nem hálózzák be és korlátolt hatáskörrel képtelenek hivatásuknak eleget tenni. Eddig már több ipartestületi kongresszuson követelték e hiányosságok orvoslását, az ipartörvény megváltoztatását, az ipari „kvalifikáció” megszigorítását, az ipartestületek kötelező létesítését és hatáskörük kibővítését. Őt miniszter ígéretet tett a bajok orvoslására, de a VII. kongresszustól kell támogatást kapni, hogy az országgyűlés képviselőháza sürgősen intézkedhessen. Dóczy Ferenc ugyancsak az említett 1884. évi törvénycikk módosítását indítványozza. Valamennyi járási székhelyen létesítsenek ipartestületet, amelyeknek összes szakképzett iparosai kötelezően tagjai lennének. Az ipartestületek hatáskörét ki kell terjeszteni, hogy a munkaadók, segéd munkások és tanoncok közt felmerülő nézeteltéréseket is intézhessék. Tanoncot csak szakképzett önálló iparos tartson, s a tanonctartási jogosítvány megadása, valamint a kontár iparosok ellenőrzése és eltűntése az ipartestületek hatáskörébe tartozzon. Iparjogosítványt a jövőben csak tanult, szakképzett iparos kapjon, aki előzőleg négy évet segéd munkásként dolgozott. Ha valamely ipartestület tagjainak kétharmad része ipartestületi nyugdíjaztatásra tart igényt, ne gördítsenek akadályt szándéka elé. Áchim János és Dóczy Ferenc mellett az ország több városának (Budapest, Debrecen, Győr, Tataváros, Szilágysomlyó.) ipartestületei a fentiekén kívül egész sor újabb javaslattal rukkoltak elő, s a kongresszuson számos hozzászólás és vita után mégis elfogadták az ipartörvény revíziójára vonatkozó javaslatokat.

A kongresszus tárgysorozatának harmadik pontjaként „Az iparosok eddigi kongresszusain hozott határozatok újabb összefoglalása” című beszámoló hangzott el Kreutzer Balázs összeállításában (Hevesi József és Szakáll József kiegészítésével). A legrövidebb időn belül kérvénnyel kell az országgyűlés képviselőházához fordulni, hogy rendeleti úton, vagy törvényhozás útján intézkedjen a „vásárügy, fegyencipar, az építőipar szabályozása, iparoktatás, iparpártolás, közszállítások, az iparosok választójoga, az iparosérdekek hatályosabb képviselése a törvényhozásban és az iparos nyugdíjintézmény országossá tétele” ügyében. Vagyis ez azt jelenti, hogy csökkenteni kell a vásározó helyek és napok számát, a vásárokon csak iparigazolvánnyal árulhatnak iparcikkeket, a vásározók méltányos rendben helyezkedhetnek el és szüntessék meg az úgynevezett kapupénzt. A fegyencek ezentúl „képesítéshez kötött iparosszakmákba vágó munkákat” ne készítsenek, hanem ők csakis az őstermelésben, bányászatban, közmunkáknál stb. alkalmazhatók. Az iparoktatás legyen díjtalan, az országban növelni kell a tanonciskolák mellett az ipari középiskolák és felső ipariskolák megnyitását, a szakirányú iparoktatásra a vidéki városokban is

nagyobb hangsúlyt kell fektetni, az ipariskolákban több figyelmet kell szentelni a rajztanításra, a közép és felső ipariskolák jelesen végzett növendékei részére biztosítani kell az ösztöndíjazást. Az iparpártolás immár elkerülhetetlen; a kézműipar feléleszthető a kereskedelmi és iparkamarák, az ipartestületek közreműködésével, ismeretterjesztő előadások és kiállítások rendezésével, valamint a társaskörök és kereskedők támogatásával. Olyan egyesületeket kell alakítani, amelyek tagjai kötelezik magukat, hogy csakis a hazai iparosok készítményeit vásárolják. Fel kell kérni a hírlapokat, hogy hirdetési rovatukban még az itthon előállított külföldi iparcikkek reklámközleményeit sem közlik. A közszállítással kapcsolatban leszögezik, hogy az állam, a közhatóságok és az állami felügyelet, vagy a támogatott közintézetek szükségletei csakis a magyar állampolgárok részéről és kizárólag hazai iparcikkekből fedezendő. Azokról a közszükségleti cikkekről, amelyek egyelőre külföldről szerezhetők be, az állam évről évre készíttessen jegyzéket, és közölje ezt az összes hazai ipartestületekkel, kereskedelmi és iparkamarákkal, valamint az országos ipar-egyesülettel. A közös hadsereg felszerelési cikkei a kvóta arányában, a hovádság felszerelési cikkei pedig teljesen a hazi kisiparosok által fedezzék. Az országgyűlés képviselőháza a választójog kiterjesztéséről szóló törvénybe iktassa be, hogy az iparigazolvánnyal rendelkező kisiparos választó legyen. Az iparérdekeket a törvényhozásban nyomatékosabban kell képviselni. Hogy a parlamentben ezentúl iparosok is helyet foglaljanak, az ipartestületek nagyobb összefogására van szükség. Az iparos képviselőnek támogatnia kell az önálló vámterület létesítését, az adóreformot progresszív rendszer alapján, az ipartörvény revízióját, a választójog kiterjesztését. Vagyis mindazt, amit az iparosérdekek megkívánnak. A jelenlegi mostoha iparosviszonyok nem biztosítják az iparosok öregkori jövőjét, ezért mielőbb szükséges „az iparos nyugdíjintézmény országos tételét Budapest székhellyel” létrehozni. A már meglevő nyugdíjjegyesületi alapszabály elkészítőivel karöltve az egész országra egységes és az iparosok érdekének megfelelő alapszabálytervezetet kell kidolgozni.

A kongresszus tárgysorozatának negyedik pontjaként Thék Endre és Kunfalvy Nándor (Bozsó János kiegészítésével) „Az önálló iparosok állásfoglalása a munkásmozgalmakkal szemben” című előadását hallhatták a jelenlevők. Hangsúlyozták, hogy a munkások érdekeinek megvédésére irányuló erőfeszítések és a törvények keretében mozgó munkástörekvések helyénvalóak, de a munkásszervezetek – e törekvések örve alatt – gyakran indokolatlanul „erőszakos munkásmozgalmakat szítanak a hazai ipar kárára”. Az előadók véleménye szerint az „ipari munkások igaztalan és jogosulatlan követeléseiből származó munkásmozgalmak” az ipar fejlődését fékezik és elősegítik az idegen iparcikkek beözönlését. Hogy gátat vessenek a munkások túlzott követeléseinek, szükséges az összes iparost, gyárost és vállalkozó munkaadót egy országos szervezetbe tömöríteni. Továbbá vonják meg a munkásszakegyletektől a munkaközvetítés jogát. A kongresszuson részt vett különböző ipartestületek emelt szorgalmazták a szigorú sztrájk törvény elkészítését, a munkásszakegyletek megszüntetését, az inasok gyülekezésének meggátolását is.

A napirend ötödik pontjának beszámolóját dr. Sugár Ignác és Szilágyi Mihály *Állami és egyéb intézkedések a kézműipar rendszeres emelése érdekében* címmel tartották. Kiemelik, hogy a kézműipar fejlesztése érdekében különböző intézkedések szükségesek. Minden iparág részére mintaműhelyt kell felállítani, s fel kell kérni a megyéket, községeket, testületeket, társulatokat, hogy tegyék lehetővé e műhelyek minél nagyobb számban való létesítését. Minden iparágban vándortanítókat kell alkalmazni, akik elsősorban a mestereket ismertetnék meg a legújabb szerszámokkal és egyéb újításokkal. A vidéki gócpontokban „technológiai iparmúzeumok”-at kell létesíteni, ahol a kézműiparosok részére minden iparágban évente gyakorlati tanfolyamokat tartanának. De rendszeresen megrendeznék a tanoncok és segédek kiállítását is, valamint lehetővé tennék a kiváló kézműveseknek, hogy évről évre külföldön gyarapíthassák ismereteiket.

A tanácskozás tárgysorozatának hatodik pontja dr. Horváth János előadását tartalmazta az ipari szövetségek reformjáról. Az Országos Központi Hitelszövetkezet az iparszövetkezeti rendszert a Kolozsvárott 1899-ben tartott ötödik ipartestületi kongresszus döntése folytán hozta létre. Ám az ipartestületek támogatása hiányában e szakszövetkezetek csak részben működnek, hiszen alig tudják magukat fenntartani. Holott pl. az ipari hitelszövetkezetek csaknem mindenütt beváltak, s az Országos Központi Hitelszövetkezet az iparszövetkezetek támogatására is elegendő pénzüsszeget juttat. Minden tekintetben nagyobb ellenőrzésre lenne szükség. A kézművesiparnak kellene az iparszövetkezeteket felkarolni és megreformálni.

Utolsó tárgysorozati pontént Áchim János beszámolója hangzott el a betegápolási pótdó 1898. évi XXI. törvénycikkének módosításáról. Tekintettel arra, hogy az iparosokat és kereskedőket az 1891. évi XIV. tc. értelmében már megadóztatják, s a betegsegélyző járulékot is fizetik, nem méltányos és nem igazságos, hogy az iparosok az 1898. évi törvénycikk alapján a többi polgárral egyformán viselik a három százalékos betegápolási pótdó. Az iparosok már több éve követelik felmentésüket e kötelesség alól, sajnos eredménytelenül.

A Szabadkán tartott országos ipartestületi kongresszus határozatai nagy visszhangot keltettek országszerte, ám valamennyi döntés életre hívására távolról sem kerülhetett sor. 1905 szeptemberében Szabadkára figyelt az ország, de több helyi lap mégis igen szűkszavúan számolt be a nagy eseményről. „Felpanaszolták kisipar bajait, hogy azt megrontja a nagytőke, s őket a gyáripár versenyképtelenné teszi, az árakat leszorítja. Az inasokra, segédekre, kontár iparosokra határozati javaslatokat hoznak, s a jelenlevő orsz. képviselőket felkéri azok törvénybe iktatását létesíteni” – összegezi röviden az „iparosok nagygyűlése”-nek munkáját a Szabadka és Vidéke 1905. szeptember 10-i száma. Az ipartestületi kongresszus utáni évek belpolitikai változásai gazdasági fellendülést eredményeztek, de a fejlemények mégis visszafordíthatatlanul a Monarchia összeomlását okozták.

JEGYZETEK

- ¹ Unger Mátyás–Szabolcs Ottó: *Magyarország története* (Rövid áttekintés). Budapest, 1976. 227.
- ² Dr. Šandor Mesaroš: *Položaj zanatskog i industrijskog radništva Bačke do kraja XIX veka. Zbornik za istoriju*. 1980/19. Matica srpska, Novi Sad, 1980. 186.
- ³ *Bács–Bodrog vármegye II.* Szerkesztette dr. Borovszky Samu. Budapest, 1909. 457.; *Szabadka szabad királyi város ismertetése.* Szerkesztette id. Frankl István. Szabadka, 1899. 155.
- ⁴ Szabadkai Történelmi Levéltár, Városi tanács XIX. 109/1901; 17000.
- ⁵ Uo. XIX. 109/1901; 24706
- ⁶ Uo. XIX. 109/1901; 5734
- ⁷ Uo. XIX. 109/1901; iktatószám nélküli iratok.
- ⁸ Szabadkai Közlöny, 1905. szeptember 10. 37. szám. Szabadka ünnepe.
- ⁹ Hosszabb idézet Csillag Károly *Magyar ipar* című verséből:

*„Hiába volt sok véres küzdelem
 Még átok ül a magyar nemzeten
 A szabadság csupán csak röpke szó
 Még mindig üzött kínzott bíjdosó;
 Nyakunkon ül még mindig zsarnokunk
 Mindent mi van ő néki áldozunk
 Övé még minden a föld és az ég
 Mit kínnal izzadunk a munkaveríték
 Övé a gyöngy mit mélyből felhozunk
 A bánya kincse, minden aranyunk
 A mit terem a völgy lenn s fenn a bérc
 És ami benne van a drága érc
 Mint hajdanában most is úgy teszen
 Minden ígér és mindent elveszen,
 Ki volna más, ki dicséri borunk, –
 Átkot köszöntve: osztrák sógorunk!*

*Magyar ipar? ugyan ki ismeri?
 Van-e ki e szót kiejteni meri?
 Magyar e az amit a német gyárt
 Ipar e az mi nem használ, de árt?
 Magyar e az mi külföldön terem
 Mit megvámolnak nálunk ide benn
 S törvénnyel védik ezt a csúf jogot
 Kezünkbe adva a koldusbotot!”*

- ¹⁰ A kongresszus részletes napirendje és a 7. lábjegyzet után közölt adatok iktatószám nélküli iratokként a városi tanács XIX. 109/1901 jelzetű irataihoz vannak mellékelve!

SZABADKA MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS KORÁBAN (1867–1918)

– Rövid áttekintés –

A többi száz éves országos térképek is utalnak már vidékünk mezőgazdasági állapotára, a széles körben elterjedt állattartásra. Nem beszélve a levéltári forrásokról, majd a különböző kiadványok adatairól, amelyekben sokkal szereteágazóbb megvilágításban tekinthető át Szabadka gazdasági fejlődése. Sok száz évig éppen a mezőgazdaság volt a termelés fő ága.

Az ország korszerűtlen agrártermelését nyugat-európai tapasztalatokkal, technikával igyekeztek pótolni, ám Magyarország a XIX. században még mindig agrártársadalom volt. A kiegyezést követő években a lakosságnak kb. 20%-a nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy már 1867 után az ország mezőgazdasági művelésre alkalmas földterülete meghaladta a 40 millió katasztrális holdat, s terméketlen földje 7,3%-ot tett ki, ami egyike a legalacsonyabbaknak számított Európában. A mezőgazdaság fejlődését a kiegyezés után másfél évtizeden át valójában a gabonakonjunktúra segítette elő. Az 1870–1880-as évek fordulóján Magyarország kenyérgabonából magasabb hozammal dicsekedhetett, mint a világ első számú búzaszállítója, az Amerikai Egyesült Államok, s magasabbal Európa legjelentősebb búzaexportőrénél, Oroszországnál. Az állatállomány számát tekintve megállapítható, hogy 1870 és 1895 között legnagyobb mennyiségben juhot és baromfit tenyésztettek az országban. A szarvasmarha-állomány sokáig stagnált. Amíg Magyarországon a múlt század végén az ezer lakosra eső szarvasmarhalétszám igen alacsony volt, addig Dániában megközelítette 800-at, Boszniában meghaladta a 600-at, Szerbiában pedig az 500-at. Az 1890-es években kibontakozó ipari forradalom eredményeként számos hazai üzem és gyár tért át a Nyugat-Európában már bevált gépi technikára. Az ipari fellendülés rendkívüli hatással volt a mezőgazdaság alakulására is: sok százalékkal megnövekedett a vetésterület és a termésátlag. A magyar mezőgazdaság tőkés korszakának szántóföldi termelési fejlődése azonban a századforduló után lelassult. Az ország és a nyugat-európai országok mezőgazdasági fejlettsége közötti szintkülönbség ezután még inkább kimutatható. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1890 és 1914 közötti időszakban Magyarország mezőgazdaságában legjelentősebb fejlődést az állattenyésztés terén ért el.

Az ország leggazdagabb termőföldje Bács-Bodrog vármegye volt. A vármegye mezőgazdasága a XVIII. századtól fejlődik nagyobb lendülettel. Ugyanis

a kir. kincstár különböző kedvezményekben részesítette az időközben betelepített lakosságot. Meghonosodott a kukorica-, dohány- és selyemtermesztés, és nagy területen kincstári erdőket ültettek. Bauer Antal megyei mérnök adatai szerint 1826-ban a vármegyében 379 000 községi szántóföld, 762 500 legelő és rét, 22 500 szőlő, 195 500 uradalmi szántóföld, 81 300 erdő és fűzes, 76 600 rét és nádas, 31 100 mocsár hold volt. A megye termőterülete az 1890-es évek végén 1 538 008 katasztrális holdat tett ki.

Általában véve a mezőgazdaság fejlődése 1880 és 1914 között messze lemaradt az ipar mögött, mert az a változások ellenére sem szabadulhatott meg a feudalista béklyóktól. Az 1880-as évek elején Bácska földtulajdonosait az adatok alapján ekként osztályozták: 1–50 holdas kisbirtokos 55 518; 50–100 holdas középbirtokos 3336; 1000 holdon felüli nagybirtokos 85. Csak néhány nagybirtokos (a Chotek, Lelbach, Latinovits, Rudics, Dungyverszki család) rendelkezett 10 000 holdon felüli birtokkal. Az 1890. évi statisztikai kimutatás Bácskában 55 204 földtulajdonost tüntet fel, vagyis ötezerrel kevesebbet, mint tíz évvel korábban. Ugyanakkor a „bérviszonyban levő mezőgazdasági munkások” száma 68 918. Az 1891. évi összeírás szerint Bács-Bodrog vármegye összlakossága 697 000 lélek, s ebből csak 30 980 személy dolgozik az iparban. A szegedi kereskedelmi és iparkamara 1894. évi jelentése szerint Bács-Bodrog vármegyében többek között 461 650 katasztrális holdon 2 963 056 métermázsza búza, 338 265 holdon 1 849 677 métermázsza kukorica, 22 455 holdon 424 396 métermázsza burgonya, 420 holdon 15 794 métermázsza dohány termett.

A szőlőtermesztés – a filoxéra pusztítása miatt – csak lassan fejlődhetett, de még ilyen nehézségek ellenére is Szabadka 1890-ben 2200 holdat ültetett be szőlővel. Az 1901. évi statisztikai kimutatás szerint már a vármegye több mint 120 községében szőlő termett, s az összes szőlőterület meghaladta a 25 000 holdat. A szőlészet, s általában a vármegye mezőgazdaságának fejlesztésében jelentős szerepet játszottak a földművesiskolák és a faiskolák.

Többnyire a királyi kincstár tulajdonát képező vármegyei erdőterületek a XIX. század végétől fokozatosan csökkentek. Az 1894. évi adatok szerint Újvidékhez 7602, Szabadkához 9510, Bajához 268, a vármegye többi területéhez pedig 69 392 hold erdő tartozott. Bács-Bodrog vármegye területét tehát összesen 86 772 hold erdő borította, ami a vármegye területének négy és fél százalékát tette ki. az 1900-as évek elején a vármegye erdőségének kiterjedése már csak 66 466 hold volt, de ebből Szabadkára 13 613 hold jutott.

A vármegyében már az 1840-es években meghonosították a selyemhernyó-tenyésztést. Az 1880-ban újjászervezett Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség intézkedései folytán 1880 és 1894 között 326 022 eperfát ültettek a közutak mellé.

Méhészettel több évszázada foglalkoznak a megyében. Az 1699. évi összeírás 2804 méhkast tüntet fel. Jóval később, miután a legelőket és réteket feltörték, az erdőket pedig nagymértékben kiirtották, hanyatlott a méhészet. Érezhetően az 1900-as évek elejétől.

Jelentős tevékenységet fejtett ki a Bács-Bodrog Megyei Gazdasági Egylet (1871): termény – és méhészeti kiállítást, állattenyésztési kiállítást, szántó- és ekeversenyt, baromfi-, szarvasmarha-, juh- és sertéskiállítást, termény-, gyü-

mölcs- és vadászati kiállítást stb. rendezett. 1903-ban megalakult a Bács-Bodrog Vármegyei Gazdaszövetség, amely a nyugati marhafajta tenyésztésének a meghonosítását, a tejgazdaság fellendítését, a szabadkai vajközpont megerősítését szorgalmazta. 1905-ben azonban a Gazdaszövetség és a Gazdasági Egyesület egybeolvadt, amely többek között azt eredményezte, hogy nem sokkal később már 30 tejszövetkezetet és 62 tejcarnokot jegyeztek a megyében. Gazdaköröket alakítottak, amelyeknek száma 1908-ban már elérte a negyvenet. Időközben megalakult a Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, amely a kívándorlás megfékezése céljából háziipari tanfolyamokat és szövetkezeteket létesített. 1907-ben már a húszat is meghaladta a háziipari szövetkezetek száma a vármegyében.

Szabadka mezőgazdaságát folyamatosan a török hódoltság utáni időktől követhetjük nyomon. A város 1686-ban katonai őrhelyé vált, ahol az idetelepített szláv lakosság teljesített szolgálatot. Ők a szántás-vetés helyett inkább a marhatartást helyezték előtérbe. Az 1702. évi kimutatásból azonban kitűnik, hogy Szabadka 1969 lélekszámú lakossága ökor-, ló-, tehén-, juh-, disznótenyésztéssel, méhészetrel, búza-, árpa- és zabtermesztéssel foglalkozik. A határövidék feloszlásával az egész terület polgári jelleget ölt, ami a gazdaságnak újabb távlatot biztosított. A város gazdasági virágkorát a kiegyezés időszakától számítjuk.

A polgármesteri jelentés szerint 1867-ben a város lakosságának száma 62 690. fő. (SzTL, 6485/polg. 1867). Az épületek száma 8707. A művelt föld nagysága 106 458, a réteké 5922, a vízfelületé 1813, a műveletlen földeké 9314, az erdőké 8137, a legelőké 28 141, az utaké 1392 holdat tesz ki. Termények: búza, rozs 35 486 hold, árpa, zab 51 632, kukorica 17 740, dohány 560, szőlő 3600 hold. A város főképp Baján és Szegeden értékesíti terményfőlöslegét. Az 1870-es országos statisztikai összeírás szerint Szabadka lakosságának száma 56 323, s ez 14 851 családot tesz ki. Az értelmiségi „keresetűzők” száma 820, ezenkívül 3108 birtokost, 613 haszonbérlet, 35 gazdatisztet, 5626 szolgát, 6490 napszámost, 2874 iparost és 438 kereskedőt jegyeztek. A haszonállatok száma: 10 688 ló, 8873 szarvasmarha, 82 259 juh és kecske, 18 933 sertés van. Átlagos évi középtermés (osztrák mérőben): búzából 16, rozsból 18, árpából 22, zabból 30, kölesből 20, kukoricából 24, burgonyából 40, míg szénából /font) 20, borból (osztrák akó) 4 és nádból (kéve) 300.

A kataszteri felmérések szerint Szabadka határának legnagyobb részét a szántóföldek teszik ki, amelyek a lakosság jövedelemforrását képezik. Az ipar még eléggé fejletlen, s a lakosság többsége földbirtokba fekteti vagyonát. Földjeiket maguk művelik, vagy pedig kiadják haszonbérbe. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint csaknem 16 000, az 1880. évi összeírás pedig azt tanúsítja, hogy majdnem 14 ezer személy foglalkozott őstermeléssel. Sokáig az iparososztály is nagyrészt a földművelést űzte, de a vasútvonalak létesítésével megváltoznak a gazdasági körülmények és felgyorsul Szabadka városiasodása.

A város határában levő 160 000 katasztrális hold termőföldnek kétharmad része szántóföld és ezt a legelő rovására folyton szaporították. Egy 1865. évi polgármesteri jelentés szerint a város határában 13 286 hold műveletlen föld volt, az 1880-as években végzett kataszteri felmérés már csak 5193 hold

nem termőföldet említ. Régen a legelőből csak annyit szántottak, amennyire a családnak szüksége volt. Később már kereskedésre is termeltek. Eleinte a bajai vásárra vitték a gabonát, utána helyben is eladhatták a fővárosi malmok és kereskedők részére vásárló helybeli gabonakereskedőknek (1887-ben számuk 12-re tehető) vagy a gőzmalmoknak. A lakosság a búza- és kukoricatermesztésre fektette a főhangsúlyt. A szegények egy-egy lánc földet, vagy egy-két kapa homokot bérelhettek. A pusztákon váltógazdálkodás folyt: ugyanazon a földön évenként más növényeket termesztettek, illetve mindig csak a föld egyik felét vetették be, míg a másik ugarban pihent. Néhány adat az 1880. év termésához: őszi búzából egy holdon átlag 8 mázsa termett, kétszeresből 9, őszi rozsból 105, tavaszi árpából 7, zabból 118, kukoricából 166, dohányból 300, takarmányrépából 40 métermázsa. A szőlőtermés silány volt: 350 hektóliter közönséges fehérbort, 8830 hektóliter közönséges vörösbort és 15 096 hektóliter sillerlert fejtek.

1890-től Bácskában a gazdasági gépek nagyarányú szaporodását jegyezték. Amíg harminc évvel korábban a vármegye területén csak egy cséplőgép működött, 1890-ben számuk 1018-ra emelkedett, melyekből Szabadkára és területére 77, Újvidékre 32, Zomborra 19 jut. (Bácska, 1891. január 6-i száma).

A századforduló közeledtével sokasodnak a gazdasági kérdések, a hatósági intézkedések. A mezőgazdasági termelés előmozdításánál, különösen a talajművelés és növénytermesztés fejlesztésénél az volt a törekvés, hogy a birtokosok minél jobb vetőmagot használjanak és a legelőnyösebb termelési eljárásokat alkalmazzák. Elemi csapások esetén a kormány segítette a szegény sorsúakat. A minisztérium egyik legfontosabb feladatai közé tartozott a mezőgazdasági ismeretek terjesztése, népszerűsítése.

Mielőtt tovább kísérnénk Szabadka 1900 és 1908 közötti mezőgazdasági adatait, szólni kell részletesebben az 1897-ben létesített palicsi földművesiskoláról, a városi erdőkről, a fásításról és faiskolákról, a kertészeti telepekről, a szőlészetről.

A palicsi földművesiskola létesítésének gondolata bajai Vojnits István főispán nevéhez fűződik. E kezdeményezésről 1895 áprilisában kedvező hatósági döntés születik, sőt e célra 200–250 lánc földet engednek át. Az országos viszonylatban is számon tartott földművesiskolát 1898. április 2-án nyitották meg. Szervezeti szabályaiban egyebek között az alábbi olvasható: „Szabadka szab. kir. város földművesiskolájának célja oly gazdákat képezni, kik kisebb terjedelmű gazdaságot lehetőleg jól, azaz a létező viszonyok között a leggyümölcsözőbben kezelni tudnak.

Ezért az iskola növendékei megfelelő oktatásban részesülnek, kézi ügyességük kiképeztetik, minden gazdasági, kerti és szőlészeti munkába begyakoroltatnak, munkaedzettségük kifejlesztetik (...) megtanítatnak a munkák vezetésére (...)”.

A földművesiskola a földművelésügyi miniszter felügyelete alatt áll. A közvetlen felügyeletet pedig a város polgármesterének elnökelete alatt álló felügyelő bizottság gyakorolja. A tanfolyam két évig tart. Elemi és szaktantárgyakat hallgattak a növendékek. Szaktantárgyak: földművelés, növénytermesztés és rétművelés; kertészet, szőlészet és gazdasági fásítás; állatok tenyésztése és

ápolása; gazdasági üzletvitel és berendezés; számvitel és elszámolás. A szaktantárgyak keretén belül a növendékek elsajátítják a kosárfonást, a seprű- és kefekészítést is, valamint kovács- és bognármunkákat végeznek. Az iskola birtoka 1898-ban 277 hold és 635 négyszögöl. Nagy gondot fordítottak az állattenyésztés fejlesztésére is. Érdekes adatokkal szolgál az 1897–1898 évek fásítási kimutatása. E szerint a telepen összesen 393 583 db magas törzsű gyümölcsfát, dísz- és erdei fát, valamint ribizlit, egrest, fűzfadugványt, lomb- és tűlevelű facsemetét, szőlőt ültettek.

A századfordulótól lendületesen fejlődött és országos hírűvé vált a palicsi földművésiskola, amellyel kapcsolatban egy időben még egyetemi szintre való emelésének gondolata is felmerült.

A szabadkai hatóság főleg a XVIII. századtól igyekszik megfékezni a futóhomokot, gypesítéssel és erdőtelepítéssel megvédeni a szelektől a várost. Az erdősítést a királyi kincstár rendeletére 1768-ban kezdték el, de már 1710 és 1720 körül a Körös és homokos környékén nagy tölgyfaerdők voltak. (Iványi., II. 205). Szabadka határában 1836-ban 2784, 1869-ben már 8013 hold az erdők kiterjedése. Az 1830-as évektől már városi erdészt alkalmaztak, aki 1896 elejéig tevékenykedhetett, mivel ekkor Szabadka erdeinek kezelését, szerződéses alapon, az állami erdésznek adták át. 1865-ig a város többnyire a nyárfaféléket telepítette, de később inkább az akácot és más keményfát ültetett. A városi erdők kisebb-nagyobb összefüggés nélküli darabból állnak, amelyeket egy erdész és 12 erdőcsősz gondoz és felügyel rájuk. Az egyes erdőterületek elnevezései: Deszkás, Tölgyfás, Radanovác, Hajdújárás, Zsdráló, Földijárás, Szkenderjárás, Zsíroskút, Sáskalapos, Alsó- és Felső-Csikéria.

Az 1879. évi 31. törvénycikk értelmében az erdőket ezentúl rendszeres erdőgazdasági üzemterv szerint kell kezelni. Szabadka üzemtervét a minisztérium 1885-ben hagyja jóvá. 1895-ben állami kezelés alá kerül a szabadkai erdőgazdaság. A mintegy 9000 holdra tehető erdő kezelését és felügyeletét Kiss Ferenc főerdészre bízták. A szegedi erdőfelügyelőség 1898. évi jelentése szerint a szabadkai erdők állaga 1897-ben immár 13 613,15 holdat tett ki (vagyis 4103,35 holddal többet, mint korábban, mivel időközben jóváhagyták Szabadka új rendszeres erdőgazdasági üzemtervét), s faneműek tekintetében az egész erdő többnyire akácból és nyárfából áll.

A földművelési miniszter az 1898. évi törvény értelmében Szabadkán járási erdőgondnokságot szervezett, amelynek tevékenysége a város területére terjed ki. A szabadkai erdők fajtái ekkoriban: nyárfafélék (fehér, fekete, szürke és kanadai nyár, egyes csoportokban rezgőnyár); erdőterület negyed részét jobbra akác, kevés kőris és tölgy képezi. Csoportonként előfordul még a feketefenyő, bálvány, zöld juhar, mezei szil, celtisz, cser. Az erdőbevétel 1898-ban 12 977 Ft-ot tett ki. Az 1900-as évek elejétől mind több bírálat éri a város vagyonkezelését az erdők csekély jövedelme, s az ezzel szemben mutatózó aránytalan nagy kiadás miatt. 1903-ban 308 hold, 1907-ben már 405 hold terület erdősítését határozták el. A városi erdő területe 1913 elején 9133 hold volt és a városi hatóság küszködése az erdőültetéssel, a fakitermeléssel és általában az erdők gondozásával kapcsolatban egyre növekedett.

Szabadka fásítása és faiskolái szintén gazdag múltra tekintenek vissza. 1847-ben egy „gyümölcsfatenyésztő társulat” volt alakulófélben, hogy azután 1861-ben létrejöjjön a szegedi kapu mellett 34 kapa területen a gyümölcsfaiskola. Majd később még néhány helyen létesült faiskola, amelyekben főleg sokféle alma- és körtecsemetét neveltek. Az 1873. évi bécsi világkiállításon a város faiskolaiban termett gyümölcsfajtaival vesz részt. Majd 1875-ben Palicson negyven holdnyi területen állítanak fel gyümölcsfaiskolát. Bács-Bodrog vármegye 1881-ben hozott szabályrendelete szerint minden ezer lakoson aluli község köteles legalább fél holdat, ezenfelül egy holdat faiskola céljaira kihalásítani. Több község azonban sokáig nem tesz eleget az elvándorlásnak és a kisbirtokosság is csak nehezen áll át a gyümölcsstermeszésre. Itt mondjuk el, hogy a város fásításra tett erőfeszítése sem kielégítő, miután az utak mellé ültetett fák 70–80%-a kipusztul és a községek, valamint birtokosaik sem sokat törődnek a fásítással. Csak a XIX. század végétől érezhető e tekintetben változás. Ekkor már Szabadkának minden közútja és forgalmasabb utcája fásított; egy gyümölcsfa- és több erdei csemetekerttel rendelkezik. Nagy haladást jelentett az a tény is, hogy a minisztérium 1902-ben jóváhagyja a város fásítási szabályrendeletét. (SzTL, Városi Tanács XV. 439/1897). Ez mindenképpen a városiasodás felgyorsulásával magyarázható.

Az 1910-es években úttörő vállalkozásnak számított Némethy Zoltán kertészeti telepe. A tőkés fejlődés század eleji korszakában Szabadkán is felbukkantak vállalkozó szellemű személyek, akik – kísérve a világ technikai és gazdasági fejlődését – valamiképpen igyekeztek a közvélemény figyelmét felkelteni és a külföldi tudományos eredményeket környezetükben alkalmazni. Szabadkán ekkoriban nem beszélhetünk fejlett, korszerű agrotechnikáról. A nagy kiterjedésű szántóföldek művelése, az ugarföldek és legelők árverésre bocsátása rendkívüli feladatok elé állította a hatóságot. A tőkésedéssel mégis érezhetően felélénkül a piac- és vásártartás, s igény mutatkozik a korszerűbb kertművelésre. E körülmény egyik első felismerője Szabadkán Némethy Zoltán fregatthadnagy, aki 1911-ben többek között ekként fordul a hatósághoz: „Az agrikulturni intézményekben egy újító intézményt a kaliforniai gyümölcskertészetet szándékozom a délvidéken, illetve Bácskában meghonosítani (...) Mívelési programomból szabad legyen előterjesztenem, hogy a kérelmezett földterület intensivebb kihasználása végett kaliforniai rendszerű gyümölcsfakertészettel, táj, mű és virágkertészettel szándékozom foglalkozni s gyümölcsészetből eddig itt kevésbé ösmert korai gyümölcs és zöldségterményekkel óhajtom a nagyközönség igényeit kielégíteni.

Gazdasági rendszerem célja a föld intenzív kihasználása, amelyet tudományos bázisra fektetett öntözési és trágyázási manipulációval fogom fokozni (...) az általam kérelmezendő területen építményeket, kutakat, szivattyútelepet, meleg és virágházakat, meleg és hidegágtyakat etc. etc. kell építenem s ezek alapján huszonöt (25) láncz kiterjedésű terület átadása iránti kérelemmel fordulok a tekintetes tanácshoz (...)” A szabadkai hatóság nem gördít akadályt a kérelem elé. (SzTL, Városi Tanács XV. 265/1911). Némethy tehát láncként 120 korona összegért, 25 évi időtartamra bérbe vehette a földterületet és megvalósíthatta tervét: csaknem 80 ezer korona befektetéssel tette termékenyvé a

földet, gazdasági épületeket épített és Szabadkán addig nem létezett, „fejlett kultúrájú kertészeti telepet” létesített, amely még 1918-ban valamilyen formában fennállt.

Szabadka szőlőszetére vonatkozó adataink több évszázadra nyúlnak vissza. Legrégibb szőlőültetvények a szegedi kapunál voltak a. (Iványi, II. 210). Tágabb értelemben – Szabadka 1697. évi látképeinek tanúsága szerint – a város egész keleti részén természetették a szőlőt. Egyik kimutatás arról ad hírt, hogy a tiszai határőrvidékhez tartozó Szabadka 949,60 holdnyi művelés alatt álló területén 24,6 holdon foglalkoztak szőlőműveléssel. (Koroknai Ákos: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején*. Bp. 1974. 137). A lakosság szaporodásával növekszik az érdeklődés a szőlőültetés iránt. Az 1790. évi felmérés szerint a négy szőlőtest 2163 láncot tett ki. Tóth Sándor és Aradszky Gábor mérnökök 1840/41-ben felmérték többek között a város összes szőlőterületét, amely a szegedi, majsai, halasi, buckai, bajai és radanováci szőlőkkel együtt 27 082 kapára rügött. Az 1861. szeptemberi tudósításban már – a pusztákat nem számítva – Szabadka város területén 25 923 (140/200) kapa szőlőt jegyeztek. (SzTI, 511/kgy. 1861). Az országos statisztikai hivatal kimutatása szerint a városnak 1872-ben összesen 3618 hold és 1170 négyszögöl szőlővel beültetett területe volt. Egy másik jelentésben az áll, hogy 1875-ben Szabadkán és környékén 58 000 ausztriai akó mustot szűrték, amelyből 7200 akó fehér-, 19620 akó vörös- és 24 660 akó sillerbor lett. Eladásra került 5000 bécsi mázsa szőlő.

Az 1870-es évek végétől a kormányhatóság erélyesen intézkedik a filoxéra és más szőlőbetegség meggátlásáról. Állandó filoxérabizottságot alakítanak, amely rendszeresen járja a területet és jelentést tesz. A következő évtizedekben a város törvényhatóság, de még a helyi sajtótermékek írásai is igyekeznek a különféle szőlőbetegségek terjedésének gátat vetni. Egyre nagyobb érdeklődés nyilvánul meg a szőlőültetés iránt. A *Bácskai Ellenőr* 1891. március 22-i számának *Üllessünk szőlőt* című írása a szőlőtermesztést egyik legfontosabb kérdés-ként kezeli. Kivitelre kellene termelni, vagyis az olcsó búza, kukorica és burgonya helyébe nemes fajta szőlő telepítése szükséges. Annál is inkább, mert a Szabadka környéki homoktalajban nem pusztít a filoxéra. A lassan polgárosuló Szabadka lakossága leginkább a sajtóhól, néhány szakkiadványból és gazdasági előadásokból értesülhet a szőlőtelepítés fontosságáról, a homoktalaj kivételes jelentőségéről. Vidékünk és általában Bácska gazdaságának fellendítéséből többen is kivették részüket, közülük különösen Rácz Vilmos és Szobonya Bertalan szakírói, illetve a mezőgazdasági tanfolyamok tartása terén végzett tevékenységüket emeljük ki.

Időközben a peronoszpóra (növényi gombabetegség) dél-magyarországi-bácskai nagy pusztításáról értesülhetünk, majd a minisztérium 1898-ban jóváhagyja a „szőlőragya” (peronoszpóra viticola) elleni köteles védekezésről alkotott szabályrendeletet, amelynek értelmében a város területén elterülő szőlőket a következő négy területre osztják be: 1. bajai, csikéirai és tavankúti szőlők. 2. buckai, halasi és kelebiai szőlők. 3. majsai, szegedi, palicsi, kistompai, radanováci és ludasi szőlők. 4. a város belterületén, a sorompókon belül fekvő

szőlőkertek és az előbbieken nem említett külterületi szőlők. Egyúttal megalakul a peronoszpóra ellen védekező bizottság.

A különböző betegségek terjedése ellenére Szabadkának és környékének szőlőterülete állandóan növekszik. A palicsi gyümölcsfa- és szőlőiskola 1893-ban már csaknem 55 hold területet foglal magában. (Ezt azért említjük, mert egyes egykorú feljegyzések szerint Szabadka „legszebb” szőlői éppen Palicson találhatók.) Különben Szabadka szőlőterülete az 1890-es évek végén meghaladta a 7000 holdat. Csakhamar a szőlőtelepek felújítására kerül sor és sok helyütt az olaszrizling, kövidinka, ezerjő, mézes fehér, szlankamenka, piros veltelini, nagyburgundi, sasza, passatutti, fehér és piros kecskececsű, hamburgi muskotály, szemendriai stb. fajtákat telepítik.

A XX. század elejétől Szabadka környékén nagyméretű szőlőtelepítéseket végeznek: 1904/5-ben a hajdújárásí erdőnél és környékén; 1905-ben Alsós és Felső-Tavnakúton, Felső-Csikérián, Kelebián; 1906-ben Tompa pusztán.

Az 1906. évi statisztikai kimutatás szerint Szabadka immúnis homoktalajú szőlője összesen 5123 (termőképes 4663) hektár. (*Magyar statisztikai évkönyv*. Bp. 1907. 118–119). A város összes szőlőterülete (immúnis és nem immúnis talajon) 5172 hektár. Peronoszpóra által fertőzött 3446 hektár. Szabadka 1906. évi összes mustmennyisége 65 200, az előállított bor 58 680 hektoliter.

A gazdasági előadások, szakirodalom népszerűsítése és a gazdaképzés tovább segítette (kisebb-nagyobb megtorpanásokkal) a szőlőtermesztés fejlődését.

Tovább kísérve Szabadka 1900 és 1918 közötti mezőgazdasági adatait, hangsúlyozni szükséges, hogy ekkor már a gépesítés nagyobb arányú térhódításáról számolhatunk be. A levéltári és más források tanúsága szerint Szabadkán és környékén a gőz- és más gazdasági gépek jelentősebb elterjedése csak az 1880-as évektől jegyezhető. Az 1890-es években a gazdálkodók gépszükségeit többnyire Jeszenovics Miklós helybeli gépműhelyéből, mások a város gépraktáráiból szerzik be. Különféle ekék, boronák, arató- és fűkaszaló gépek, lógereblyék, vas- és fahengerek, magtári rosták, konkolyozók, kukoricadarálók és morzsolók, járgányos és gőzcséplőgépek vannak forgalomban. A századfordulón a gőzgépek száma 64.

A város mezőgazdasága, ipara és kereskedelme azonban még mindig fejletlen. Csakis e három termelési ág „összhangzatos fejlesztése az, ami a közvagyonosodást és jólétet megteremtheti” – állítja Bíró Károly, a későbbi polgármester. A város túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozik. A kereskedelem és ipar a földművelés hathatós támogatásával fejlődhet. Ezért indítványozzák a különböző gazdasági egyesületek (körök), szövetkezetek stb. megalakítását. Élénk tevékenységet fejtett ki a Szabadkai Gazdakör, majd a Szabadkai Gazdasági Egyesület. Mindenekelőtt a birtokosok figyelmét kellett a modern gazdálkodás felé irányítani. Bács-Bodrog vármegyében nagyszámú szövetkezet létesül. 1902-ben a vármegyében 55 tejszövetkezet működött és Szabadkával 39 áll kapcsolatban. Néhány szabadkai szövetkezet: Szabadkai Első Keresztény Fogyasztási Szövetkezet (1904), Palicsi Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet (1903), Szabadka Vidéki Gazdák Gőzeke Szövetkezete a Magyar Mezőgazdák

Szövetkezete Kötelékében (1906), Bucka Gyümölcsértékesítő és Központi Szeszlőző Szövetkezet (1916). A szövetkezet mellett a gazdálkodók másféle tömörülésről is tanúskodnak a dokumentumok: A Szabadkai Földművelők Munkásképző Egyesületének alapszabályát 1902 novemberében jóváhagyja a minisztérium.

Közben a törvényhatóság nem hunyhat szemet az egyéb társadalmi nehézség: a sztrájkmozgalmak, illetve a munkáskérdések fölött sem. Szabó Gyula, a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara titkára 1905-ben szomorú színben tünteti fel Bács-Bodrog vármegye gazdasági életét, s mindezt a megoldatlan munkásviszonyoknak tulajdonítja.

A Monarchia közigazgatási gépezetének század eleji fellazulása, a politikai bizonytalanság és válság elősegítik a munkásosztály tömegmozgalmát. Felélnék az aratósztrájkok, fellángolnak a bérharcok. Vidékünkön főleg 1897 és 1906 között folynak heves bérharcok. Az agrárproletariátusra különösen a szociáldemokrata párt volt nagy hatással.

A *Bácsmegeyi Napló* 1908. július 7-i száma meglehetősen sötét képet fest a városról és a gazdasággal foglalkozó lakosságról: „.... Szabadka nem iparos és nem kereskedő város. Itt még a föld az úr (...) a szabadkai mezőgazdaság sokkal inkább külterjes (...) A drága, nagy értékű humusz egy része parlagon hever ... A földművelés eszközei is jórészt olyanok, mint aminőkkel ősapáink túrták a rögöt. Nincs itt haladás (...) A gazdáink kinevetik, aki mást és másként akar termelni, mint ahogyan ők az apjuktól tanulták, az iparosok húzódoznak attól, ki nyugatról (...) beszél nekik, a kereskedelem alig akar kimozdulni a maga patriarchális kereteiből. Poros, rendezetlen (...) utcákból áll e város...” A lap egyik későbbi száma jelenti, hogy a szabadkai lakosságnak csaknem fele a tanyán lakik és háromnegyed része gazdálkodással foglalkozik. A gazdasági intelligenciát kellene kinevelni és a tanyarendszer elmaradottságát mielőtt kiküszöbölni; sokoldalúbb földműveléssel kell foglalkozni. Szabadka gazdasági állapotát ismét más szemmel méri meg dr. Bíró Károly polgármester a *Bácskai Hírlap* 1912. december 22-i számában. A polgármester arról tudósít, hogy a földbirtokok jobb hasznosításával a város vagyona „tetemesen” gyarapodott. „A legtávolabbi perifériákon fekvő s a városnak mit sem jövedelmezett homokterületeknek kellő időben történt értékesítése nemcsak a város bevételeit emelte jelentékenyen a vételár kamatjövödelme által, de megadta egyszersmind a lehetőséget arra is, hogy a befolyt vételárakból fontos intézmények létesítésére pénzalapot teremthessenek” – közli dr. Bíró, majd hozzáteszi, hogy ez tette lehetővé az új városháza felépítését és Palicsfürdő kiépítését, a városi vízvezeték és csatornázás megoldását. Az állattenyésztés céljaira kevésbé alkalmas homokos talajú legelőterületek egy részét felparcellázva 25 évi időtartamra adta a város haszonbérbe, s így a lakosság kivándorlására nem került sor. „Tudtam ui. azt, hogy a mi népünk szereti a földet, ragaszkodik hozzá s bármily kicsiny darab legyen is az, amit a magáénak mondhat – az leköti őt (...) a parlag pusztaságból termőföldet varázsol elő...” Megélhetési lehetőség teremtdött, gyümölcsösök, szőlőültetvények keltek életre – vélekedik a polgármester.

Közben a háborús időszak a város gazdasági életében ugyancsak érezteti hatását. 1914-ben a termés Bácskában olyan silány volt, hogy évtizedekre

visszamenőleg nem emlékeznek ilyen kedvezőtlen eredményekre. 1915-ben Szabadka külterülete 168 019 hold, csaknem 8000 tanyával, a földek elhanyagoltak, az állattenyésztés visszafejlődött. A földek műveléséhez kevés munkás, eszköz és állat áll rendelkezésre s a birtokosok ötven vagy kevesebb százalékban végezhetik el a vetést. 1915 szeptemberében a mezőgazdasági munkásokat hadifoglyokkal is végeztetik. 1916-ban már az élelmiszerhiány mind gyakoribb és megkezdődik a gabonaneműek, a kukorica rekvirálása. Mértéktelen az áremelkedés: a háztartási és ruházati cikkek ára 1000, a zsiradékok és olaj ára 1000, a rizskása ára 1500–1600, a rézgálicé 2000, a kénporé 3000 százalékkal magasabb. A szappan ára pedig 1100 százalékkal emelkedett a háború előtthöz viszonyítva.

A súlyos gazdasági viszonyok közepette születnek olyan kezdeményezések, amelyek a termelés, illetve a felemelkedés útjait keresik. Itt elsősorban a hasznot hajtó kertgazdálkodást (angol és német mintára) indítványozzák. A kertváros megalapozása célszerű törekvés, mert ilyen módon a tisztviselők és munkások ezrei jutnának lakáshoz és kerthez.

Tovább súlyosbodik a gazdasági helyzet. 1918 januárjában Szabadka termelőinek 50 000 métermáza búzával többet kellett beszolgáltatnia, mint korábban. A későbbi tudósítások még ennél is sötétebb képet festenek, hiszen elrendelték a zsír- és a szalonnakészletek, a vágómarha és szarvasmarha stb. beszolgáltatását, valamint számos más intézkedés nehezítette a lakosság életkörülményét. Azonban még a legkilátástalanabb gazdasági helyzetben is, a Monarchia közvetlen összeomlása előtt Szabadkán számos olyan mezőgazdasági jellegű kezdeményezésnek lehetünk szemtanúi, amelyek az ösztönös túlélésből fakadtak.

Egy jelentés a Monarchia széthullása után Szabadkán és környékén a következő gazdasági eszközöket (és részben üzemeket) tüntet fel: 5172 vaseke, 588 gözeke, 7904 borona, 1768 vetőgép, 2532 ekecapa, 1150 henger (görgő), 106 cséplőgép, 619 szélmalom, 232 gabonatisztítógép (rostálógép), 298 kaszálógép, 487 aratógép, 352 lőfogató gereblye, 1130 morzsoló, 758 szecskavágógép, 41 pálinkafőző, 696 permetező, 161 szőlőzúzó, 153 szőlőprés. (SzTL, Gradszki senat XXIII. 73/1920).

A továbbiakban a lehető legrövidebben említjük meg Szabadka állattenyésztési adatait.

Hivatkoztunk már a régi, török hódoltság korszakában keletkezett térképekre, amelyekkel bizonyítható az állattenyésztés hagyománya vidékünkön. De említhetnénk a török defterek és más források adatait is, amelyek bővebb adatokkal szolgálnak. A határőrvidéki korszakból már szerény kimutatásokkal is rendelkezünk: a haditanács 1702. évi adatai szerint az 1969 lélekszámú Szabadka területén legtöbb a juh (2592) és az éves borjú (546). Az 1747. évi adóösszeírásból pedig az derül ki, hogy az 560 szabadkai család többek között 1249 igásókorral és 615 fejőstehénnel rendelkezett. A sertésenyésztés csaknem kizárólag a helyi fogyasztást elégítette ki; 1748-ban 100 db, 1848-ban 1175 darab disznót adóztattak. Csak az 1860-as években fokozódik a sertéshízalás iránti érdeklődés. A baromfienyésztés a szállásokon zökkenőmentesen folyt. A lótenyésztésnek is hagyományai vannak Szabadkán és környékén: a városnak

az 1700-as években külön ménese volt, majd 1780-tól jobb fajta katonalovakat tenyésztettek. A módos gazdák nagy súlyt fektettek a lóállomány gyarapítására, a kereskedelemre. A juhtenyésztésnek szintén régi hagyományai vannak: az 1700-as évek elején gyapjú- és bőrvásárlás céljából zsidó kereskedők keresték fel a várost. 1748-ban 180 gazdának 8620 juha és kecskéje volt, majd ezekből 1779-ben 28 000 darabot, 1848-ban pedig 30 894 darabot tartottak számon. A mezőgazdasági iparágak közé sorolható a vadászat is, amelyet inkább „úri passzió”-ként és sportszerűen űztek a módosabbak. A halászat e vidéken szintén ősi foglalkozás és jelentős iparágnak számított.

Szabadka állattenyésztése erőteljesebb fejlődést csak a Bach-korszakot követő évtizedekben mutat. Ahhoz, hogy az állattenyésztés fellendüljön, elengedhetetlen feltétel a városi nagy kiterjedésű legelők további szabályozása és rendezése.

Az 1867 második felében készített kimutatások szerint Szabadka szűkebb területén, vagyis nyolc körében 814 lakos tartott háziállatot, amelynek állatszámja 6611. A városban 1334 lovat, 518 szarvasmarhát, 4583 birkát, 172 sertést, 4 szamarat jegyeztek. (SzTL, 5000/polg. 1867). A város településein és pusztáin összesen 4350 szarvasmarha, 5839 ló, 30 260 birka, 6875 sertés és 81 szamár volt.

A levéltár és más források a következő évtizedekben sem szűkölködnek különféle kimutatásokban. A budapesti kereskedelmi és iparkamara 1870. évi jelentése Szabadka területén 10 688 lovat 72 öszvért, 424 szamarat, 8844 szarvasmarhát (8567 magyar és 276 svájci szarvasmarha, valamint 1 bivaly), 82 195 juhot, 64 kecskét, 18 935 sertést, 593 méhkaszt tüntet fel.

Az állattenyésztés szorosan kapcsolódik a városi legelőkhöz. A város gazdasági élete évszázadokon át úgy rendeződött be, hogy a közlegelő a szántóföld kiegészítő részét képezi, hiszen ekkoriban még Szabadka külterjes gazdaságáról beszélhetünk. 1886 januárjában elkészült a közlegelők hasznosítása és használatára vonatkozó szabályrendelet. Ennek első paragrafusa kimondja, hogy a közlegelőkre a lovak, juhok, szamarak, sertések és kecskék március 1-től, a következő év február végéig, míg a szarvasmarhák április 15-től (az ökrök április 24-től) november 1-ig, esetleg a tél beálltáig hajthatók ki megfelelő legeltetési díjak fizetése mellett. 1887 júliusában a városi közlegelőkön 634 tehén, 6650 egyéb szarvasmarha, 462 ló, 3896 disznó, 33 200 birka, 182 szamár volt.

Az állattenyésztésnek hagyományai vannak Szabadkán. Az 1885. évi országos állatkiállításon néhány szabadkai gazda tenyészállata részesült díjazásban. Annyira megnövekedett a szabadkai lovak iránti érdeklődés, hogy városunkat nagyszámú francia, angol, spanyol, német, bolgár, szerb lókereskedő évről évre többször felkereste és magas áron vásárolt lovat. A lótenyésztés különösen a nagybirtokos osztály körében talált visszhangra. Vojnits Sándor Simon, Gábor Jakab, valamint Redl Béla és ötömösi Magyar György angol fajta, illetve angol-arab keverékű méneseit említhetjük a XIX. század második felében. A Szabadkai Lóverseny Egyesület 1891. évi megalakulásával új fejezet veszi kezdetét.

Ekkoriban a szarvas-marhatenyésztés állagát az ún. magyar fajta szarvasmarha képezi. A tenyésztés eredménye közepesnek mondható. A város 1897-ben a földművesiskola gazdaságában magyar fajta törzsgulyát létesített. A

mezőhegyesi állami és az Ertl-féle jó hírű bácsi gulyákból teheneket vásárolnak, míg az első törzsbika bajsai Vojnits Simon szabadkai országos hírű tenyészetéből származik.

A sertésenyésztés többnyire a helyi fogyasztást elégítette ki. A sertésvész az állományt sokszor felére csökkentette. A hiánynak jó tenyészanyaggal való pótlása a földművesiskola feladatát képezte: a mezőhegyesi állami kondából mangalica fajtát szereztek be. A magántenyésztők közül különösen id. Vojnits Sándor tűnt ki zsírsertéseivel. A kukoricatermesztés fokozásával növekedett a sertéshizlalás iránti érdeklődés. A minisztérium nemcsak a húsertés elterjesztését, hanem annak kivitelét is biztosította: a Szabadkán alakult sertéshús-kiviteli részvénytársaságot tekintélyes összeggel állami támogatásban részesítette. Nem véletlenül, hiszen Szabadka az iparágban hagyománnyal rendelkezett, hiszen az 1880-as években sertéshizlalás tekintetében második helyen állt az országban és 37 hizlaldájában mintegy 8000 sertést neveltek.

A juhtenyésztés a szántóföldek nagyobbodása következtében fokozatos csökkenést mutat. Szabadkán és környékén 1870-ben 6915 nemesített és 75 280 közönséges juh, az 1880. évi összeírás szerint 11 920 erdélyi fajta és 37 759 birka vagy nemesített juh volt.

A kecsketenyésztés terén Szabadka különösebb eredményt nem mutatott fel. Az 1700-as években 20–30 db, 1870-ben 64 és 1880-ban 169 kecskét jegyeztek.

A baromfitenyésztésnek nálunk is régi hagyományai vannak. Később már a városban letelepedett külföldi ügynökök ezerszámra szállítanak kivitelre. Az 1880-as években a szabadkai baromfikereskedők árújukat Bécsbe és Londonba is szállítják. Időközben növekedett az érdeklődés a nemesebb fajok meghonosítása iránt. Baromfi-pepinériák létesülnek, a szárnyasok tenyésztésére és betegségére vonatkozó népszerű munkákat adnak ki. A minisztérium ösztönzésére az 1900-as évek elejétől a tanyai kiscsodák baromfiállományában a Plymouth, Langsham, Orpington, valamint a ludaknál az emdeni, a kacsáknál a pekingi fajták is fellelhetők. A fajbaromfi-tenyésztést azonban már korábban, a palicsi földműves iskola telepén beindították. Másrészt igen figyelemre méltó eredménnyel dicsekedhetett Hartmann Rafael és Conen Vilmos ipartelepe, amely pl. az 1890-es években évente 300 000 db baromfit és mintegy 40 millió tojást szállított külföldre.

A halászat Szabadkán mindenkor fontos tényező volt, habár a városnak ebből sokáig nem sok jövedelme származott. A vizek sziksós tartalmának csökkenésével növekszik a halállomány, s az 1880-as években a halászat már több ezer forint jövedelmet hozott a városnak. Ugyanakkor jelentős mozzanat a halászati törvény életbe léptetése. Azonban a Palicsi- és a Ludasi-tóból nemesebb halfajokat a továbbiakban sem igen halásztak. A város főként az 1890-es évektől tett erőfeszítéseket a halászat fellendítése érdekében.

Szabadka környékén a méhészet a XIX. század második felében, de még az 1900-as évek elején sem mutatott fel különösebb eredményeket, jóllehet a népiskolákban a méhészet oktatását már 1868-ban lehetővé tette a törvény. A rétek és legelők feltörésével, egyes erdőrészek kiirtásával a méhészet kellőképpen nem fejlődhetett.

Néhány sor erejéig említést teszünk a vadászatról és agarászatról. Utóbbi vármegyei szinten, de szabadkai székhellyel egyletként működött az 1860-as évektől, a vadásztársaság viszont az 1890-es években alakult. Mindkét szervezet a kellemes időtöltésen túl olyan céllal létesült, hogy a vadtenyésztést előmozdítsa, illetve az ebtenyésztést és nemesítést szorgalmazza.

Az ország állategészségügyének szervezése 1868-ban vette kezdetét és felépítését Európa előrehaladottabb államainak mintájára határozták el. Az egész állategészségügy gyökeres rendezésének alapját azonban az 1880. évi VII. törvénycikk fektette le, miután biztosította, hogy az országból külföldre nem terjedhet a járvány. Így kedvezőbb feltételek keletkeztek a külföldi kivitelre. A minisztérium 1904 februárjában megerősíti az állattenyésztésről szóló szabályrendeletet, amely többek között kimondja, hogy csakis magyar fajú és szimentáli bikák használhatók köztenyésztési célokra. Az állattenyésztés jellege jelentősen átalakul.

Az elmondottakon túl megállapíthatjuk, hogy a XX. század elejétől a város mezőgazdaságának termelési és értékesítési feltételei lényegesen megjavultak. Részben bekövetkezett az eszközváltás a talajművelésben; a technika fejlődésével javult a gépek minősége, jelentős fejlődés mutatkozott az arató- és vetőgépek alkalmazásában... A mezőgazdaság technikai forradalma a parasztgazdaságokban – így a Szabadka környékiekben is – azonban nem juthatott kifejezésre. A parasztgazdaságok nagy része nem tudott kitörni a hagyományos gazdálkodás kereteiből.

FÁSÍTÁS – FAISKOLÁK

– Egykori feljegyzések vidékünk gazdasági erőfeszítéseiről –

Patinás házak, parkok hangulatát és értékét növelik az évtizedes, évszázados fák, amelyek közül sajnos mind kevesebben élnek túl napjaink felfokozott élettempóját. Vidékünk fásításáról a fennmaradt feljegyzések sok emberöltőre vezethetők vissza. A szabadkai hatóság főleg a 18. századtól igyekszik megfékezni a futóhomokot, gyepesítéssel és erdőtelepítéssel megvédeni a szelektől a várost. Szabadka határában 1836-ban 2784, 1869-ben már 8013 hold erdő volt. Lassan a gyümölcstermesztés is virágzásnak indul: 1847-ben egy „gyümölcsfatenyésztő társulat volt alakulófélben,¹ hogy azután 1861-ben létrejöjjön a szegedi kapu mellett 34 kapa területen a gyümölcsfaiskola. Majd később még néhány helyen létesült faiskola. Közben meg kell jegyezni, a kormányhatóság utasítása alapján fákkal díszítik az utak mentét is.² Az 1860-as években létesített szabadkai faiskolákban százezerrel nevelik az egyes gyümölcsfafajták mellett a gledícsia-, kőris-, jegenye- és bálványfákat.³

A minisztérium 1873 elején Szabadkának is eljuttatja a községi iskolák felállításáról, kezeléséről szerkesztett szabályrendeletet és utasítást, amely mintegy útmutatásul szolgál a további gazdasági tevékenységhez.⁴ E szerint a faiskolák feletti felügyeletet a helybeli „szakférfiak” és az értelmiség” támogatásával a jegyző, kezelését pedig (ahol külön e célra szakképzett egyébről nem lehet gondoskodni), a néptanító végeznie. A faiskolák erdőtlen vidéken két egyenlő részre osztandók, ahol erdei vagy gazdasági fákat, illetve gyümölcsfákat nevelnének. De helyet kell szorítani a konyhakertnek is a faiskola legvéde- tebb részén. A tanító köteles a diákokat hetenként legalább kétszer a faiskolában „fatenyésztésből” gyakorlati oktatásban részesíteni. Az 1874. évi minisztériumi utasítás még alaposabban fejti ki a fásítás jelentőségét.⁵ A jövőben különösen ügyelni kell a község szélesebb utcáinak, a nagyobb tereknek, a templom- és iskolatérnek, a csordakutak környékének fásítására. Ilyen indítékok vezérelhették a hatóságot, hogy 1875-ben Palicson negyven holdnyi területen gyümölcsfaiskolát létesítsenek, amelynek díszes kertészlakját később több évtizeden át az elemi iskolai oktatás céljaira használják, de néhány évvel ezelőtt az idő vasfoga által súlyosan megrongálódott Brestovačka utcai épületet lebontották.

Az 1870-es évek végétől mind nagyobb területeket fásítanak be, egyben sor kerül újabb faiskolák létesítésére. Rácz Vilmos, Bács-Bodrog vármegye

közgazdasági előadója 1882 végén *A faiskola és fásítás ügye* címmel jelentést terjeszt fel.⁶ Az alábbiakban bővebben ismertetjük a fenti dokumentumot, hiszen Rácز fejtegetésében felöleli az egész vármegyét.

Szerinte Bács-Bodrog megye mezőgazdaságának gyors fejlődése főleg Czirfusz Ferenc királyi tanácsos és tanfelügyelő, illetve Schmausz Endre alispán nevéhez fűződik. A megye 1881-ben hozott szabályrendelete szerint minden ezer lakoson aluli község köteles legalább fél holdat, ezen felül egy holdat faiskola céljaira kihasítani. A közgazdasági előadó Bács-Bodrog 128 község lakosainak számát ismerteti, amelyből kitűnik, hogy még sok község nem tett eleget a fenti szabályrendelet kívánalmainak: még mindig aránylag igen magas lélekszámra esik egy-egy faiskola. Különösen szembetűnő az aránytalanság Apatin, Bajmok, Becse, Cservenka, Hegyes, Martonos, Monostorszeg, Ómoravica, Szenttamás, Sztanisics, Temerin és Topolya helységek esetében. Ennek ellenére a meglevő bácskai faiskolák vidékünk gazdasági fellendítésében jelentős szerepet játszanak: gyakorlati útmutatásokkal látják el a népiskola növendékeit, a községet pedig a legmegfelelőbb gyümölcsfajokkal stb. Többek között a csantavéri faiskolában főként alma-, körte-, barack- szilva-, cseresznye- és diófákat nevelnek, míg Feketehegyen csak meggyet, Temerinben pedig szőlőt is. A nagy erőfeszítések ellenére a kisbirtokosság csak nehezen áll át a gyümölcstermesztésre, mely többek között a faiskolák szakszerűtlenségéből és kezdetlegességéből ered. Abból, hogy a gyümölcs értékesítése terén nehézségei adódnak, másrészt a gabonaföld jövedelmezőbb – állapítja meg Rácз Vilmos. A közgazdasági előadó ezután hivatkozik a külföld hagyományaira. Poroszországban pl. a 18. században elrendelték, hogy a lakosok házasságuk alkalmával bizonyos számú gyümölcsfát tartoznak ültetni. Míg Franciaországban már a 18. század elején más hasonló kötelezettség terhelte a birtokosokat. Vidékünk faiskolaiban még az eddigieknél is nagyobb gondot kell fordítani a gyümölcsfatenyésztésre, hiszen már a szercsika alma termesztése is legalább annyira jövedelmező, mint a szántóföld. „A csemeték pedig osztassanak ki a lakosok közt pár krajcárért, szegényebbeknek ingyen. Sok szegény embernek javítana során, s minden gazdasággal foglalkozónak lendítene jövedelmén. És a pusztá – gabonatermő – rónaföld pedig klimatikus szempontból is nyerne” – véli Rácз.

A kormányhatóság a múlt század 90-es éveinek végén szigorúan megparancsolja Szabadkának, hogy haladéktalanul alkossa meg a faiskolákról szóló szabályrendeletét. Városunk hatósága 1899 végén útmutatást kér a fentiekkel kapcsolatban, előbb azonban kimerítő jelentést nyújt be. E szerint Szabadka egy gyümölcsfa- és több erdei csemetekerttel rendelkezik. Minden közöttja, forgalmasabb utcája fásított. A városi gyümölcsfakertet a földművesiskola kezeli és vezeti, ahol a munka a minisztérium által elfogadott szervezési szabályzat szerint folyik. Erdei csemetekertek – mint városi intézmények – találhatók a Radanováci- és Kőrösi-erdőnél (4 hold) a Tölgyfásban (25) és a Sáskalaposon (kb. 25 hold). De jóváhagyott erdőkezelési szabályrendelet alapján működnek a 7 holdas szkenderjárasi, a 15 holdas sáskalaposi, a 3 hold területű radanováci és a 2 holdas tölgyfási államkincstári csemetekertek is.

Szabadka minden vonatkozása, érvelése ellenére kénytelen meghozni fásítási szabályrendeletét.⁷ A kereskedelemügyi miniszter által 1902 decemberé-

ben jóváhagyott dokumentum kilenc pontban tárgyalja a város „bel és külterületén teljesítendő fásítások”-at. Ebből kiviláglik, hogy az utcák, terek és közutak fásításra szükséges gyümölcs-, dísz- és erdei facsemetéket a földművesiskola gondozásában álló városi gyümölcsfakert, az erdőgondnokság kezelésében levő erdei csemeteiskolák, valamint a városi műkertész felügyelete alatt álló díszfa csemetekertek szolgáltatják. A belterületi utcákon a fák egymástól tíz méter, külterületi közutakon pedig tizenöt méter távolságra ültetendők. A város belterületén a külső utcák kizárólag eperfával, míg az ezen határon belül fekvő utcák és terek akác-, illetve egyéb díszfákkal ültetendők be. A külterületeken a városi sorompóházaktól számított két km-nyi hosszban – a talajviszonyoktól függően – az utakat eperfával, azontúl pedig gyümölcsfával fásítjuk.

A fásítási szabályrendelet meghozatala nem véletlen. A kiegyezést követő években a városiasodás üteme fokozódik, s a századfordulótól már az épületek környékének rendezése, a vidék gazdasági fellendítése mind jelentősebb. Ma már szemtanúi lehetünk a műemlékvédő intézet kivételes jelentőségű tevékenységének, amelyben elődjaink fásítási vállalkozásait is sok tekintetben méltányolja.

JEGYZETEK

¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története II.* Szabadka 1892, 212.

² Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: Levéltár), 1569/Bezirksamt 1856

³ Levéltár, Városi tanács, 3099/polg. 1862.

⁴ Levéltár, Városi tanács, 1289/polg. 1873

⁵ Levéltár, Városi tanács, 5499/polg. 1874

⁶ Levéltár, 442/KB. 1883

⁷ Levéltár, XV. 439/1897

A PALICSI FÖLDMÍVESISKOLA EMLÉKÉRE

Szabadka mezőgazdasága több száz éves múltra tekint vissza, de erről kevés forrás tanúskodik. Régi térképek az állattartás elterjedését, vagy az erdősítés nagy kiterjedését sejtetik. Viszont az 1697. évben keletkezett tollrajz (Szabadka legrégebbi látképe) városunk keleti részén szőlőművelést tüntet fel. Ezt támasztják alá a Magyar országos Levéltár 1699. évi dokumentumai, amelyekből kitűnik, hogy a szőlőgazdák legtöbbször Szegeden, Szabadkán és Zomborban élt. „Az itt összeírt háztartásfők 40–50%-a rendelkezett szőlőbirtokkal.” (Koroknai Ákos: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határvidéken a XVIII. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 102.). A 18. századtól immár mind több és változatosabb levéltári adatok állnak rendelkezésünkre Szabadka és környéke mezőgazdasági múltjának tanulmányozására.

Palics északi része még az 1860-as években is nagy kiterjedésű közlegelő: marhajárás. Ekkortájt bizonyosodik be, hogy a terület más célra – elsősorban szőlőművelésre – kitűnően hasznosítható. A Palicsi-tó környékén éledezni kezd az idegenforgalom, míg a fürdőhely északi részén mind nagyobb szőlőterületek létesülnek.

A palicsi földművesiskola létesítésének gondolata bajsai Vojnits István főispán nevéhez fűződik. E kezdeményezésről 1895 áprilisában kedvező hatósági döntés születik, sőt a törvényhatósági közgyűlés e célra 200–250 lánca földet enged át.

Hadd kísérvük végig e létesítmény létrejöttét, működésének kezdeti időszakát, annál is inkább, mert a 90 évvel ezelőtt megnyitott földművesiskolát országos eseményként tartották számon. Az iskola 1898. évi Értesítője, valamint a Szabadkai történelmi Levéltár iratanyaga számos idevágó fontosabb adattal gazdagíthatja az érdeklődő ismereteit.

1896 közepén megalakul az iskolaszervező bizottság, amely a földművesiskola létesítéséhez a fürdőhely szomszédságában elterülő Katonaerdő, valamint a Radanováci- és Hajdújárás-puszták földjeinek egy részét fogadtatja el. A következő év novemberéig szőlő- és gyümölcsfaiskolát létesítenek és felépülnek az intézeti épületek: az igazgatói és kertészlakás, az ételmezési, a majorsági és egyéb melléképületek, az iskolaépület. Majd a palicsi földművesiskolát 1898. április 2-án ünnepélyesen megnyitják. A szervezeti szabályokban többek között az alábbi olvasható: „Szabadka szab. kir. város földművesiskolájának célja oly

gazdákat képezni, kik kisebb terjedelmű gazdaságot lehetőleg jól, azaz a létező viszonyok között a leggyümölcsözőbben kezelni tudnak.

Ezért az iskola növendékei megfelelő oktatásban részesülnek, kézi ügyességük kiképeztetik, minden gazdasági, kerti és szőlészeti munkába begyakoroltatnak, munka edzettségük kifejlesztik, megtanítatnak azon tényezőkkel számolni, melyek a kisgazda üzletvitelében szerepelnek, megtanítatnak a munkák vezetésére, hogy mint szolgálatba lépők a munkák végrehajtására és vezetésére, mint önálló gazdák birtokait okszerű és lehetőleg nagy hasznot állandóabban biztosító kezelésére képesíttessenek.”

A földművesiskola a földmívelésügyi miniszter felügyelete alatt áll. A közvetlen felügyeletet eddig a város polgármesterének elnöksége alatt álló felügyelőbizottság gyakorolja. Az iskolába való felvételnél a szabadkai illetőségűek elsőbbségben részesülnek. Csakis a 16. életévüket betöltött személyek járhatnak az iskolába. A tanfolyam két évig tart. Elemi és szaktantárgyakat hallgattak a növendékek. Szaktantárgyak: földművelés, növénytermesztés és rétművelés; kertészet, szőlészet és gazdasági fásítás; állatok tenyésztése és ápolása; gazdasági üzletvitel és berendezés; számvitel és elszámolás. A szaktantárgyak keretén belül a növendékek elsajátítják a kosárfonást, a seprű- és kefekészítést is, valamint kovács- és bognármunkákat végeznek. A novembertől augusztusig tartó tanfolyam idején szigorú rend és fegyelem uralkodott. Többek között a növendéknek a legszigorúbban megtiltották a káromkodást, az illetlen beszédet, a pörlekedést, az önbíráskodást, a cselédekkel való durva bánást, a napszámosmunkásokkal való gorombáskodást, vagy az azokkal való „cimborálás”-t. Szigorúan büntetik a szeszes italok élvezését, a szerencsejátékot, az állatokkal való durva bánást. Tilos minden fényűzés, szivarozás, a kisgazdához és polgáremberhez nem illő ruhaviselet. A rend elleni vétségek esetén az alábbi büntetéseket rótták ki a növendékekre: az igazgató általi megintés vagy megdorgálás négyeszmközt; a vasárnapi kimeneteltől való egyszeri vagy többszöri eltiltás; egyszeri vagy többszöri étkezési tilalom; szabadságolás elvonása; határozat az iskolából való kizárásról.

Az iskola munkarendjét vizsgálva látható, hogy a diákokat a nyári félévben reggel négy és este nyolc között, a téli félévben reggel 5 és este 9 között foglalkoztatták! Általában a tantárgyak meghallgatása után már a kora délelőtti óráktól elkezdődött és délután is folytatódott a gyakorlati foglalkoztatás: munka a gazdaságban, kertben vagy szőlőben, házi iparcikkek készítése, kovács- és bognármunkák elsajátítása. A tanulók minden félévben vizsgáztak, melyen az igazgatón kívül a földmívelésügyi miniszter kiküldöttje és a felügyelőbizottság kirendelt tagja vehetett részt.

A palicsi földművesiskola birtokteste 1898-ban 277 hold és 635 négyszögöl. A Prokony (most: Kizur István utca) mentén elterülő beltelek (major) 15 holdat tett ki. Megjegyezzük, hogy ma is áll a „major” több épülete! A birtoktest további beosztása: szántóföld 180 hold; legelő és kaszáló 16 hold; gyümölcsfaiskola 16 hold; szőlő 29 hold és 885 négyszögöl; Prokony 13 hold és 950 négyszögöl; utak, árkok 7 hold és 400 négyszögöl. A birtok viszonylag nagyszámú gazdasági, kerti, szőlészeti eszközökkel és gépberendezésekkel rendelkezett (járművek, földművelő eszközök, takarmányt előkészítő gépek, arató-,

cséplőgépek és magtári eszközök, tűzoltószerek, trágyakezelő eszközök, föld-rónázó eszközök). Nagy gondot fordított az állattenyésztés (ló-, szarvasmarha-, juh-, sertés-, baromfi- és méhtenyésztés) fejlesztésére. Érdekes adatokkal szolgál az 1897–1898 években végzett fásításokról készített kimutatás. E szerint a telepen összesen 393 583 darab magas törzsű gyümölcsfát, dísz-, és erdei fát, valamint ribizli, egres, fűzfadugványt, lomb- és tűlevelű facsemetét, szőlőt ültettek. Ebből csak a Progonyra 27 283 darab jutott! Ma már csak a (most 90 éves) fenyőktől díszlik e széles út.

A századfordulótól több évtizeden át lendületesen fejlődött, országos hírűvé vált a palicsi földművesiskola, mellyel kapcsolatban elmondható, hogy egy időben egyetemi szintre való emelésének gondolata is felmerült!

A FREGATTHADNAGY KERTÉSZETI TELEPE

– Némethy Zoltán úttörő vállalkozása Szabadkán –

A tőkés fejlődés század eleji korszakában Szabadkán is felbukkantak vállalkozó szellemű személyek, akik – kisérve a világ technikai és gazdasági fejlődését – valamiképpen igyekeztek a közvélemény figyelmét felkelteni és a gyakorlati alkalmazás előnyeire rámutatni. De akadtak (ha kevesen is) olyanok, akik – a hatóság kegyeibe férkőzve – megvalósították elképzelésüket, illetve a külföldi tudományos eredményeket környezetükben is alkalmazhatták.

Szabadkán ekkortájt nem beszélhetünk fejlett, korszerű agrotechnikáról. A nagy kiterjedésű szántóföldek művelése, az ugarföldek és legelők árverésre bocsátása rendkívüli feladatok elé állította a hatóságot. A tőkésedéssel mégis érezhetően felélénkült a piac- és vásártartás. A környező települések lakosai közül különösen a ludasi kertészek jeleskedtek hétről-hétre tetemes mennyiségű áruszállítmánnyal. A város terebélyesedése azonban immár megköveteli a gyorsabb és korszerűbb kertművelést. E körülmény egyik első felismerője Szabadkán Némethy Zoltán fregatthadnagy, aki 1911. augusztus 14-én terjedelmes beadvánnyal fordul a hatósághoz (Szabadkai Történelmi Levéltár, Városi táncs, XV. 265/1911). Hadd idézzük az érdekes kérelmet:

„Tekintetes Tanács!

Az agrikulturi intézményekben egy újító intézményt, a kaliforniai gyümölcskertészetet szándékozom a délvidéken, illetve Bácskában meghonosítani s ez indított engem arra, hogy célom megvalósításához a szükséges területet a Szabadka sz. kir. város közönségétől szerezzem meg. Művelési programomból szabad legyen előterjesztenem, hogy a kérelmezett földterület intensiver kihasználása végett kaliforniai rendszerű gyümölcskertészettel, táj, mű és virágkertészettel szándékozom foglalkozni, a gyümölcsészetemből eddig itt kevésbé ismert korai gyümölcs és zöldségterményekkel ohajtom a nagyközönség igényeit kielégíteni.

Gazdasági rendszerem célja a föld intenzív kihasználása, amelyet tudományos bázisra fektetett öntözési és trágyázási manipulációval fogom fokozni – illetve a földet javítani.

Céljaim elérésére óriási mennyiségű tőkebefektetésre van szükségem, miután az általam kérelmezendő területen építményeket, kutakat, szivattyútelepet, meleg és virágházakat, meleg és hidegágyakat etc. etc. kell építenem s

ezek alapján huszonöt (25) láncz kiterjedésű terület átadása iránti kérelemmel fordulok a tekintetes tanácshoz, azon reményben, hogy részemre leginkább alkalmasnak ígérkező, városi tulajdont képező, sándori 44 láncot kitevő területből, a II., III. és IV. nyomásból az általam kívánt módon kihasítandó huszonöt (25) láncz területet kijelölni és azt részemre huszonöt évi időtartamra a tekintetes tanács által megállapítandó lánconkénti haszonbérösszeg mellett átengedni szíveskedjék.

Ezek alapján kérésem megisméltése mellett felemlítve azon agrikultur missiót, amelyet én Szabadka sz. kir. városában úttörőként kezdek meg, – bízom a tekintetes tanács humánus, illetve agrárgondolkodásában s hiszem, hogy kérésem szíves meghallgattatásra találand.

tisztelettel:

Zsujtai Némethy Zoltán
cs. és kir. fregáthadnagy.”

A beadványból ítélve a fregatthadnagy kezdeményezése valóban vidékünkön egyedülálló vállalkozás, s igazán meglepő, hogy a törvényhatósági bizottság nem gördít semmilyen akadályt a kérelem elé. Némethy tehát lánconként 120 korona összegért, 25 évi időtartamra bérbe veheti a földterületet. Majd a katonai hatóság hatósági bizonyítványt kér a kertészeti teleppel kapcsolatban, hogy a fregatthadnagy óvadékát felszabadíthassa. A bizonyítvány szövege igazolja, hogy a kertészeti telep létrejött: Némethy Zoltán és felesége tulajdonát képezi. A hozamról nem szolgáltatathatók adatok – olvashatjuk, de miután a termények értékesítésére Szabadkán a viszonyok kedvezőek, meghatározott időn belül, szakszerű műveléssel a telepből tetemes jövedelem várható... Néhány nappal később – 1912 augusztus közepén – Némethy értesíti a városi tanácsot, hogy a haszonbérrészt időre nem fizetheti, mert a tavaszi fagy és jégverés következtében keletkezett terméskárra jelentős. Ugyanakkor rendkívül gyenge volt a nyári üzletmenet, s az üzemet alig tudja fenntartani. De egyéb lényeges körülmény is közrejátszik – amint egy későbbi folyamodványból kiténik –, amiért a fregatthadnagy haladékat kér a bérösszeg kifizetésére: az általános közgazdasági pangás, a társadalom súlyos pénzügyi viszonyai... A városi tanács – tekintettel a folyamodó nagyméretű befektetéseire – eleget tesz a kérelemnek.

Hogy Némethy milyen befektetéseket eszközölt és általában milyen mértékben valósultak meg elképzelései, kiderül az 1912. november 9-i terjedelmes beadványából. Elmondja, hogy több mint egy éve bérbe vett 25 lánc sándori földet és „(...) rajta egy Szabadkán még nem létezett, nagyarányú, fejlett kultúrájú kertészeti telepet (...)” létesített. Egész vagyonát fordította e célra és sok-sok verejétkkel tette csak termékennyé a földet. Gyümölcsét azonban eddig még nem élvezhette, mert nagy volt az üzemköltség és a meg-megújuló befektetések felemésztik minden jövedelemét. A telep vasúti megálló melletti részénél épületeket emelt: házat, istállót, több üvegházat. Csaknem nyolcvanezer korona befektetés kellett ahhoz, hogy a kerti termelést lehetővé tegye. És most e területet, vagyis azt az öt lánc bérelt földet, amelyen az említett gazdasági épületek vannak, Némethy sürgősen meg szeretné venni a várostól. Állítása szerint a hatóság az ország nagy városaiban (nem beszélve a külföldről)

hasonló vállalkozásokat jelentős kedvezményekben részesít; szubvencióval, erkölcsi és anyagi segítséggel támogat. Viszont „műkertészünk” teljesen a saját erejére van utalva. Másrészt a gazdasági vállalkozás a város előnyére válik: számos család számára kereseti forrást biztosít. Némethy tizenkétezer korona vételárat ajánl fel az öt lánccs földért. Városunk azonban elzárkózik a kérelem elől.

Ezután egyre kilátástalanabbá válik a fregattadnagy kertészeti telepének sorsa. Ugyanis Némethy haszonbértartozását tovább sem fizeti rendszeresen (ezúttal többek között a gazdasági munkák tetemes kiadásaira hivatkozik), ezért végrehajtást foganatosítanak ellene. Az 1913. november 29-i ügyészi jegyzőkönyv tanúsága szerint Kovács Sztrikó István városi főkertész és Kuluncsics Illés városi gazda előadja, hogy Némethy Zoltán sándori bérlő ellen vezetett végrehajtás alkalmával lefoglalt és a december 1-i árverésen eladandó „ingók” értékét következőképpen állapítják meg: az élővirágot (nevezetesen rózsafák és egyéb szabad földben lévő növények értékét) mintegy 3500 koronára, a répatermést a kiszedési költségekkel 840 koronára, a kiszedett burgonya- és heretermést pedig 30 koronára becsülik. Különben a bírósági végrehajtó az 1913. évben húsnál is több árverési hirdetményt tesz közzé, melyek Némethy alábbi ingóságait hirdetik eladásra: eke, kocsi, ló, bútor, szőnyeg, répa, virág, burgonya, kukorica, szecskavágó, vetőgép, borona, babérfa, fikusz, pálma... Az árverésre azonban egyelőre nem kerülhetett sor, mert a hatóság intézkedik, hogy Némethy vagyonának java részét a város birtokába vegye. A magatartásból haszonlesés érződik ki!

Az egész történethez hozzáfűzzük, hogy a városi tanács 1918. évi mutatójában és iktatójában rábukkantunk a következő utalásra: „A Némethy-féle konyhakertészetben hiányzó anyagokról”. Jegyzőkönyvfelvételről van szó, amely sajnos alapos kutatás ellenére sem kerülhetett kezünkbe. De ebből is kiderül, hogy a telep fennáll (illetve valamilyen formában létezik) a Monarchia összeomlásáig.

Némethy Zoltán kertészeti telepét – megfelelő anyagi és erkölcsi esetében – ma már bizonyára jelentősebb gazdasági tényezőként jegyezhetnénk. A városi hatóság rövidlátása, haszonleső magatartása döntően befolyásolta az egész vállalkozást.

A SZEGED–SZABADKAI VASÚTVONAL ÉPÍTÉSE (1864–1869)

– *Levéltári adalékok* –

A személy- és áruforgalom fejlesztése a gazdaság fellendítésének egyik alapfeltétele. Az ipari forradalom nyugat-európai kibontakozása mind nagyobb igényt tartott a mezőgazdasági nyersanyagokra, a fogyasztási termékekre. Az értékesítési erőfeszítések kétségkívül közrejátszottak a közlekedés forradalmasításában, a gőzhajózás és vasútépítés megszületésében. A kereskedelem térhódítása egyben Magyarországnak a feudalizmus válságából való kiútkeresését jelentette.¹ A kapitalizmus korai szakaszában a gazdasági-társadalmi előhaladás legfontosabb technikai feltételeként a vasútvonal bizonyult. Közvetlenül a forradalmat megelőzően adtak át a forgalomnak a 178 km-nyi vasútvonalat, 1848-ban pedig törvénybe iktatták az országban építendő vasúthálózat tervét.² A forradalom bukása után tovább folytatódik a vasútépítés, s ez ugyancsak nagy jelentőségű fordulatot hozott a kisebb városok közlekedési fejlődésében.

A Szabadkai Történelmi Levéltár iratai többek között a szeged–szabadkai (ún. alföldi) vasútépítés körülményeire és előzményeire derítenek fényt, de számos más vasúti és ahhoz kapcsolódó kérdésre is választ kaphatunk. Így pl. Kerekes Sándor, a jankováci uradalom ügyésze 1846. június 10-i folyamodványában arról tudósítja Antunovics József szabadkai főbíró, hogy a tervezett szeged–bajai vasútvonal hihetőleg Szabadkán fog keresztülhaladni, s megbízásából kifolyólag ezzel kapcsolatban néhány fontos statisztikai adat megküldését sürgeti.³ A szabadkai tanács örömmel tesz eleget a kérelemnek és felkéri Matskovics József tanácsnokot, Kuluntsits István főkapitányt, Spelletits Bódog választópolgárt, Blagoevits István szószólót, Zomborcvits Ferenc főjegyzőt és Bacsits Illés főszámvevőt, hogy a vasút nagy fontosságára való tekintettel járjon utána a Szabadkát érintő adatoknak. Az említett választmányi tagok 1846. július 26-i kimerítő tudósítása igen becses gazdaságtörténeti tényanyagot tartalmaz.⁴ Egyebek között elmondják, hogy Szabadka terményeinek legnagyobb részét Szegedre és Bajára szállítja, s a vasút létesítése esetén az árubehozatal növekedésére számíthatnak. 1846-ban Szabadka összlakossága megközelítőleg 42 ezer, s az említett útvonalakon a város négy vásárát évente – előreláthatólag – kb. négyezer személy látogatná. Szabadkáról a szegedi és a bajai vásárokra kevés kézművesi munka kerül, viszont a gabonát és egyéb terményeket egész éven át szállítják. A vasút megépítésével az észak-bácskai város évi utasforgalma Szeged, Pest és Baja irányába összesen kb. hatezer személyből

állna. A választmányi tagok jelentése felhívja a figyelmet arra, hogy előnyös lenne a vasútvonalat Szeged felől a Palicsi-tó és Ludas település mellett vezetni. Ugyanis az ország harmadik legnagyobb tava gyógyhatású és fürdőházzal, angolkerttel rendelkezik, valamint már most, a nyári hónapokban naponta százával látogatják a fürdőhelyet. Másrészt, a mintegy 1700 ludasi kertész egész éven át ellátja termékeivel a szabadkai piacot. Szegedről a gabona, a nagy mennyiségű só és még más áru szállítását Szabadkán keresztül bonyolítják le. Baja Szegedet, Horgost, Magyar- és Törökkanizsát, Martonost, Zentát gyakrabban szeszes itallal látja el. Szabadka szántóföldje, 92 758 láncot tesz ki (láncát 2000 négyszögölivel számítva), s az évi termés hozam 1 113 096 pozsonyi mérő. Kivitelre marad tisztán 494 390 ¹/₂ pozsonyi mérő gabona. A város épület-, tűzi- és szerszámfakészletét (évente kb. 80 000 mázsát) vízi úton – Tiszán és Dunán – szerzi be, holott a vasúti szállítás sokkal olcsóbb lenne. Továbbá Bajáról évente kb. 20 600 mázsa mész, Pécsről Baján keresztül 7900 mázsa kőszén, Bajáról és Szegedről 5822 mázsa vas, Szegedről 12 000 mázsa só, valamint egyéb helyekről 500 mázsa kikészített bőráru, szatócscikk stb. érkezik Szabadkára. Innen évente kivitelre szállítanak 10 000 mázsa dohányt, 4500 mázsa gyapjút, 1200 mázsa nyersbőrt stb. A választmányi jelentés szerint a város évi teherszállítása meghaladja a félmillió mázsát, ezért szinte létfontosságú a tervezett vasútépítés valóra váltása. Hogy Szabadka milyen komolyan viszonyult a kérdéshez, bizonyítja a városi tanács 1847. december 20-i határozata, amikor is méltányolták gróf Wuits Hannibálnak a vasútvonal létrehozása terén kifejtett erőfeszítéseit, s felkérték őt, hogy az ügy érdekében külföldi – elsősorban angliai – vállalkozói kapcsolatai segítségével tegye meg a szükséges lépéseket.⁵ Gróf Wuits 1848 januárjában tudósítja a városi tanácsot, hogy máris intézkedett a kérdésben, felelevenítette angliai kapcsolatait.⁶

A szegedi hatóság 1845-ben bejelentette, hogy Szeged–Kecskemét közötti vasút kiépítéséhez a kisajátítandó területeket díjtalanul átengedi.⁷ Az 1848-as forradalom után új lendülettel folytatódott a vasútépítés. Félégháza és Szeged között a személyszállító próbautazást 1854 márciusában bonyolították le.⁸ Hadd említsük meg, hogy Széchenyi István még 1848. januárjában a törvényhozás elé terjesztette a *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* című tanulmányát, amelynek 8. pontja a Cegléd–Szeged közti, 12. pontja pedig a Szegedtől Szabadkáig terjedő vonalszakaszt tárgyalta.⁹ Az első próbautazás Szeged és Temesvár között 1857. november 9-én történt,¹⁰ de az ezzel kapcsolatos adataink is jóval korábbiakról származnak. A szabadkai városi tanács 1847 decemberében tartott ülésén hangsúlyozzák, hogy a tervezett kecskemét–szeged–temesvári vasútvonal megépítését mindenképpen támogatni kell, mert az ügyben Szabadka közvetlenül érdekelt. Kiváltképp akkor, ha utána kiépíti a szeged–szabadka–bajai szárnyvasutat is.¹¹ Zomborcsévi Ferenc főjegyző és Blagoevits István szószóló 1848. február 20-án Szegeden részt vettek a kecskemét–szeged–temesvári vasúttársaság közgyűlésén, amelyen bővebben értesültek a Szeged–Szabadka–Baja szárnyvonal kérdéséről.¹²

A szabadságharc bukását követő történeti időszak iratanyagából viszonylag bőséges adatok állnak rendelkezésünkre az 1864 és 1869 között épített szeged–szabadkai vasútvonalra. Az alábbiakban igyekszünk részletesebben be-

számolni az előzményekről, az előmunkálatok bonyolult folyamatáról és a vállalkozás befejezéséről.

A szabadkai választmány 1852. decemberében a városi tanácshoz intézett tudósításában elkeseredését fejezi ki a fejletlen árucseré-forgalom, a rossz közlekedési viszonyok miatt.¹³ „A város jövedékeinek érdekében azért mi igenis helyén véljük romlott állapotban lévő országutaink kijavítását, főleg pedig egy városunk határán keresztül vezetendő vasútnak hovahamarábbi építését a cs: kir: Tart: m: kormánynak kegyes figyelmébe ajánlani” – írják a választmányi tagok, majd hozzáfűzik: „És mi nem kételkedünk, miként a m: T: kormány hathatós befolyásának, és Ő Felsége legkegyelmesebb urunk atyai gondoskodásának nem sokára egy, bennünket a Dunával és Tiszával összekötő vasút létét fogjuk köszönhetni, mely városunknak, s e topographicus helyzetében is fontos vidéknek anyagi, s szellemi érdekeit, az álladalomnak, s a m: kincstárnak nem csekély hasznával legbiztosabban fogja előmozdítani, s mellynek eszközeivel Szabadka városa is szerencsés lesz vásári jövedékeiből olly jövedelmet mutatni fel, minőket jelenleg Temesvár városa felmutatni képes.” Ezzel kapcsolatban az Antunovits Pál polgármester elnökletével tartott tanács- és képviselői ülés úgy döntött, hogy az elképzelést mindenképpen támogatni kell; a legmagasabb kormányzerveknél oda kell hatni, hogy a két folyót összekötő vasútvonal életre keljen. Másrészt a város önerejéből is sokat tehet e létfontosságú ügyben.¹⁴ Azonban a vasútépítésre még sokáig várni kell! Gyurkovits István bajai polgármester 1855 februárjában kelt válaszlevelében örömmel tudósítja a szabadkai polgármestert, hogy a Szabadka érintésével tervezett szeged-bajai vasútvonal gondolatát a város községtanácsa a legmesszebbmenőkig támogatja, mert ezáltal a kereskedelem és az ipar felvirágzásának korszaka köszöntene a térségre.¹⁵

Igen figyelemre méltó Zomborcvérségs bizottmányi elnök és társai (Mukits János, Czorda Bódog, Magyar Imre stb.) 1855. június 7-i jelentése a vasútvonal létesítésének fontosságáról, akik meggyőző bizonyítékokkal támasztják alá érvelésüket.¹⁶ Községtanácsi megbízásból gyűjtötték össze azokat a hiteles adatokat, amelyek igazolják a vasút létjogosultságát, ami szavatolná Szabadkának és környékének gazdasági fellendülését. Szabadka gabonatermelése – áll a jelentésben – mennyiség tekintetében talán legnagyobb a Monarchiában. A hiányos közlekedési viszonyok ellenére a baromtenyésztés és gyapjútermelés híre eljut külföldre is. A Szabadkáról való vasúti személyszállítás rendkívül megkönnyítené Csantavér, Ómoravica, Pacsér, Sándor, Topolya, Bajsa, Roglatica, Almás, Kunbaja, Mélykút helységek lakosainak sorsát, a kereskedelem lebonyolítását. A ludaspusztaiak a vidék legszorgalmasabb kertészei. S a vasútépítéssel a kanizsai és martonosi szállások lakói terményeiket a szabadkai piacra szállítanák. Az 1850-es évek elején létesített palicsi fürdőintézet immár országos hírnévre tett szert, a Palicsi-tó gyógyhatása mind több fürdővendéget csábít, de csakis a vasútvonal kiépítésével indulna igazán virágzásnak az intézet. A továbbiakban több bácskai helység főként gazdaság- és népességtörténeti adatairól szól a választmányi előterjesztés. Az ötvenezer lelket számláló Szabadka művelés alatt álló földterülete 113 903 katasztrális hold. Ennek jó részét a búza, árpa, zab és kukorica teszi ki. Az évi 538 801 mázsa terményfőlösleget

Szegedre és Bajára szállítják. Ha elkészülne a vasútvonal Csatavéréről 39 134, Ómoravicáról 37 340, Pacséról 46 310, Sándorról 12 708, Bajmokról 82 047, Topolyáról 25 690, Bajsáról 10 157, Roglaticáról 83 310, Almásról 24 237, Kunbajáról 24 580, Mélykútról 95 014 mázsa gabonafőlöslög jutna kivitelre.¹⁷ Vagyis a szabadkaival együtt évente összesen 1 019 328 mázsa. Zomborcsevits Ferenc és társai azonban a gabonaszállításon kívül másféle áruszállítás lehetőségéről is tudósítanak: gyapjú, dohány, épület, szerszám, tűzifa, só, szén, mész, szeszes ital, gyáripari és kézműipari áruk, gyarmati cikkek, vas, nyersbőr stb. behozatalát és kivitelét hozzák szóba. Szabadka évenként kb. 150 000 birkát tart, s az évi gyapjútermelés 6750 mázsa. Évi dohánytermése 10 000 mázsa. A só t kizárólag Szegedről szállítják; a sókereskedők és a lakosság összesen kb. 20 000 mázsát hoz be e nélkülözhetetlen árucikkből. Az épület-, szerszám- és tűzifát leginkább a Tiszáról szállítják, évente mintegy 40 000 mázsa mennyiségben. A bort és más szeszes italt Bajáról, illetve Aradról szerzi be a város, összesen kb. 3000 akó mennyiségben. Tekintettel a város kiterjedt baromtenyésztésére, évente kb. 1200 mázsa nyersbőr kerül kivitelre. Viszont 4100 mázsa vas, 500 mázsa készített bőr, 8000 mázsa kőszén, 20 000 mázsa mész behozatalára szorul Szabadka.

A választmányi előterjesztést 1855. június 8-án a község tanács egyhangúlag elfogadja, ugyanis az „itt létre hozandó vasúti közlekedés úgy a községnek, mint az egyes lakosoknak is jövő jólétét alapozná meg” – áll a határozatban.¹⁸ A város kész ingyenes fizikai munkaerőt biztosítani a földmunkálatokra és úgy ítéli meg, hogy a vasútvonal esetleg három év alatt el is készülhetne. Mindenekelőtt az állam hathatós támogatására van szükség. Különösen ígéretesnek mutatkozott Zomborcsevits Ferenc képviselő bécsi utazása többek között a szeged–szabadka–bajai vasút építése ügyében. Zomborcsevits az utazás eredményéről 1855. november 15-én tudósítja a község tanácsot.¹⁹ Nem volt nehéz feladat megértetni a császári városban a vasútépítés jelentőségét, de a jelentésből mégis az derül ki, hogy a felsőbb jóváhagyásra – számos adminisztratív és szakmai nehézségek közül kifolyólag – jó ideig várni kell. Ezután Zomborcsevits Pestre utazik, hogy a tervezett vasútvonal irányát az illetékesekkel közelebbről is meghatározzák és az előmunkálatokat megszervezzék.²⁰ Ott különösen arra ügyelt, hogy a leendő vasútvonal mindenképpen érintse Palics fürdőhelyet, s ezt a kérdést bővebben is megvitatta Pischowszky Antallal, a szegedi állomás vasúti főmérnökével, aki minden tőle telhető támogatást megígért. Zomborcsevits képviselő indítványozza továbbá, hogy még mielőtt Bécsből válasz érkezne, Pischowszky főmérnök látogasson el Szabadkára és a városi hatóság előtt is erősítse meg ígéretét, valamint egy-két szabadkai kiküldöttel járják be a tervezett szeged–szabadkai vasútvonalat. 1856. április 17-én Zomborcsevits Ferenc, Giefing Vince és Moits Tamás képviselők erről bővebben tudósítják a városi tanácsot.²¹ A szakértők a helyszín megtekintése után megállapították, hogy a vállalkozás technikai kivitele nem jár különösebb nehézséggel és rendkívüli kiadásokkal. „Ezen értekezletekből azon meggyőződést is szereztünk, hogy a fő nehézség nem annyira a vasút felépítésében, hanem főleg a vasútüzlet kezelésében fekszik. Az üzlet kezelése, igazgatása, s az egész felszerelés rövid vonalon haszonnal magát fel nem tarthatja, s ki nem fizethe-

ti” – áll a jelentésben. Majd leszögezik, hogy az előmunkálatokra szükséges költségek mérföldenként ezer pengő forintot emésztene fel. Pischowszky főmérnök erre kijelentette: meggyőződése szerint a szárnyvonal kiépítése nem csak Szabadkára nézve lesz jövedelmező, hanem (a forgalmi adatokból ítélve) a „bécs–pest–szegedi vasútvonal kezelését bíró ausztriai cs: kir: szabadalmazott állami vasút, úgynevezett Francia Társaságra nézve is., melynek azonban fő céljával kell szolgálni, hogy a Tiszát a Dunával, s a bécs–szeged–temesvári vonalt Moháccsal, Péccsel s tovább mintegy keresztmetcsében összekösse, s melynek fő előnye abban áll, hogy annak sem más vasútvonalakkal, sem vízi közlekedésekkel nem csak versenyezni nem kell, sőt egyenesen ezeket köti össze”. A szegedi vasúti főmérnök hozzáfűzi még, hogy ígéretéhez híven erre a Francia Vasút Társaság Igazgatóságának figyelmét is felhívja.

Időközben Osztóits János képviselő a szeged-szabadkai vasútvonal előmunkálatainak végzésére miniszteri engedélyt kap. A bizottmányi jelentés sürgeti a várossal való szerződéskötést.²² Az előkészületek felgyorsulása folytán a szabadkai választmányi tagok kénytelenek voltak 1856 júniusában ismét Bécsbe utazni, ahol Osztóits János a miniszteri engedélyt átengedte a Szabadalmazott ausztriai Állami Vasút Társaságnak (az úgynevezett Francia Társaságnak), majd a kiküldött mérnökök megkezdték a vasútvonal és egyéb előmunkálati méréseket, valamint megkezdődtek az előkészületek sok százezer téglát igényelésére.²³ Decemberben a vasútvonal jogi ügyeinek intézésére Zomborcsevi Ferenc képviselő ismét Pestre és Bécsbe utazik, s a szabadkai polgármestert arról tudósítja, hogy a tervezett vasútvonal előmunkálatait a General-Directio megvizsgálta és helybenhagyta.²⁴ A vasútépítési munkálatok a vártnál sokkal többre kerülnek: 2 185 500 forintba.

Majd 1857 januárjában a „vasút tárgyában kötendő szerződés” ügyében Kovacsics Ágoston ügyvéd utazik Bécsbe.²⁵ Áprilisban már a temesvári helytartóság, utána pedig a minisztérium is megismerkedik a vasútügy részletes terveivel és kérdéseivel.²⁶ A későbbiekben a helytartótanács és Bács-Bodrog megye kormányzata tájékoztatják Szabadkát vasúti kérdésekről: a vasúti postaküldeményekkel, a személyvonatok gyorsaságával (óránként hét és tíz mérföld), a menetrenddel stb. kapcsolatban.²⁷ A szegedi polgármester pedig 1862-ben azt fejtegeti, milyen előnye származik Szegednek és Szabadkának, ha a vasútvonalat a tengerrel is összekötik.²⁸

1862. november 23-án az alföldi vasút ügyében Pesten tanácskozást tartottak, amelyen Szabadkáról Magyar Imre vett részt.²⁹ Trefort Ágostonnak, az alföldi vasúti bizottmány alelnökének véleménye szerint az Alföld járhatatlan útjainak, a kőutak építésének fenntartási költségei megközelítik a vaspályákét. Ezért nemcsak a községek képviselői, hanem az állam is támogatta a vasútépítést. Szabadka képviselője közben átnyújtotta a szeged-szabadkai vasútvonal kész tervét és költségvetését.

Trefort Ágostonnak, a központi bizottmány alelnökének felszólítására a szabadkai községtanács bizottmányt nevezett ki a vasútügy előmozdítása érdekében.³⁰ Az 1862. decemberi első ülésén – az előmunkálatok költségeihez kapcsolódóan – a vidék termelésére és forgalmára vonatkozó adatgyűjtésről határoztak. Megállapították: „A vasút Szabadkára nézve életkérdés; mert

Szabadka egészséges értelmi és gazdag termelési ereje, elszigeteltség által szibbasztva, kifejlődve még korán sincs, – és éppen a vasút az a leghatalmasabb eszköz, mely az értelmi és termelési erők gyarapításával mindenütt anyagi és szellemi jólétet terem: Szabadka lakossága csaknem kizárólag nyerstermelő nép, és számokkal van bebizonyítva, mikép e nép a vasúti olcsó közlekedés mellett évenként csak szállítási bér fejében több mint 200 000 frtot gazdálkodnék meg; és mert

Kétségtelen mikép Szabadka – továbbra is elszigetelve a világtól – anyagi s szellemi erejében nemcsak fejlődhetni nem fog, de mert a versenyt a vízi és vasúti közlekedési eszközökkel ellátott vidékekkel a világ piacain, kivált a nagy adók mellett ki nem állhatandja, évről évre süllyedni s szükségkép szegényedni fog.

Szabadkának tehát, melynek se folyóvíze, se csinált útja nincs, vasutat kell szereznünk, ha mindjárt a jelen nemzedék némi áldozatjával is; hisz még ez áldozat is e tekintetben csak befektetett tőke volna, a jövőnek gazdagon hozná meg kamatjait.” A Manojlovits Emil bizottmányi elnök és Czorda Bódog bizottmányi tollvivő aláírásával ellátott első jelentésben ezenkívül az áll, hogy Trefort Ágoston értesítése szerint a vasútvonal előmunkálatai 1863 elején elkezdődnek, amelyeknek költségeihez Szabadka négyezer forint összeggel járul hozzá.

Trefort Ágoston 1863. február 11-én az alábbirol tudósítja a szabadkai polgármestert: a mérnököket utasították, hogy „szabadkai területen” a vasúti munkálatokat az időjárástól függően meg kell kezdeni.³¹ Már előbb nekiláthatnak volna, de sajnos a terveket újra át kellett dolgozni. Készek intézkedni a kisajátítás ügyében is.

Végre áprilisban a város címére megérkezik az előmunkálatok engedélyezése.³²

Úgy látszik, a szeged–szabadkai vasútvonal létjogosultságának igazolását – Bács megye vasúti bizottmányának kérésére – még az 1860-as évek elején is meg kellett erősíteni. Ugyancsak fontos számunkra „Az alföldi vasutat érdeklő adatok jegyzéke Szabadka szab. kir. városban” című felterjesztés.³³ Ebből egyebek között arról értesülünk, hogy az ötvenezer lelket számláló Szabadka egy-egy országos vásárát 560 vidéki látogatja, s a megművelt földje 113 903 holdat tesz ki, amelynek évi terméséből kivitelre marad: búzából 220 185, árpából 27 039, zabból 295 183, kukoricából 236 966 pozsonyi mérő. Jelentős a birka-tenyésztés: évente 150 000 darabra tehető és a szállításra kerülő gyapjú 3375 mázsát nyom. Ezenkívül évente kivitelre jut 10 000 mázsa dohány, 1200 mázsa nyersbőr, 1200 db ökör (7200 mázsa), 2300 db sertés (7750 mázsa), 10 000 db ürü (8000 mázsa). A város behozatalra szorul 20 000 mázsa sóból, 70 000 mázsa épületfából, 3000 mázsa szerszámfából, 40 000 mázsa tűzifából, 2000 akó borból és más szeszes italból, 60 000 mázsa ipari és gyarmati cikkekből, 3600 mázsa vasneműekből, 600 mázsa készített bőrből és talpból, 15 000 mázsa fából és kőszénből, 30 000 mázsa mészből.

Időközben Piukovits Ágoston, Bács-Bodrog megye főispáni helytartója és királyi biztos, valamint a város községtanácsa az ínségben sanyargó lakosság sorsának javítására tesz erőfeszítéseket: a helybeli „birtoktalan munkásosztály”

részére kereseti forrást biztosít a vasútvonal földmunkálataiban. Határoznak több száz talicska beszerzéséről és a kálvária áthelyezéséről (mivel a tervezett vasúti töltés iránya itt halad át). Az új kálvária tervének elkészítésével Scultety János építést bízzák meg.

Piukovits Ágoston királyi biztos 1863. november 2-i leirata fontos utasításokat tartalmaz. Megtudjuk, hogy az alföldi vasútvonal földmunkálatai körüli „ellenőrködés”-t a helytartótanács megbízásából végezheti. Majd így folytatja:

„Miután pedig e munkálathoz csakis oly szűkölködő egyének lesznek kirendelendők, a kik földbirtok vagy más nemű javak birtokába nem lévén valóban munkára szorultak, felhívom most már polgármester urat, miszerint az ilyenek összeírását haladéktalanul eszközöltesse, és az ez alkalomból szerkesztendő jegyzékeket oly módon készen tartsa, hogy azok első felszólításra az illető munkákat vezénylő bizottmálynak kézhez szolgáltatassanak.

Nem mulaszthatom el egyszersmind polgármester úr figyelmét oda irányozni, hogy ha netán időközben beállott kedvezőbb viszonyoknál fogva, Szabadka város területén a munkára szorult egyének száma csökkent volna, szíveskedjék ez esetben a szükséges munkaerő arányához képest, az egykor úgy is Szabadka város uradalmi jobbágyságát a szomszéd Sándor és Csantavér községek ínséggel küzdő napszámos néposztályát igénybe venni, mire nézve s különösen a rendelkező munkások számának kitudása végett ezennel arra kérem fel, hogy e tekintetben közvetlen az illető kerületi szolgabíróhoz forduljon”.³⁴

A szabadkai hatóság 1864. február elején arról tudósítja gróf Károlyi Györgyöt, az alföldi vasúti bizottmány elnökét, hogy Szabadka területén magas az ínségek száma, s a városi pénztár naponta 3500 szűkölködő lakost kénytelen ellátni kenyérrel (kb. 450 forint értékben).³⁵ A felette nehéz tél akadályozza a vasúti munkálatok elkezdését, de márciusban feltétlenül hozzá kell fogni. Előbb azonban a kisajátítási tervek megküldését sürgeti a szabadkai hatóság. Habár a magánosok ugarföldjeinek kisajátítása körül sok nehézség merült fel, 1864. március 14-én a szegedi kapunál mégis hozzáláttak a vasúti munkálatokhoz,³⁶ melyeken a város mintegy hatszáz napszámost alkalmazott. Nagyszámú lakos jelenlétében Flatt Endre polgármester tette meg az első kapavágást és Czorda Bódog országgyűlési képviselő vitte az első talicska földet.³⁷ Március 17-én a lelkészeket, hogy az ínség folytán kimerült házipénztár megkímélése tekintetéből, szíveskedjenek a szószekről a lakosságot serkenteni a vasúti munkálatokban való tömeges és ingyenes részvételre.³⁸ A március 29. és április 9. közötti napokon már 934 lakos építette a vasútvonalat, s a fizetés sem maradt el (a város ekkor összesen 3002 forint és 16 ¹/₂ krajcár munkabért fizetett ki).³⁹

A szabadkai polgármester 1864 márciusában Budapestre utazik, hogy a szegény sorsú lakosoktól kisajátított telkekért járó kárpótlást rendezze.⁴⁰ A fennálló kisajátítási törvény értelmében a tulajdonosok a kárpótlási összeg kifizetése után engedhetik át telkeiket. azonban a vasútvonal zökkenőmentes építése miatt sok szegény sorsú – saját előjáróinak adott szavára támaszkodva – átadja ingatlanjait, de a kormányhatóság (a polgármester erélyes követelése ellenére) még hetekkel később sem utalja át a kárpótlási összeget.⁴¹

„Excellenciád eme igazságos kérelmemet méltányolván, a szükségelt pénzüsszegnek leendő utalványozását megígérni kegyeskedett.

Azóta már három hét lefolyt, és az illetők, kik ígéretem folytán házaikat leromboltatták, már most lakás nélkül vannak, s miután ezen csekély kunyhók és a kisajátított szőlőkön kívül mit sem birtokolnak, a legnagyobb nyomorral küzdeni kénytelenek” – panaszolja a szabadkai polgármester a királyi helytartónak. Erre 1864. április 21-én a városi községtanács olyan határozatot hoz, hogy a vasút alá eső magánosok ugarföldjei kicserélhetők a város hasonló földjeiért.⁴² Ugyanaz év közepéig kisajátított földek tulajdonosainak száma már jóval meghaladta a százat.⁴³

A szabadkai városi tanács 1864. október 18-án terjedelmes felterjesztést intéz a királyi udvari kancellária címére, amelyben többek között elmondja, hogy a rendelet értelmében a földterületek kisajátítása 1863 novemberétől folyik és a következő év áprilisában tizennyolc birtokost kártalanítottak, minek következtében a nép bizalma a kormány iránt növekedett.⁴⁴ Nem sokáig, mert a későbbiekben a kártalanítási összeget nem fizették, viszont az adóbehajtás fokozódott, miközben a gabonaneműek ára rendkívül alacsonyra süllyedt. Majd 1864 novemberében a kártalanítási összegek utalványoztatása ügyében a szabadkai polgármester folyamodik a királyi helytartóhoz.⁴⁵ Flatt Endre polgármester hangsúlyozza, hogy a kisajátítási pénz zömmel a szegényebb osztályt illetné. Azokat, akik felette nehéz körülmények között élnek és mindenáron intézni óhajtják sorsukat.

Nagy figyelmet érdemel Szabadka és Zombor városoknak a császárhoz intézett közös folyamodványa, amelyben 1864. november 27-én elmondják, hogy az Alföldet a közlekedési eszközök hiánya miatt – a bő gabonatermés ellenére – az elszegényedés veszélye fenyegeti.⁴⁶ Az előállt helyzet csakis a vasútvonal megépítése által oldható meg. A továbbiakban ekként tudósítják a császárt: „... de el nem mellőzhetjük kifejezést adni azon fájdalmas meggyőződésünknek: miszerint egész Európában alig ha van, Austria tágas birodalmában pedig bizonyosan nincs, közlekedési viszonyokra nézve két oly száanalomra méltó város, mint Szabadka és Zombor, melyek a gabonatermelés mennyiségére és minőségére nézve pedig a „magyar Kanaánnak” méltán elnevezett Bánáttal versenyeznek, – járhatatlan sárútjainak következtében, még a legközelebbi jelentékesebb emporialis helyektől is el vannak zárva.

Igaz ugyan, hogy Zombor város a Ferencz-csatorna partján fekszik; azonban a szállításra majd mindig akkor válik alkalmatlanná, midőn a termésforgalom legélénkebb volna.

Szabadka azonban még ily csatornával sem bírván, nyár idején terményeit hat-hét mérföldnyi távolságra tengelyen szállítani (...) kénytelen.

Ez okoknál fogva Szabadka és Zombor városok örökké hű lakosai egy jobb jövőnek kezdenek örövendeni, midőn Felsőged az alföldi pálya előmunkálatainak megtételéhez szükséges legfelsőbb engedélyt az e végre alakult társulatnak megadni, később pedig királyi Helytartótanácsa útján a megkívántató területek kisajátítását és a földmunkáknak az ínség enyhítése tekintetéből elkészítését elrendelni méltóztatott... a kérdéses vaspálya immár 12 mérföldnyire kész földmunkálataiba beruházvák...

Esedezünk azért cs. kir. és apostoli Felséged előtt legmélyebb jobbágyi alázattal, hogy az alföld–fiumei vasutat Szabadka és Zombor sz. kir. városok érintésével végleg engedélyezni, egyszersmind pedig a létre hozására mulhatatlanul szükségelt kamatbiztosítást legkegyelmesebben annál is inkább eszközölni méltóztassék” – hangzik a többek között Flatt Endre szabadkai és Maschirevics Lyubomir zombori polgármester aláírásával ellátott folyamodvány.

Néhány hónappal később ezzel kapcsolatban gróf Zichy Herman királyi udvari kancellárnak van megjegyzése. Elmondja, hogy mindent megtettek a vasútvonal kiépítése körül, a tőkepénzesekkel kieszközölték az alföldi és ezzel kapcsolatban az eszék–fiumei vasút előmunkálataihoz szükséges engedélyt, s természetesen szorgalmazza a „végleges engedély” mielőbbi megadását is.⁴⁷ De a szabadkai és a zombori vasútügyi küldöttség Bécsben való megjelenését korainak tartja.

Ezután ismét előtérbe kerül a kisajátított földterületek után járó kárpótlási összegek kérdése. Úgy látszik, a kormányhatóság is megelégedte a sok huzavonát és a helytartótanács 1865. január 2-i leiratából arról értesülünk, hogy az országos alaphól háromezer forintot utalványoznak ki a szegény sorsúak részére.⁴⁸

Szabadka, de még Zombor hatósága is attól tart, hogy az előmunkálatok után komolyabb akadályok gördülnek a további vasútépítés elé. A több meggyőző ígélet ellenére nyugtalanság észlelhető nemcsak a helyi hatóság, hanem a lakosság körében is. Az 1865. június 24-én id. Magyar Imre elnöklete alatt tartott alföldi vasút szabadkai bizottságának ülésén számos kérdés tisztázódott, vált kézzelfoghatóvá.⁴⁹ A jegyzőkönyv tanúsága szerint a június 20-án Orosházán megtartott ülésen Trefort Ágoston elnöklő előterjesztette: Vasúti ügyünk, miután a nagyváradi–fiumei, zimony–eszéki és eszék–fchervári vonalak építésére vállalkozó tőkepénzesek fúziója létrejött, egy váratlan akadályba ütközött: a déli vaspálya-társaság szabadalmának azon pontjába, amelynek értelmében e társaságnak előjoga van minden dunántúli vasútvonal építésére akképp, hogy négy hónap alatt a másoknak megadott „végengedély” után nyilatkozatra bírja: hajlandó-e az engedélyezett vasútvonalat felépíteni vagy sem? E szabadalom csaknem lehetetlenné teszi a vasutak építését más társaságok által a Dunán túl. Mert ha a déli vaspálya-társaság hajlandó lesz egy kérdéses vasút építését lebonyolítani, senki sem fog előmunkálati költségekbe bocsátkozni. Ha pedig tagadólag nyilatkozik, ez a kérdéses vállalatot Európa pénzüciacain „discreditirozni” fogja. Ezután így folytatódnak a jegyzőkönyv sorai: „Szükséges ennél fogva oda hatni, hogy a déli vaspálya-társaság szabadalmának illető pontja módosíttassék, vagy ügyünk kedvezőleg magyaráztassék, mire ép most alkalmat nyújt azon körülmény, mely szerint a nevezett társaság közelebb megszerezvén Olaszországban is valamennyi vasút tulajdonjogát, ezeket az osztrák pályáktól elkülönözni szándékozik, és e végre a birodalmi kormányhoz az újonnan megállapítandó viszonyok helybenhagyásáért folyamodott, – míg másrésről Ő Felsége Urunk Királyunk az alföldi vasút iránt minden alkalommal rokonszenvet tanúsít, s a birodalmi ministerium többsége, különösen a

hadügy ministerium érdekeinket pártolja. – Indítványozta tehát Trefort úr, hogy az érdekeltek részéről egy küldöttség menesztessék a trón zsámolya elébe azon legalázatosabb kérelemmel, miszerint Ő császári s apost. kir. Felsége a déli vaspálya-társaság által ügyünk elébe gördített akadályokat legkegyelmesebben elhárítani méltóztassék.”

Az orosházi beszámoló után a szabadkai vasúti bizottság határozatot hozott arról, hogy az alföldi vasút ügyének bizottság határozatot hozott arról, hogy az alföldi vasút ügyének támogatására az országos gazdasági egyesületet, valamint a fiumei és a debreceni kereskedelmi kamarákat is felkéri.

Másfél évvel később, vagyis 1866 decemberétől immár fellélegezhet Szabadka: a császár 800 000 forint kölcsönt engedélyezett az alföldi vasút építési munkálatainak folytatására és a földkisajátítási költségek kiegyenlítésére.⁵⁰ Ugyanakkor a zombori és a többi község lakossága is megkönnyebbülhetett, miután 1867 februárjától megkezdik Szabadkától a Dunáig építendő vasútvonal alaposabb előkészületeit.⁵¹

1867 tavaszán az országgyűlés megszavazta a kiegyezés alaptörvényét, s ezentúl a Habsburg-birodalom dualista államrendszerre alakul át. Létrejön az Osztrák–Magyar Monarchia, és ezzel lehetővé válik a kapitalizmus gyors felélése. A szabadkai városi közgyűlést mégis mintha aggasztaná a vasútépítés további folytatása. Ugyanis az 1867. május 27-én tartott ülésen többek között az alábbiakról tudósították a minisztériumot: „... az *alföld–fiumei* vasút ügyét Excellenciád s a magas kormány hathatós pártfogásába ajánljuk.

Az anyagi bajok közepette, melyek hazánkra évek óta oly súlyosan nehezdednek, a vélegszegényedés veszélye kétszeresen fenyegeti Szabadka városát s vidékét, jelen elszigetelt, a világ piaczeitól elzárt helyzetében. Bajainkon nem segíthet semmi sem addig, míg jó s olcsó közlekedési eszközök hiányában földünk és iparunk gyümölcseit haszonnal nem értékesíthetjük.

A vasúti összeköttetés e vidékre nézve nem kényelem, sőt nem is csupán gyarapodás, hanem egyenesen a lét kérdése. Az *alföld–fiumei* vasút az nevezetesen, melyben aggasztó anyagi bajaink leghathatóbb orvosságát, önfentartásunk feltételét s gyarapodásunk tényezőjét tekinthetjük.”⁵²

Új lendülettel folytatódhat tehát a vasútvonal építése. 1867 decemberében határoznak a kővágói járás harminc lánc földjének, illetve az abban található kőrétegnek vasúti töltésként való felhasználásáról.⁵³ Tudniillik az alföldi vasúti társaság helybeli tagjai már a korábbi években felhívták a figyelmet a kővágói kőrétegre. A városi bizottság 1864. évi helyszíni megállapítása szerint a „... földterület – mely kisajátítani céloztatik – meglehetősen alacsony fekvésű, s inkább kaszálónak, mint szántás vetésre hasznosítható, s hogy nedves esztendőben a rajt megállapodó víz miatt csak nem használhatlan; tovább: hogy a kiaknázni célzott kőréteg, a föld szinitől mintegy 2-3 lábnyi mélységben, s 5-6 újni vastagságtól 12 s valamivel több hüvelyknyi vastagságig található; végül hogy e kőnem csakis utak töltésére – mint czélozva van a vasúti töltésnél kavics pótlására – és nem egyszersmind építkezésekre fordítható.”⁵⁴

Időközben rábukkantunk Somssich Pál pesti politikus és publicista 1868. július 29-én a szabadkai polgármesterhez intézett levelére, amelyből kitűnik, hogy a szabadkai képviselők fejében felvetődik a csatornázás fontossága is, ám akkor háttérbe szorulna a vasútépítés.⁵⁵ Somssich levelét kijózanító írásként kell felfogni, ezért idézzük hosszabban:

„A jövő évi költségvetésben kétségkívül fel fog merülni a csatornák kérdése, és érdemlegesen fog az megoldatni. A pest–csongrádi, vagy a pest–szabadkai vonal nyerend-e elsőséget? – nem tudom, – azt se akarom bírálgatni, melyik hasznosabb, melyik célszerűbb az országra nézve; de azt tudom; ha Szabadka városa polgára volnék, főtörekvésem nem lenne arra irányozva, hogy csatornát, hanem igenis arra, hogy minél több vasutat szerezzek városom számára.

Méltóztassanak Európa térképét kezeikbe venni, s megfontolni a következő körülményeket: a.) hogy Krajna, Tirol és a helvét tartományok a legbiztosabb vásárlói a magyar gabonának, – b.) hogy a vasutak egész éven át a legbiztosabb közlekedési eszközök, melyeket se fagy, se szárazság soha se akasztanak meg.

Nincs-e Szabadka városa és annak dús környéke legelső sorban oda utalva, hogy Szabadkát Bajával és a Dunának azon pontjával kösse össze egy vasút által, melynél az építendő somogy–tolnai vonallal, és ez által az említettem európai érdekű vasúttal találkozni fog???!!!!... Mennyire túlszárnyalják a vasutak a vízi közlekedéseket; ennek kézzelfogható bizonyítványát a lefolyt év mutatja fel: – múlt évben kerekszám mintegy 16 millió b. mérő búzát adott el Magyarország, ebből 14 millió mérő nyugati és éjszaknyugati vasutakon szállítattott el, csakis nem egészen 2 millió mérő vitetett Trieszt felé. Országos segítség vagy kamatbiztosítás nélkül se vasutat, se csatornát senki se fog építeni; ugyanazon egy városnak vagy vidéknek pedig az ország egyszerre kétrendbeli segedelmet – mások sérelme nélkül nem nyújthat, mindenesetre tehát a városnak és vidéknek választani kell vasút és csatorna között, és meggyőződése szerint a vasutat választanám!...”

A vasúti kérdésről világosabb képet szerezhettünk az ez idő tájt Békés vármegye hatóságától érkezett körlevél alapján.⁵⁶ Látható ebből, hogy az Alföldet az Adriai-tengerrel legrövidebb úton összekötő alföld–fiumei vasút első részét, a nagyvárad–eszéki vonalat, az 1867. évi VIII. törvénycikk által engedélyezték, s a munkálatok olyan ütemben haladtak előre, hogy a szeged–zombori szakaszt hamarosan átadhatják a nyilvános közforgalomnak. Viszont nehézségek gördültek az eszék–sziszek–károlyváros–fiumei pályarész kiépítése elé, amelynek megoldása a kormányhatóságra és a nagy tőkével rendelkező „Consortium”-ra tartozik.

Így érkezett el Szabadka – számtalan megtorpanás, de lankadatlan buzgalom és kitartó ügyintézés után – történetének egyik legjelentősebb napjához: a szeged–szabadkai vasútvonal megépítéséhez, amelyet minden ünnepélyesség nélkül (!) 1869. szeptember 11-én adták át a közforgalomnak (ugyanis ekkor futott be az első vonat Szegedről a szabadkai pályaudvarra).⁵⁷

Szabadka, az ország harmadik lélekszámú városa (56 323 lakossal) végre bekapcsolódhatott a vasútforgalomba, a felgyorsult szabad versenyen alapuló tőkés gazdasági fejlődés vérkeringésébe.⁵⁸

JEGYZETEK

- ¹ *Magyarország története 1849–1918. IV.* Szerkesztette Hanák Péter Erdélyi Tibor és Szabad György közreműködésével. Budapest, 1972. 58–59.
- ² *Magyarország története 1848–1890. I.* Szerkesztő Katus László. Budapest, 1978. 566.
- ³ Szabadka Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), Magisztrátus 12. F. 539/pol. 1846
- ⁴ Levéltár, uo.
- ⁵ Levéltár, Magisztrátus 5. A. 109/polg. 1847
- ⁶ Levéltár, Magisztrátus 4. A. 13/pol. 1848/I.
- ⁷ *Szeged története 3. I. rész 1849–1919.* Szerkesztette Gaál Endre. Szeged, 1991. 346. (A továbbiakban: Szeged története 3. 1. rész)
- ⁸ Szeged története 3. 1. rész 347.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ Uo. 3. 1. rész. 350.
- ¹¹ Levéltár, Magisztrátus 5. A. 112/pol. 1847
- ¹² Levéltár, Magisztrátus 6. A. 23/pol. 1848/I. Ugyanitt mellékelve Kecskemét–Szeged–Temesvár vasúti térképe, valamint a kecskemét–szeged–temesvári vaspályatársaság alapszabályai.
- ¹³ Levéltár, 3450/aec. 1852
- ¹⁴ Levéltár, 1852. évi tanácsi jk. 3450. szám
- ¹⁵ Levéltár, 298/aec. 1855
- ¹⁶ Levéltár, Ügyvédi hivatal 1/F. a 1857. Lásd még: Magyar László: *Bácskai településtörténeti adalékok.* Magyar Szó, 1988. augusztus 6.
- ¹⁷ Zomborcsevits Ferenc és társainak jelentése szerint 1855 közepén Csantavérnek 4265, Ómoravicának 5181, Pacsérnak 4504, Sándornak 1310, Bajmoknak 6067, Topolyának 7092, Bajsának 3084, Roglaticának 283, Almásnak 7631, Kumbajának 2495, Mélykútnak 5850 lakosa volt.
- ¹⁸ Levéltár, 2136/aec. 1855.
- ¹⁹ Levéltár, uo.
- ²⁰ Levéltár, 278/aec. 1856.
- ²¹ Levéltár, 593/aec. 1856.
- ²² Levéltár, 913/aec. 1856.
- ²³ Levéltár, 1403/aec. 1856.
- ²⁴ Levéltár, 1900/aec. 1856.
- ²⁵ Levéltár, Ügyvédi hivatal 1/F.a. 1857

- 26 Levéltár, 2853/Bürgermeisteramt 1857.
- 27 Levéltár, 622/polg. 1861; 2215/polg. 1862.
- 28 Levéltár, 6098/aec. 1862.
- 29 Levéltár, 6414/aec. 1862. (668/polg. 1863).
- 30 Levéltár, 6414/aec. 1862. (20/polg. 1863).
- 31 Levéltár, 6414/aec. 1862. (757/polg. 1863).
- 32 Levéltár, 6414/aec. 1862. (1867/polg. 1863).
- 33 Levéltár, Pilaszanovics család gyűjteménye F. 303.2.19.
- 34 Levéltár, 5289/polg. 1863.
- 35 Levéltár, 628/polg. 1864.
- 36 Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története. I.* Szabadka, 1886. 542. (A továbbiakban: Iványi, I.). Lásd még: Levéltár, 6414/polg. 1862; 1421/polg. 1864; 1619/polg. 1864.
- 37 Iványi, I., uo.
- 38 Levéltár, 1467/polg. 1864.
- 39 Levéltár, 1893/polg. 1864.
- 40 Levéltár, 6414/polg. 1862 (1683/polg. 1864).
- 41 Levéltár, 6414/polg. 1862. (1943/polg. 1864).
- 42 Levéltár, 6414/polg. 1862. (3104/polg. 1864).
- 43 Levéltár, 6414/polg. 1862. (3466/polg. 1864).
- 44 Levéltár, 6414/polg. 1862. (5119/polg. 1864).
- 45 Levéltár, 6414/polg. 1862. (5812/polg. 1864).
- 46 Levéltár, 6414/polg. 1862. (5745/polg. 1864).
- 47 Levéltár, 244/el. 1864.
- 48 Levéltár, 6414/polg. 1862. (70/polg. 1865); 2658/polg. 1865.
- 49 Levéltár, 6414/polg. 1862. (3232/polg. 1865). – Az alföldi vasút szabadkai bizottságának elnöke id. Magyar Imre, tagjai: Rudits Mór, Szkenderovits János, Vojnits Lukács, Vojnits Barnabás, ifj. Magyar Imre, Antunovits Mátyás, Giefing Vince, Sonnenberg József, Demerácz Albert, Oblath Leo, Bittermann Károly, Trencsényi József, Jakobsits Imre és Czorda Bódog bizottmányi tollvivő.
- 50 Levéltár, 6414/polg. 1862. (733/polg. 1867).
- 51 Levéltár, 6414/polg. 1862. (892/polg. 1867).
- 52 Levéltár, 6414/polg. 1862. (3066/polg. 1867).
- 53 Levéltár, 6414/polg. 1862. (6097/polg. 1867).
- 54 Uo.
- 55 Levéltár, 3707/polg. 1868.
- 56 Levéltár, 6414/polg. 1862. (4482/polg. 1869).
- 57 Iványi, I. 542.

⁵⁸ A szeged–szabadkai vasútvonal építéséről lásd még: Petkovics Kálmán *Az első vasút*, valamint *Az elkésett vonat* című írásait (7 Nap, 1984. március 9. és 16.). – A magyarországi és a bécsi levéltárak, de a szabadkai levéltár néhány irata (pl. a Belügyminisztérium vasúttal kapcsolatos körlevelei) több vonatkozásban egészítheti ki dolgozatunkat!

„... ÉLETKÉRDÉST KÉPEZŐ VASÚTI ÜGY...”

- A Szabadkán áthaladó vasútvonal nehézségei -

Az 1882-ben létesített pest–zimonyi vasútvonal eseményének háttérében több éven át számos vitás kérdés várt megoldásra. A szabadkai levéltárban található dokumentumok egyebek között egykori hatóságunk különös erőfeszítéseiről tanúskodnak; arról, hogy e fontos nemzetközi „vaspálya” mindenképpen Szabadkán haladjon át. Mert pl. a közlekedési minisztérium az 1870-es évek elején más álláspontot képviselt, de szerencsére a kormányhatóságon belül volt olyan szerv is (olyan befolyásos személyekkel), amelynek és akiknek nézete megegyezett városunkéval e roppant fontos kérdésben.

A szabadkai közgyűlés 1872 augusztus végén meglepéssel veszi tudomásul gróf Zichy H. Jánosnak, a pest–zimonyi vasúti bizottmány elnökének levelét, aki úgy nyilatkozik, hogy a kérdéses vasútvonal a szabadkaiak által „... óhajtott irányban komolyan szándékba vétetett”.¹ Hiszen ez városunk fejlődését sorsdöntően befolyásolhatja, melyet a közgyűlés röviden így fogalmaz meg: „Tekintettel azon nagyszerű előnyökre, melyek a pest–zimonyi vasút vonalnak e város határán leendő átvezetése és így városunknak a világkereskedelemmel leendő összeköttetése által e város összes lakosságának nyújtani fognak – és tekintettel továbbá azon körülményre is, hogy az említett vonal által nem csak a nálunk még nagyon háttérbe szorított szabad ipar és kereskedelem fog jelentékeny lendületet nyerni, hanem e mellett az ingatlan birtok értéke és a közvagyonosodás is nagymértékben előmozdítatik...” Ezután megválasztják azt a bizottságot, melynek feladata az „... életkérdést képező vasúti ügy minden mozdulatá”-nak kísérése. A város országgyűlési képviselői is továbbítják a fejleményeket. Így azután már a következő év áprilisi közgyűlésén ismét megvitatják a vasúti ügyet, ahol Mukits Ernő országgyűlési képviselő szóvá teszi, hogy az erre vonatkozó törvényjavaslatot elfogadták. Ám a hírlapokban városunkra nézve kedvezőtlen, úgymond aggasztó hírek látnak napvilágot, miszerint „... a kérdéses vonal egy, a nyilvánosság elé is kibocsátott térkép szerint nem e város irányában, hanem Kiskőröstől lefelé Almás, Kunbaja és Bajmok községeket érintve, a kincstári uradalmakon át Kulának vezettnék, és így városunk egészen mellőztnék”. A képviselő ezután megjegyzi, hogy a vasútvonal két térképváltozatáról értesült: az országos vasúti bizottságéról (melyet a törvényjavaslat alkalmával mutattak be és amely városunkra nézve előnyös), valamint a közlekedési minisztériuméról, mely a vasútvonalat az

említett községek érintésével tervezi. Tekintettel arra, hogy Szabadka lakossága már meghaladja a hatvanezretet, e nagy horderejű vállalkozás nem mellőzheti városunk óhaját, nem fékezheti ipari és kereskedelmi fejlődését. Éppen ezért oda kell hatni, hogy a helybeli vasúti bizottmány Topolya és Halas városok küldötteivel karöltve eredményesen végezhesse a szinte életkérdéssé vált vasút ügyét. Szóban és írásban kell tehát a kormányhatóságot mindenáron rábírní, hogy a pest–zimonyi vasútvonal Szabadkán haladjon át. E tekintetben gróf Zichy N. János nyújthat nagy segítséget.

Ivánka Imre országgyűlési képviselő jóvoltából megtudható, hogy a fővárosban nagy iramban folynak az előkészületek az 1874 októberében tartandó értekezletre, ahol a vasútvonal létesítése körül felmerült nehézségekről, a további feladatokról döntenek és amelyen a szabadkai polgármester is részt vesz.

Az október 15-én tartott értekezleten gróf Zichy N. János elnökölt, aki többek között elmondta, hogy a Szabadkán keresztül tervezett vasútvonal eddigi fejleményeit a hírlapokban és egy emlékiratban tette közzé. Időközben magánúton értesült arról, hogy a Konstantinápoly–Belgrád közötti vonal kiépítéséről is döntés született, ami még csak fokozza az egész vállalkozás jelentőségét, a közel-keleti kereskedelem kibontakoztatását. Ennélfogva a budapest–belgrádi vonalrészst sürgősen el kell kezdeni és a többi változattal ellentétben Szabadkán át kell a vasútvonalnak haladni, annál is inkább, mert az ország közvéleménye és a „... parlament nagy többsége is a mi általunk képviselt vasút kiépítését pártolanda...”² – hangsúlyozza gróf Zichy. Hasonló szellemben szólalt fel Ivánka Imre képviselő is. Igaz, korábban ő a Duna bal partján Kalocsát érintve egy vasútvonalat tervezett, de immár belátja, hogy egyedül a pest–kiskőrös–szabadka–újvidéki egyenes vonal az, amely célra vezethet. Végül a központi bizottság megbízta gróf Zichy elnököt, hogy lépjen összeköttetésbe vállalkozó egyénnel, vagy pénzintézetekkel; a korábban készített emlékiratot és ajánlatokat fordíttassa le német (esetleg angol és francia) nyelvre és „... az egész vonal mentén fekvő városok, községek, puszták területéről, népessége és forgalmáról hiteles biztos statisztikai kimutatást állíttasson össze.”

Vári Szabó István, Halas város polgármestere és bizottsági jegyző 1875 márciusában megsürgeti a pest–belgrádi vasútvonal tárgyában kért statisztikai kimutatást, mire Szabadka olyan alapos és értékes áttekintést küldött, hogy a továbbiakban nem árt részletesebben is kitérnünk e fontos adatok felelevenítésére.³

E szerint Szabadka község határa akkortájt 165 513 katasztrális holdat tesz ki, amelyből pl. erdő 8137, szőlő 3627, szántóföld 106 425, futóhomok 11 324 hold, míg kaszáló, legelő és nádas együtt csaknem kilencezer hold. A város házainak száma 5523, a határban levő majoroké és tanyáké pedig 3614. Az 1870. évi összeírás szerint Szabadka lakossága 56 323 fő, ebből 2874 iparos, 438 kereskedő, 820 értelmiségi „kereskedő”, 3108 birtokos, 5626 szolga, 6490 napszámos. A haszonállatok közül legtöbb a juh és a kecske (összesen 82 259), a lóvak és a szarvasmarhák száma megközelíti a húsezeret, a sertéseké viszont a tizenkilencezret. Az átlagos évi középtermés búzából (osztrák mérőben, melynek nagysága 61,5 liter) 16, rozsából 18, árpából 30, zabból 30, kölesből 20, kukoricából 24 és burgonyából 40 mérő.

A községi kimutatásnak „különös kérdések” rovatában szintén igen fontos adatokkal ismerkedhetünk meg. Megtudható, hogy a határban 450 holdon dohányt, 200 holdon repcét termesztene. A község harmincezer akó bort szállít Arad, Baranya és Pest megyékből, ezt azután Alsó-Bácskában értékesíti. Pestről érkezik hozzánk még fűszer, liszt, nyersvas, petróleum, spiritusz, sör... Salgótarjánból és Mohácsról (?) kapjuk a szenet, Erdélyből a sót, Alsó-Bácskából a kendert, Baranyából a meszet, Szlavóniából és Erdélyből az épületfát. Szabadka Pestre szállít nyersbort, gyapjút, szalonnát, zsírt, szarvasmarhát, lovat, ürüt és sertést. Községünk gyárral nem rendelkezik – még téglagyárral sem – ennek ellenére évente négy-öt millió fedélcserепet és téglát éget. Évente 8–10 000 mázsa toll készül.

Városunk a halasi polgármester címére kimutatást küld az 1874-ben vonaton elszállított baromfimennyiségből is. Összesen 66 435 darab baromfi kelt útra 5315 „vámháza” súlyban.

A harmadik kimutatás Szabadka legtöbb adót fizető polgárainak, az ún. virilistáknak a névsorát közli. Báró Rudics József és neje vezeti a 406 tagú sort. Őket követi id. Vojnits Lukács és neje, Geiger Adolf, Vojnits Barnabás, Báró Redl Imre, majd a Takarékpénztár stb.

A kimutatások meggyőzően igazolják az új vasútvonal létjogosultságát, Szabadka bekapcsolását az európai kereskedelem vérkeringésébe, ám ez mégsem ment olyan zökkenőmentesen. Hiszen gr. Zichy N. János 1875. április 6-án ekként kezdi a szabadkai polgármesterhez intézett levelét: „A pest–halas–szabadka–újvidék–zimonyi vasút kiépülésének ellenzői egész erővel oda működnek, hogy vasutunk kiépítésének végeldöntése a jövő parlamenti időszakra halasztassék el.” E törekvés ellensúlyozására a vasúti bizottmány a magas kormánynál fogja indítványozni, hogy a fenti vasútvonal kiépítési ügyét minél előbb terjessze az országgyűlés elé. Gr. Zichy felkéri Szabadkát, hogy hasonló szellemben nyilatkozzon és a mellékelt nyomtatványában immár kézzelfogható eredményről számol be:⁴ a kormány elfogadta egy angol bankház ajánlatát a vasútvonal kiépítésére. „Legyünk tehát bizalommal ügyünk iránt, a kívánt célzt előbb-utóbb elfogjuk érni...” – írta gr. Zichy. És nem tévedett!

Hogy mit jelent e létesítmény évszázados jelenléte városunk fejlődésében? Egyszer többet!

JEGYZETEK

¹ Szabadkai Történelmi Levéltár, 3186/polg. 1875.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

SZABADKA VÁROSFEJLESZTÉSE (1867–1918)

a.) Építkezés–utcaszabályozás

Szabadka szabad királyi várossá való válásával (1779) nagyobb gondot fordítottak a városrendezés kérdésre. Az új társadalmi, gazdasági és politikai körülmények alapvetően meghatározták a város továbbfejlődését, szerkezeti átalakulását. A szabadalomlevél többek között kötelezi a várost, hogy biztonsági okokból a belterületet árokkal válasszák el a külterülettől, s az országutakra sorompókapukat építsenek.¹ Karl Leopold Kovács 1778. évi térképe bizonyítja, hogy újabb építkezésekre a mai központtól délre és nyugatra fekvő magasabb részekben került sor.² Általában megállapítható, hogy ekkortájt a mocsaras és vízfolyásos részek közötti magasabb részekre építettek, ami a következő évszázad városépítésének megítélése szempontjából lényeges.³ Egyik fontos követelmény volt, hogy a rendezetlen építkezést az utcák szabályozásával ellensúlyozzák. Ezt azonban még a 19. század végén sem sikerült teljesen megvalósítani: vagy nyolcvan zsákutcát tüntetnek fel az egykorú térképek. A város rendezetlenségét ezenkívül még a sok szárazmalom is fokozta, hiszen nagy területeken, sokszor a főhelyeken álltak. Ürményi Mihály királyi biztos 1782-ben a város szépítésére és biztosítására építőrendszabályokat és a tűzvész ellen biztonsági óvintézkedéseket hozott.⁴ Egyebek között elrendelte, a főterre vezető utcákat úgy kell szabályozni, hogy azokban legalább kétszáz városias jellegű, díszesebb ház szilárd anyagból épüljön fel. Magánépítkezés csak a városi tanács engedélyével és ellenőrzésével történhet. Középítkezésekre a tanács jóváhagyásán kívül a kir. kamara engedélyére is szükség volt.

A későbbiek folyamán városrendezési elképzeléseikkel és kézzelfogható eredményeikkel kitűntek G. Vlassich és J. Wüstinger széles látókörű mérnökök, valamint J. Gludovac királyi biztos. 1836-ban Kászonyi Sándor királyi biztos utasítást ad a város utcáinak elnevezésére és a házak számozására. Tóth Sándor és Aradszky Gábor városi mérnökök 1839-ben befejezik a város beltelkeinek és házhelyeinek részletes felmérését.⁵

A városárok által határolt területek lassan besűrűsödtek és létrejött egy egységes várostest. A mocsarakat lecsapolták, kialakították a üzletvezető árokrendszert. A munkálatokat jórészt 1840 és 1844 között bonyolították le Tóth Sándor mérnök tervei és irányítása mellett.⁶ A város további rendezéséből és szépítéséből különösen Eötvös Pál királyi biztos vette ki részét. Tévedés lenne

azt állítani, hogy később, az ún. Bach-korszakban nem történt építkezés, városrendezési tevékenység. Ám az 1860-as évektől, az új társadalmi és gazdasági viszonyok között e téren mégis sokkal lendületesebb városfejlesztési munkálatoknak lehetünk szemtanúi. Szabadka az 1861. április 8-án meghozott építészeti rendszabályaiban már több figyelemre méltó gondolat kapott helyet. Az építkezés csaknem minden területére kiterjedő dokumentumban többek között az alábbi olvasható: „Minden építészeti rendszabályoknak céljok: az építető jogainak tiszteletben tartása mellett, szoros figyelemmel lenni a közbiztonságra, rendre, az újonnan emelendő épületeknek mind a város közszabályozási tervével, mind egymás közti lehető összhangzatára, továbbá: az épületek kellő szilárdságára, tűz elleni biztonságára, az elemi veszélyek lehető eltávolítására, a benn lakók egészségére, a külső szépségre, és végre az utcák rendszerességére.”⁷

A vasút megjelenése Szabadka gazdasági életében is gyökeres változásokat hozott, s a városépítés súlypontja az új vasútállomás térségére tevődik át.⁸ A közlekedési útvonalak kiépítésével városunk bekapcsolódik a nemzetközi vérkeringésbe. Felgyorsul a személy- és áruforgalom, s a gazdasági fellendülés előmozdította az ipar fejlődését, az agrárnépesség városba települését. A XIX. század végén csaknem negyvenezer a város lakosságának száma. Vagyis a szinte változatlan nagyságú városi területen száz év alatt megkétszereződött a lakosság száma, ami következőképp az építkezés felgyorsulását eredményezte.⁹ A polgári fejlődés e szakaszában – hogy enyhítsék a lakáshiányt – megkezdik egy új háztípus, a bérházak építését.

A XVIII. század utolsó évtizedeitől veszi kezdetét a tervszerűbb mérnöki városrendezés, az építkezési rendszabályok következetesebb alkalmazása. Az 1867. évi kiegyezést követő időszakban Szabadka városképe gyökeresen átalakul. Erre azonban sem kerül azonnal sor. Az építészeti rendszabályok meghozatalával a polgári osztály és az alsóbb rendű nemesség kezdetben nem érzi annak szükségességét, hogy lakóházaikat vagy a középületeket, a műépítészeti szabályai szerint építse fel. Csak kevés vidéki város tartotta magát az architektúra szabályaihoz. Ezek közé sorolható ekkortájt Arad, Nagyvárad, Nagyszombat, Debrecen, Sopron, Győr, Pozsony, Székesfehérvár, Szeged, Miskolc, Pécs, Kassa és Temesvár.¹⁰ Ugyanis az ország számos részén hiányzott a megfelelő építőanyag és a jó építőmester. Másrészt az 1872. évi törvény VIII. törvénycikke inkább lazított az építkezés fegyelmén, mivel rendelkezése értelmében az építészeti szabad iparrá vált. Azáltal, hogy az építészeti gyakorlásától az említett törvénycikk senkit sem zárt ki, a városi hatóság felügyelőire nagyobb felelősség hárult a szabálytalan építkezéssel szemben.

Szabadka városfejlesztésében nagyobb változás az 1880-as években kezdődik. A városi közgyűlés 1882 végén elrendeli a város háromszögelését, lejmérezését, az utcák szabályozását, egy csatornahálózati terv elkészítését.¹¹ A munkálatok kivitelezését Könyves Tóth Mihály neves mérnökre bízzák, aki 1883. november 5-én kötött szerződést a várossal és már 1885 júliusában el is végezte a rábízott feladatot. Munkájának egyik kiváló eredménye az 1884. évi utcahálózati térkép.

A tervek készítésénél Könyves Tóth Mihály mérnök irányelveit egyebek között így fogalmazta meg: „az építkezés szabályossá, tetszősebbé tétele; a görbe utcáknak lehetőleg egyenesbe hozása, vagyis a közlekedés megkönnyítése és a város kinézésének szebbé tétele céljából új utcák nyitása, a zsákutcák átvágása vagy beszüntetése; a szépészeti és egészségügyi kívánalmaknak megfelelően lehetőleg széles utcák, terek és kertek alakítása; a vizenyős, mocsaras helyek lecsapolása, kiszáritása. a Szt. István térről kiinduló s a Batthyány-utca tengelyének meghosszabbításában tervezett városligeti sugárút kinyitassék, csatornázassék és kiköveztessek, vagy makadamiroztassék, hogy így a nagyközönségnek jelenleg egyedüli közel fekvő üdülőhelye könnyen hozzáférhető legyen. kívánatos a mocsáros Rogina-barának feltöltése és közkertté alakítása. Minden létező és tervezett köztér haladéktalanul befásíttassék.”¹²

Könyves Tóth Mihály mérnök tervét a törvényhatósági közgyűlés által kinevezett szabályozási bizottság 1886-ban és 1887-ben vizsgálta felül. Több módosítással elfogadta, de később a gyors építkezések folytán újabb változtatásokra került sor. Ezután a szabályozási bizottság módosító javaslatát bírálta felül.

A szabályozási bizottság az 1890-es évek elején készített jelentésében indítványozta többek között a sugárút kiépítését a sétaerdőig, a Csokonai tér átalakítását, a Szent István tér utcavonalainak kiegyenesítését, tovább több utca szélesítését és meghosszabbítását, a beltéri utak rendezését, új utcák megnyitását. Javasolta még, hogy határozzák meg, milyen házak építhetők a főútvonalakon és a főtereken. A tudósítás alapján készült utcaszabályozási tervet a Belügyminisztérium 1895-ben hagyta jóvá.¹³ A század eleji városrendezési munkálatok általában Könyves Tóth Mihály tervének megvalósításán alapultak.¹⁴ Így készült el pl. a városligeti sugárút szabályozási terve 1910-ben, de ennek kivitelezésére – egy másik terv alapján – csak az 1960-as években került sor.

A gazdasági fellendülés következtében, 1880 és 1910 között, a városkép teljesen megváltozott. Mondható, hogy a városközpont ekkor nyerte el mai képét. A gázlámpák helyébe a villanyvilágítás lép, s villamosvonal köti össze a várost Palicsfürdővel. Az utcák fásítására és a terek kialakítására különös gondot fordítanak. Azonkívül ebben az időszakban épültek fel a város legfontosabb népjóléti intézményei: a kórház, a népiskolák, az óvodák, az új gimnázium. Ugyancsak ekkor kerültek tető alá a zsidó és néhány más templom, a városháza, a mai Városi Könyvtár és a Képzőművészeti Találkozó épületei, valamint az egykori Rogina-bara környékének, a jelenlegi Boris Kidrič és Štrossmayer utcák, Palicsfürdő több, s a városközpont számos utcájának nevezetesebb épületei is. Az utcák és terek kiépítésével immár városias képet ölt Szabadka.

Mielőtt kitérnénk néhány nevezetesebb épület keletkezésének és stílusbeli sajátosságainak kimerítőbb méltatására, szólunk kell a Belügyminisztérium által, 1882. december 28-án jóváhagyott építkezési szabályrendeletéről, a későbbiekben engedélyezett függelékekről, valamint az 1884. április 1-től életbe léptetett középítészeti felügyelők külső szolgálatára vonatkozó utasításról.

Szabadka sz. kir. város építkezési rendszabálya kilenc részből és nyolcvanhét paragrafusból áll.¹⁵ Ezekből egyebek között megtudható, hogy a város építészeti szempontból négy részre, vagy kerületre oszlik. Minden új épület létesítéséhez, a régi épületek átalakításához a városi tanács által kiadott építési engedélyre volt szükség. Eszerint az első és második kerületben levő valamennyi épület (kivéve az istállókat, fészereket stb.) az utca „hossz-vonalában állítandó és szomszédos épületekből tűzfalak által elkülönítendő”. Az első kerületben csakis emeletes házak építhetők égetett téglából (vagyis szilárd kőanyagból), míg a második kerületben a földszintes házak építésénél egy méter magasságig téglá, azon felül vályog is használható. Az építkezési rendszabály a továbbiakban terjedelmesebben foglalkozik a város többi kerületének épületeivel is, azok alapozásának, alapfalainak, pincéinek, mennyezeteinek, padlásainak, tetőzeteinek, lépcsőzetének és folyosóinak, ereszcatornáinak, melléképületeinek, a kémények és tűzhelyek megépítésével, az udvarok és kutak, az árnyékszékek, pöcegödrök, házicsatornák stb. létesítésével. De rögzíti a rendszabály az építés közben elkövetett kihágások után kirótt büntetéseket és a fellebbezés módját. Végül a dokumentum az utcák és telkek szabályozása körüli eljárással, a háztelkek felosztásával, az utcák és járdák szélességének meghatározásával, az építési folyamodvány elintézésének módjával zárul.

Az építkezési szabályrendelet függelékeit a Belügyminisztérium 1893 és 1900-ban hagyta jóvá.¹⁶ Ezek a város keleti részén végzendő építkezések módját, a Szegedi út és az egész „Szegedi szőlők” területének szabályozását rögzítik.

A középítészeti felügyelők külső szolgálatára vonatkozó új utasítás 1884. április 1-től lép életbe.¹⁷ E dokumentum három részből áll: I. Általános rész. II. Az út és középítkezésekre, valamint a vízi építkezésekre vonatkozó külön utasítás. III. A vasúttügyre vonatkozó külön utasítás. Az általános rész hangsúlyozza, hogy a középítészeti felügyelők figyelemmel kísérik és ellenőrzik a kerületi főmérnökök, az állami építészeti hivatalok működését. Öröködnék a felett, hogy a középítkezés, a magán- és államvasúti építkezés a törvények és rendeletek értelmében történjék. Az Utasítás többi része többek között arról tudósít, hogy a felügyelők megvitatják az építkezések terveit, megoldást keresnek a felmerülő kérdésekre. Érintkezésbe lépnek a törvényhatóságokkal, kísérik a közlekedési viszonyokat, a vízi építkezéseket és árvédelmi tevékenységet. Megvizsgálják, hogy az államkincstárból nyújtott segélyadományokat miként használják fel. A felügyelők különös figyelmet szentelnek a törvényhatósági utakkal, a hadászati vagy a nagy fontosságú forgalmi utakkal kapcsolatos minisztériumi rendeleteknek, a vasúttügyi kérdéseknek.

A tőkés fejlődés erősödésével a kormányhatóság figyelme egyre inkább a városok építkezései, útügyei és egyéb városfejlesztési vállalkozásai felé fordul. Éppen ennek köszönhető, hogy a Monarchia területén hasonló stílusbeli sajátosságokkal felruházott városok épülnek. Másrészt egy-egy nevezetesebb tervezőmérnök alkotása több városban is megtalálható, ami csak fokozza a hasonló típusú városok létrejöttét.

Szabadkán különösen a XX. század elején épül fel nagyobb számú és a kor ízlését tükröző épület. A város központjában fokozatosan eltűnnek a 18. század jelentéktelen épületei, de Szabadka közép-európai jellege csak lassan jut kife-

jezésre. Habár a városkép fejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt a századforduló, hiszen szembehelyezkedett a tradícióval, felkavarta a vidéki ízlést, mégis ez az építészet az európai fejlődés mögött kullogott.¹⁸ Csáth Géza szabadkai író a Bácskai Hírlap 1910. január 1-i számában többek között így ír Szabadka „szépségeiről”: „A szabadkai polgároknak a XVIII. és XIX. században nem volt pénzük ahhoz, hogy szép házat építsenek. Vagy volt pénzük, de nem akartak szépet, azaz drágát építeni. Vagy végre volt pénzük, de nem tudták, mi az a szép. És ez az utóbbi a legvalószínűbb.”

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint a múlt század utolsó évtizedeitől fellendült polgárosodás folyamatosan emel új épületeket a régiók helyén. A városközpont vidéki barokk építészeti példányai lassan eltűnnek és helyükbe lép az eklektikus és szecessziós építészet. Ez egyben a városiasodást hozza magával, egész sor emeletes épülettel gazdagodik a város. A körülmények úgy hozták, hogy e két építészeti stílus összhangra talált, s részben éppen ennek köszönhető, hogy ma Szabadkát számos műemlék jellegű épület gazdagítja.¹⁹ A magyar szecesszió a modern építészet előhírnökeként jelentkezik városunkban a század elején.

Hogyan is tükröződik az építészeti szecesszió vidékünkön?

A századfordulót az építkezések gazdag időszakaként jegyezhetjük, amikor „a polgárosodás és vagyonosodás nagy lendületében a kor embere (pontosabban a polgár-embere) a maga ízléséhez akarta igazítani a világot, másfelől pedig azt is felismerjük, hogy éppen a szecessziós ízlésben ez a mi, általában lemaradottnak tartott világunk és ízlésünk együtt tudott lépni és haladni a nagyvilággal” – írja Bori Imre.²⁰ A századforduló művészetének minden területén érezteti hatását a szecesszió: az építészetben, zenében, festészetben, irodalomban, iparművészetben, nyomdaiparban, könyvkötészetben. Újjáéleszti a kézművességet, ezzel valójában az iparosodás ellen fordult.²¹ E művészet Vajdaságban – a fejlett európai országokhoz képest – viszonylag korán jelentkezik és tartományunk szinte valamennyi városában megtalálható. Ma már tekintélyes a száma vidékünkön a népművészet díszítőelemeit alkalmazó, ugyanakkor műemlékké nyilvánított épületeknek. Hadd soroljunk fel közülük néhányat és említsünk meg több építészt, akiknek alkotásai Szabadkán találhatók.

Leszögezhetjük előljáróban, hogy Lechner Ödönnek (1845–1914) és Pártos Gyulának (1845–1916), a magyar szecesszió kimagasló építészeinek tervei alapján már 1893-ban elkészül a vasútállomás közelében álló Leovits-palota.²² Habár a szabadkai levéltárban őrzött tervet mindkét művész kézjegyével látja el, megállapítható, hogy a palota inkább Lechner művészetét viseli magán.²³ E családi ház Vajdaság legrégebb magyar szecessziós stílusú épülete, jóllehet angol hatásokat sejtet. Tudniillik Lechner első munkái eklektikus stílusban (főleg a francia reneszánsz eklektikájának szellemében) készültek, ám az angol építészettel való megismerkedése – amelynek alkotásain már felismerhetők a kolóniák népművészetének sajátosságai – arra serkentik őt, hogy mélyebben foglalkozzék a nemzeti jellegű épületek megőrkítésével. A magyar népművészet díszítőelemeihez való visszatérés eredményezte azután a budapesti Iparművészeti Múzeum létrehozását 1891 és 1896 között.²⁴

A szabadkai Leovits-palota (Lenin park 11.) négy impozáns palota „társaságában” áll, az egykori Rogina-bara helyén. Az épületek megközelítőleg egyidejűleg épültek, s közöttük találjuk: Mamuzsich polgármester olasz reneszánsz stílusban épített palotáját, melynek tervezője Macskovics Titusz szabadkai műépítész; a Vermes-féle házat, melyet Jedlicska János tervezett; a vasútállomás felőli sarkon neogótikus homlokzattal felépült Sümegi-féle házat. A Leovits-palota a gazdag eklektikus környezetben kiemelkedik arányos homlokzatával, kapujával, saroktornyával, ívelt ablakaival, erkélyeivel, selymes téglafelületével, a Zsolnay-kerámia harmóniájával.²⁵ Immár szembetűnő, hogy milyen fontos cserepet játszik e kerámia Lechner Ödön építőművészetében. Habár e palotán még csekély mértékben – csak díszítő szegélyként a homlokzat hajlott vonalain – alkalmazza a kerámiát, már sejthető annak kivételes jelentősége.

A szecesszió kiemelkedő példaként említhető az 1900-ban tervezett szabadkai zsinagóga. Az 1975-ben műemlékké nyilvánított épület egyben a modern építészet egyik előfutára, s már az 1980-as években a világ kulturális kincsei között tartják számon. Építésére pályázatot hirdettek, melyre Nagy Ferenc és Kladek Lukács vállalkozók, valamint Raichle J. Ferenc és Molczar Károly építészek jelentkeztek. A Szabadkán letelepedett Raichle építész időközben nevet szerzett városunkban (a Nemzeti Szálloda helyreállítása, az új gimnázium tervpályázatának elnyerése), de később visszavonta jelentkezését, mert a zsinagóga pályázatával kapcsolatban visszaélésekre gyanakodott.²⁶ A megsemmisített pályázat után a szabadkai zsidó hitközség úgy döntött, hogy átveszi a Jakab Dezső és Komor Marcell által tervezett pályaművet, amely a szegedi pályázaton második díjat kapott. Komor Marcell és Jakab építészek nevét városunkban ekkor már több épület (az egykori Fehér Hajó Étterem és néhány családi ház) fémjelzi. A szegedi pályaművet azonban át kellett alakítani a szabadkai körülményekhez. Az új gimnázium épülete szép tömegelosztásával már uralta a tér túlsó oldalát. Hogy a gimnáziumnál monumentálisabb hatást érjenek el, ívesítették a kupolák elsőleges egyenes vonalát. Az épületet már 1902 októberében befejezik és átadják rendeltetésének. A zsinagóga díszítőeleme a Zsolnay-kerámia, a vörös téglá, a fa, a vas és a bádóg. Kupolájának belső átmérője 14 méter és a belső imatér felett 21 méter magasságban helyezkedik el. A 40 méter magasságú épület legnagyobb értéke – a modern építészet szemszögéből vizsgálva – a szerkezeti újítás.²⁷ Ugyanis a vasszerkezeten fekvő kupolát nyolc vasoszlop tartja, s az új anyagok és szerkezetek alkalmazása lehetővé tette a gyors építkezést, az anyagmegtakarítást. Figyelmet érdemlő dr. Oskar Hrabovskí építész-mérnöknek, a Belgrádi Egyetem Építészeti Kara tanárának 1976. évi szakértői vizsgálata: „Művészi, esztétikai és anyagi értékei mellett az épület szerkezeti szempontból is egyedülálló és ritkaságszámba megy vidékünkön. A kupola ácsszerkezete valóságos mérnöki és iparosi remekmű, a belső kupolák másodlagos szerkezete, valamint a Rabitz-szerkezetű boltívek valamiféle vasbeton bordákkal igazi ritkaságot jelentenek nálunk, s tekintettel a kivitelezés idejére (1902) avantgárd és rendkívül sikeres vállalkozásnak számítanak. Az épület belseje, kezdve a vasoszlop borításától, a csegegyeken, boltíveken át egészen a központi kupola bolthajtásáig, a hordozó acél- és

ácsszerkezetre van felfüggesztve, Rabitz-szerkezetű egységes hártyaként.²⁸ Hozzá kell tenni, hogy a magyar szecessziós építészeti kiemelkedő alkotásának üvegfestményeit Róth Miksa ismert budapesti művész készítette.

A századforduló építészetének egyedülálló példánya az 1903-ban tervezett Raichle-palota, Raichle J. Ferenc műépítész családi háza.²⁹ Érdekes néhány mondatban felidézni az épület létrejöttét. A műépítész által készített nagyméretű eklektikus homlokzattal ékesített épület tervét először a városi tanács nem hagyja jóvá. Később Raichle a tanácsi határozat ellen panaszt nyújt be és egyúttal mellékeli az új tervet. 1903 februárjában helyt adtak a panasznak a következő megjegyzéssel: „A fellebbezésnek helyt kellett adni, mert az érvényben levő építkezési szabályzat a Kállay Albert utcát azon utcák és terek között, amelyekre nézve az emeletes házak építése kötelező, nem említi, és mert a bemutatott tervrajz széépészeti szempontból nemcsak hogy kifogás alá nem esik, de annak kivitele épp széépészeti szempontból nemcsak hogy kifogás alá nem esik, de annak kivitele épp széépészeti szempontból kívánatos is.”³⁰ A vasútállomásra tekintő szecessziós épület olyan céllal készült, hogy az tükrözze a jómódú állampolgár igényeit. A terjedelmes helyiségek két szinten helyezkednek el. Az épület homlokzata élénk színhatásával, a játékos formák csipkeszerűségével kiválik környezetéből és központi helyet foglal el. Az épület középső részén helyezkedik el a monumentális loggia, benne az emeleti balkon, a boltíves ablakú erkély. Pompás hatást kölcsönöznek a homlokzat Zsolnay pirogránit színei, a mozaikok és a kovácsolt vas. A Raichle J. Ferenc által tervezett palota immár új felfogásban készült el, s magán viseli a Lechner Ödön köréhez tartozó műépítészeti alkotásainak stílusát.

A Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti műépítészeti tervei alapján 1908 és 1912 között felépült szabadkai városháza, a Vajdaság legismertebb szecessziós épülete.³¹ Mielőtt részletesebben ismertetnénk, hadd idézzük fel Szabadka eddigi városházáinak rövid történetét.³²

Az észak-bácskai város városházáinak kronológiája a XVIII. század közepétől (szabadalmazott kamarai mezőváros időszakától) veszi kezdetét, ám Iványi István – Szabadka monográfiája – említést tesz arról, hogy az első városháza felépítése előtt Andort István 3. köri lakásán (valahol a szerb templom és az egykori Bárány szálló között) ülésezett a kis létszámú tisztviselői kar. Sőt, a bíró lakásán is tartották a tanácsüléseket, míg végre 1751-ben felépül az első városháza a Főtéren. A főépületben csak négy szoba volt: a tanácsterem, az archívum, az iroda és az adópénztár. Az épülethez 1754-ben új börtönt építenek. Szabadka szabad királyi városi korszakának kezdetén már szükségesnek bizonyul a városháza az egyre terebélyesedő közigazgatás számára, s 1781-ben elkészítik bővítési tervét, majd apatini mesterekkel fel is újítják az épületet. A barokk stílusú elemekkel díszített első városházát először a közelmúltban előkerült céhbizonyáglevélen láthattuk. A Főtéren 1826–1828 között nagyobb alapterületen felépül az új emeletes városháza. A tőkés fejlődés időszakában azonban már ez az épület is elavultnak bizonyul. Iványi István 1892-ben többek között az alábbiakat írja: „(...) a város főterén a legnevezetesebb épület (...) a városháza (...) Magában véve elég csinos és arányos épület, de most már kissé alacsony és a tornyáról is nehezen nyílik a kilátás a szomszéd utcákba, ahol már

magasabb házak is vannak (...) egyes hivatalokat magánházakban kellett elhelyezni (...)”.³³ Az ismert szabadkai történész ezenkívül a város székházát és környékét mint a fontos politikai események színtereként jelöli meg. Hogy valóban az volt, bizonyítják az egykorú dokumentumok: a szabadkai munkásmozgalom eseményeit, csakúgy mint gazdasági és művelődéspolitikai ellentmondásait immár számon tartják a vármegyén túl is. A városatyák többsége – dr. Bíró Károly polgármesterrel az élen – ilyen megváltozott társadalmi körülmények között erőteljes városfejlesztési munkatervet valósít meg. Így kerül azután sor 1908. június 9. és október 1. között a második városháza lebontására, hogy sokkal nagyobb területen felépüljön a város harmadik székháza. „Homokból épül tehát az új városi székház, de nem homokon. A hasznavehetetlen, s eddig mit sem jövedelmezett homokföldek kövekké alakulnak át, hogy időtlen időkig hirdessék Szabadka nagyságát és népének jólétét” – közli 1907 januárjában a polgármester. A döntés egyrészt gazdasági, illetve szociálpolitikai vetülettel járt: jelentős szőlőterülettel gazdagodott a város. Azonkívül az ún. hosszú bérleti rendszer alkalmazása „(...) szociális szempontból is nagy jelentőséggel bír, mert a népet inkább a földhöz köti, s a már-már nemzeti veszedelemmé váló kivándorlási kedvet lohasztja” – érvel dr. Bíró Károly. Ennek ellenére a széles népréteg elégedetlensége nőttön-nő. Olyannyira, hogy 1912-ben, az új városháza avatására felette viharos hangulatban kerülhetett sor. A szocialisták tiltakoztak a háborús veszedelmet megtestesítő hadügyminiszter és társainak részvétele miatt, a nagyméretű ünneplést kifogásolták stb. A szervezett munkásság tüntetésének csak a brutális rendőri beavatkozás vetett véget.

Kétségtől a tőkés fejlődés velejárója a városiasság kialakítása, ám e messze földön híres szecessziós székházzal Szabadka valójában továbbra is „faluváros” maradt.

Nyolc évtized távlatából meggyőződhetünk arról, hogy Nagy Ferenc és Kladek Lukács vállalkozók maradéktalanul kiviteleztek a műépítészek elgondolásait. Hasonló gondossággal végezte feladatát a Szabadkai Márványipar (kőfaragás); Zsolnay Miklós ismert majolikagyára; Pukkel Pál és Krompecher Sámuel lakatosok; Sipos Károly, Sefcsik Sándor, Hoffmann Mihály özevgye asztalosok; Hahn J. és testvére szobrászok; Kurbel József szobafestő; Róth Miksa üvegfestő.

A régi városok közéleti ténykedésének központjában a városháza állt. Komor és Jakab (Bíró Károly polgármesterrel egyetemben) tehát nemcsak egy díszes, „holt” székház megvalósítására törekedett, mert a földszintet a kereskedelemnek (üzleteknek, kávéháznak stb.) engedte át, az emeletre pedig a hivatalok kerültek.

A század eleji építésznemzedék új építőanyagok alkalmazásával teszi ismertté nevét. A székelység ősi népmotívumainak, a vasnak, a pirogránitnak, a majolikának és a zománcnak gyakorlati felhasználásával egy stílus, az építőművészet új formanyelve juthatott kifejezésre, amelynek jegyeit több környékbeli város is magán viseli.³⁴ A szabadkai városháza építésére kiírt pályázat is az új stílus, a szecesszió jeles építészeinek győzelmével zárult.

A méreteivel is lenyűgöző épület az építészet és az iparművészet összhangjáról tanúskodik, s a kor ízlésének, művészetének kifejezője.³⁵ Szavatul-

hatta ezt az új városháza pályaterveinek elbírálására kijelölt zsűri, mely 1907 végén dr. Bíró Károly polgármester elnökletével igen tekintélyes szakember-összetételben (Pecz Samu műegytemi tanár, Schulek János műegytemi tanársegéd, Frankl István városi főmérnök, Váli Gyula építész) közli döntését a közgyűléssel: a 2400 korona összeggel járó első díjat Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti építészek nyerték el.³⁶ A sok vitát kiváltott épületet 1967-ben helyezték védelem alá.

A városháza néhány szakmai melléfogásától eltekintve – rendeltetésének megfelelően – rendkívül célszerű épület. A négy bejárata közül az északi oldalon van a díszbejárat, ahonnan pompás lépcső vezet az első emelet díszes tanácstermeibe. Különösen monumentálisan hatnak a nagy tanácsterem központi vitrázsai, Róth Miksa és Nagy Sándor nagyméretű művészi üvegfestményei. De lenyűgöző az első emelet – az adóhivatali váróterem – faragványai, a népművészetből merített sokszínű dekoráció, valamint az épület belső és külső színpompás, Zsolnay-cseréppel és -kerámiával való díszítése, illetve a kovácsoltvas művészi kivitelezése. Az épület felülete 5838 négyzetméter, belterülete 16000 négyzetméter.³⁷ – A városháza folyosói szélesek és levegősek, helyiségei nappali megvilágítást kapnak, több irodája gazdagon díszített, néhány száz terme megfelelően oszlik el a három emeleten, arányosan méretezett tornya majd minden utcából látható, a földszintjén elhelyezett boltjaival a város igazi központja.³⁸

Az új városházával kapcsolatban el kell még mondani, hogy az építkezés költségeit nem az újabb adóterhekből, hanem a tavankúti, csikériai, hajdújárasi kevés hasznót hajtó és több száz láncot kitevő városi homokföldek eladásából fedezték. Ebből az összegből hozták létre a városépítési alapot.³⁹ A városi hatóság döntést hoz az építés előkészületeiről és a határozatot a Belügyminisztérium 1906. május 18-án jóváhagyta. Komor és Jakab műépítészek tíz pályamű közül a „Torony alatt” jeligéjű tervükkel nyerik meg a pályázatot. A nyertesek immár jelentős eredményekkel dicsekedhetnek: az ő terveik alapján épült Marosvásárhelyen a városháza, Pozsonyban a városi vigadó, a szabadkai zsinagóga, ezenkívül több középület és bérpalota.⁴⁰ Még el sem készült a városháza építésének részletes terve, vita kerekedett a toronyra állítandó kereszt rendeltetése körül. „Több dominikánust, több jezsuitát, több karmelitát, több lazaristát a magyarnak. Szabadkán már kezdik: az új városház félig feszületes templom lesz” – írja Ady Endre. Évekig tartott a vita arról, hogy legyen kereszt az új városházán vagy sem. Az újság támogatta Jandek Mátyás és 59 társának indítványát: legyen kereszt. S ez 1949-ig állt a városháza tornyán.

Komor Marcell és Jakab Dezső már 1907 novemberében elkészítik a városháza tervrajzait.⁴¹ A Belügyminiszteri jóváhagyás után az építészek megbízást kaptak a részletes tervek és költségvetések elkészítésére. A városi közgyűlés december végén elfogadja a kb. másfél millió koronás költségvetést. Ugyanekkor pályázatot tűznek ki a régi városháza lebontására. Időközben Bíró Károly polgármesternek csak nagy nehézségek árán sikerült elhárítania azokat a nézeteltéréseket, amelyek a miniszteri rendelet kapcsán a városháza tervének jelentősebb változtatására irányultak. az építőbizottság 1908. szeptemberében Nagy Ferenc és Kladek Lukács szabadkai vállalkozókra bízta a kivitelezést.⁴²

1909 júniusában a városháza építésén 78 kőműves, 169 napszámos, 28 leány, 26 állványozó, 14 habarcskavaró, 10 ács és 4 felügyelő dolgozott. Az építőhelyen többször is volt sztrájk, mert Nagy Ferenc vállalkozó nem fizette ki idejében az akkordpénzt.⁴³ 1909 novemberében a városi közgyűlés ülésén döntenek az új városháza előtti tér kialakításáról, s a piacot véglegesen elköltöztették innen. 1910 novemberében az épület földszinti részébe beköltözködtek a földszinti üzlethelyiségek és 1911. július 20-án az első tanácsulást is megtartották a sárga teremben.⁴⁴ Törley Gyula földbirtokos tanyájáról bekísért sztrájkoló aratómunkások vallatásával és elítélésével felavatták az új városháza harmadik emeletén levő börtönt. 1912. szeptember 15-én felavatják az új városházát és az új palicsi létesítményeket. Az avatás nagy tüntetés és kardlapozás közepette zajlott le. Több munkást letartóztattak, a rendőrség és a csendőrség brutálisan lépett fel a tömeg ellen, amiért az nemtetszését fejezte ki az új városháza iránt. Az előirányzott összegnél sokkal többbe kerültek a munkálatok. A *Függetlenség* 1912. szeptember 15-i számának vezércikke (*Nem ünnepelünk!*) a városházánál fontosabbnak tartja a vízvezetékét és a csatornázást. „Rettegnünk kell – írja – a bacillusoktól, a tüdővérsztől, mert piszok, szemét van a Kossuth utcát kivéve mindenfelé, nyitott árkok.” Különben a városháza hivatalos avatásának fő vendége Hazai Samu hadügyminiszter volt, akivel két államtitkár is érkezett. A hivatalos küldöttség mellett a munkások tömege fogadta őket a pályaudvar előtt. A munkások Tisza István lemondását és a választójogot követelték. Majd a főtéren kavicsal dobálták meg a küldöttséget.

A városháza építésével egyidejűleg – Komor és Jakab tervei alapján – Palicson több jelentősebb létesítmény épül, amelyek ugyancsak magán viselik a szecesszió jegyeit. A palicsi víztornyot, a Vigadót, a női fürdőt és néhány ma már nem létező épületet a szabadkai szecesszió utolsó hírnökeként tarthatjuk számon.⁴⁵

Az ismert fürdőhely kiépítése a múlt század közepe táján veszi kezdetét, s a palicsi fürdőintézethez az 1880-as években már egy tucattól több létesítmény tartozott.⁴⁶ Palics fürdőhelyi jellegének egyik megeremtője Scultety János szabadkai építész, akinek nevéhez fűződik a múlt század közepén keletkezett valamennyi nevezetesebb épület. Az 1850-es évek elején felépített Nádas Szálló vidékünk népi építkezési jellegzetességeit tükrözte. Az épületen 1910-ben Jakab Dezső átalakításokat végez, ám meghagyja falusi jellegét. A két háború között egy tüzeset után ismét felújítják, majd az 1960-as évek végén meggondolatlanul lebontották. Scultety János tervei alapján 1860-ban tető alá hozzák az emeletes főépületet – a mai Park Szállodát. E hotel mintájára a század elején felépül a Nagyszálloda (most Jezero Szálló), amelyet az 1980-as években felújítottak. A ma is fennálló régi épületek közül megemlíthető még az egykori vendéglős lakház (nagykocsmá), amely fontos szerepet játszott a fürdőhely létesítésének kezdetén. Az épületet 1862-ben Scultety tervei alapján átépítik, helyiségekkel bővítik. Itt ért célba a vasútállomástól induló főbejárat – a fősétány. Csak 1912-től – a víztorony és a Vigadó elkészültével, vagyis a fürdőhely ünnepélyes átadásával – vesz fel új irányt a fősétány. A főbejárat déli végére, a tópart közelébe tervezték 1912-ben Komor és Jakab műépítészek az emlékkutat. A mostani női fürdőtől keletre állt egykor a sárfürdő, s miután ezt

1885-ben megszüntették, felépül a női uszoda. Majd 1908-ban a fent említett műépítések az új tófürdőt (női fürdő) kissé nyugatabbra tervezik és új elemekkel gazdagítják. A Palicsi-tó felújításakor (1970-es évek) az épületet lebontják, majd eredeti állapotában visszaállítják. A női fürdőtől keletre állt egykor a férfiuszoda. Amikor tehát 1885-ben a hideg-, vagy kosárfürdőt és a sárfürdőt (a mai női fürdő közelében) lebontják, külön férfi- és női fürdőt épít a város a mólótól jobbra és balra. A férfiuszodát az első világháború idején eltávolítják, és helyette 1921-ben a keleti tóparton fővenyfürdőt létesítenek. A népszerű kiskvendéglő (kiskocsmá) helyén a múlt század közepén istálló állt.

Megjegyezzük, hogy már az 1840-es évek közepén fürdőházat és bővíthető vendéglőt építenek a fürdőhelyen, amelynek néhány szobájába fürdőkádakat állítanak. Idővel a kádak számának növelésével és a felső nádas épület felépítésével megvetik az alapját az igen látogatott meleg fürdőnek. A polgárosodás erősödésével, az üdülőhely látogatottságával egyre szaporodnak (különösen az 1880-as évektől) a palicsi díszes lakóházak, amelyeknek jó része ma is megtalálható. Tervezőik a bécsi és budapesti, illetve a nyugati iskolák hagyományait örökítették meg úgy, hogy Palicsnak még mindig egyedülálló építészeti varázsa van. Éppen ezért úgy érezzük, a palicsi villákról bővebben is szólnunk kell.

Palicsot az 1850-es években fejlesztették fürdőintézeté. E tény rendkívül lendületes fejlődést kölcsönzött a településnek, ami a „nyári lak”-ok gomba módra való szaporodásában is megmutatkozott. A városi hatóság – tekintettel a fokozódó érdeklődésre – célul tűzte ki a kellemes természeti adottsággal rendelkező fürdőhely benépesítését, kiépítését. Már az 1850-es és 1860-as években több magánbirtokos: Falczone, Budai, Parcsetics, Kovacsics és Polyákovics nyári lakot épít.⁴⁷ Majd az 1880-as évektől a század elejéig már díszesebb, svájci stílusú villákat (nyaralókat) a Szalay, Léway, Hevér, Rozsics, Vojnits, Iványi, Kuntz, Jiraszek, Hoffmann, Haverda, Vizner, Hartmann, Freudenberg, Milassin, Schnier, Czeiss, Schäffer, Pukkel, Malachovszky, Vermes, Leovits, Halbrohr, Ljubibratics, Jakobcsics, Raichle stb. család. Egészen az első világháborúig folytatódik tovább a fürdőhely építkezési virágkora. De miben rejlik a palicsi nyaralók szépsége, milyen jellegzetességeket hordanak magukon a többnyire még mindig létező villatípusok?

A XIX. század utolsó évtizedeiben a villák és nyaralók Európa-szerte svájci stílusban épülnek.⁴⁸ Ezek legjellemzőbb vonásai a fából készült szerkezeti és díszítőelemek, amelyeket csaknem kizárólag az oromfalak, tornácok, ereszek és tornyok épületelemeként használnak. Szabadka gazdasági és kulturális fellendülése, városias arculatának kialakulása főként 1867-től, a kiegyezést követő időszaktól jegyezhető. A társadalmi és gazdasági körülmények kedvező feltételeket teremtettek a fürdőintézet, a nyaralóépítkezés felvirágzásához. Szabadka legjelesebb építészai (pl. Scultety János és Macskovics Titusz építészek) a nyugati országokban képezik magukat, s tanulmányutakon vesznek részt. Ezt döntő tényezőként tartjuk számon akkor is, amikor a város épületeiről szólnunk.

A fürdőhely építészeti jellemzője eleinte a hosszanti elrendezésű alföldi háztípus többtagolódású változata, a tornácos alföldi típus,⁴⁹ de lassan megjelenik az ún. svájci háztípus az előrehúzott központi tornáccal.⁴⁹ Palics vonzáskö-

re jelentősen kiterjed az 1869-ben megépült vasúttal. Az 1887-ben épített vasútállomás északi oldalán kialakul egy újabb településrész, az ún. Orbánfalva. Majd kikövezik a Szabadka–Palics útszakaszt, és 1897-ben megindul a villamosjárat is a város és a fürdőhely között. A palicsi nyaralók alaptípusa többnyire azonos, s egymástól csak a tornácok fafaragásaiban különböznek. A század elején némelyikük már a szecesszió jegyeit viseli magán: az egyszerűséget, a felesleges díszítőelemektől való szabadulást, az újabb építészeti elemek alkalmazását.⁵⁰ Az 1910-es évek nyaralóépítészete egyre kifejezettebben a családiház-építés felé tolódik el, s lényeges változásoknak (bővítés, átalakítás) lehetünk szemtanúi: az igényeknek megfelelően más rendeltetésű helyiségeket (fürdőszoba, éléskamra stb.) is építenek. Évtizedekig sürgette a nyilvánosság Palics kiépítését.⁵¹ 1904. augusztus 27-én a törvényhatósági közgyűlés elfogadja dr. Bíró Károly polgármester indítványát Palicsfürdő kiépítésére. A költségek fedezését a „Palics kiépítési és beruházási alap” biztosítja. Elrendelik a tervpályázat kiírását.⁵² Tehát a meghirdetett kiépítési tervvel összhangban fejlődhetett tovább a fürdőhely, válhatott még inkább ismertté messze földön is.

A városban már az 1870-es évektől mind több középület épül fel. Nagy népszerűségnek örvendett az 1879-ben megnyílt első nyilvános fürdő, majd később újabb vízgyógyintézet felállítását engedélyezik. A városi közgyűlés 1891. május 15-én jóváhagyja a vám- és sorompóházak kiépítésére tartott árlejtést.⁵³ Ekkor már felépül az új törvényszéki épület,⁵⁴ s 1894-ben a törvényhatósági bizottság engedélyezi az új szegényház felépítését.⁵⁵ 1895 augusztusában megkezdik a Nemzeti Kaszinó (most a Városi Könyvtár épülete) építését. A kivitelezést Raichle Ferenc műépítész tervei alapján saját vállalata végzi 75 000 Ft összegért.⁵⁶ 1897-ben nyílik meg a Bodula János budapesti műépítész tervei alapján épített Mária Valéria Közkórház.⁵⁷ De már 1897-ben a Honvédelmi Minisztérium jóváhagyja a honvédlaktanya részletes építési tervét.⁵⁸ 1901. április 27-én a városi közgyűlés Molczer Károly helybeli vállalkozó 694 895 koronára árajánlatát fogadja el a szegedi fasor menti lovassági laktanya felépítésére.⁵⁹ Hadd említsük meg, hogy időközben felépül a Szent Rókus- és Szent György-templom (Keresztes és Hoepfner, továbbá Hofhauser budapesti építészek tervei alapján).⁶⁰ 1909. március 27-én pedig a görögkeleti szerb templom átalakítására szavaz meg a városi közgyűlés 20 000 koronát.⁶¹ Az új főgimnáziumi épületet (Raichle Ferenc terve) – néhány módosítással – 1902. november 28-án veszi át a törvényhatósági közgyűlés.⁶² Közben több gyártelep, malom, téglagyár stb. épül; a század elején átadják rendeltetésének a gyermekmenhelyet, a Klotild Kénsav- és Mútrágyagyárat, 1912-ben a Mária Terézia Kenyérgyár tervét készítik el.⁶³ 1907. február 28-án a város négy külterületi központjában anyakönyvi hivatalok, állategészségügyi körzetek és vágóhidak felállításáról határoznak.⁶⁴ Már korábban iskolákkal, óvodákkal, közbiztonsági építményekkel, vasútállomással és még számos középülettel gazdagodik a város. Fontos talán még megemlíteni, hogy a század elején felújítják a színházat, s 1913. március 29-én Vadász Pál építész elkészíti a városi bérpalota tervét.⁶⁵ Utóbbinál Nagy Ferenc építési vállalkozó vezette az építkezést.

Miről árulkodnak a statisztikai adatok Szabadka házainak, utainak (utcáinak), közttereinek stb. számával kapcsolatban?

Szabadka házainak száma 1890-ben 5708, 1900-ban 5856, 1910-ben 6436. A hozzá tartozó pusztákon és településeken az említett években 5355; 6536 és 7956 ház volt.⁶⁶ A városi mérnöki hivatal kimutatása szerint az 1891. év első felében a hatóság magánépítkezésre kiadott összesen 101 építkezési engedélyt: emeletes épületre 4, földszintesre 97 kérelmet teljesített. A nádazási engedélyek száma 219, Gyártelepi építkezésre 9 engedélyt továbbított. Ebből 2 téglagyár-, 1 petróleumfinomító, 1 gőzmalom-, 1 szappanfőző, 3 fakereskedő, 1 sertéshizlaló telep engedély.⁶⁷

Az 1910. évi statisztikai kimutatás szerint Szabadka belterülete 622 hektár, melyben 250 utca és 14 köztér helyezkedik el. A belterületen levő utak és utcák hossza 91 km. A befásított utcák hossza 30 km, a befásított közterek kiterjedése 1 hektár. A gyalogjárdák hossza 74 km., ebből 36 km aszfalt és 18 km táglá.⁶⁸ 1901 januárjában (majd 1911 januárjában) megjelenik ifj. Frankl István városi főmérnök Szabadka szabad királyi város utcahálózatainak nyomtatott térképe (a nyilvános – és középületek feltüntetésével).⁶⁹ – Sztankovics György királyi főmérnök 1904 áprilisában térképet készít a Szabadka környéki utakról, melyeket így osztályoz: 1. Kiépített törvényhatósági közút, 2. Kiépítetlen törvényhatósági közút, 3. Községi közlekedési (vicinális) közút, 4. Községi közdülő út.⁷⁰

Szabadka csak a vasút megépítésével kezdett csinosabb külalakot öltetni. 1870. augusztus 25-én a városi közgyűlés határozatot hoz a házszámozásról. Ezután a „(...) városban a számozás, nem úgy mint ez ideig, az egész város belterületére nézve folyó számokkal történjék, hanem célszerűség tekintéből körönként mindenütt az 1. számtól kezdve eszközöltessek.”⁷¹ A puszták épületeit is új számmal látják el. 1905. szeptember 29-én döntenek az újabb házszámozásról.⁷² Az eddigi körönkénti folytatólagos megjelölés helyett minden egyes utca vagy tér önálló számozást kap. Az utcák házszámozása a központtól kiindulva jobb oldalon a páratlan, bal oldalon a páros számmal történik.

1900. február 22-én a városi közgyűlés elhatározza, hogy a jövőben az építkezéseknél a helybeli illetőségű iparosvállalkozókat részesíti előnyben, s csakis az iparengedéllyel rendelkezők jöhetnek számításba.⁷³ Egyébként az új gimnázium építésénél a közgyűlés már a fentieket tartotta szem előtt.

1904. április 13-án a Belügyminiszter jóváhagyja a Szabadkai Építőiparosok Körének alapszabályait. A kör célja: „... az építkezési ipar fejlesztése, tagjai jogainak és tekintélyének megvédése, a tagok közötti egyetértés erősítése, az építkezés terén mutatkozó hiányok orvoslása, valamint a felfedezések és találmányok felkarolása és erkölcsi támogatása.”⁷⁴

Az 1910-es években alakul ki Szabadka mai képe, az alföldi nagyobb városokhoz sorolható jellegzetességeivel. Lakosai közül mind többen ismerkedhetnek meg a nyugati civilizált országokkal, azoknak építészetével. Ezzel magyarázható egyrészt a városi hatóság 1912. november 30-i döntése, hogy Szabadka 1913-ban a leipzig-i építészeti szakvilágkiállításon az új városháza és Palicsfürdő bemutatásával vesz részt.⁷⁵

Szabadka század eleji építészeti fellendülését serkentette a Belügyminiszter által 1900. július 6-án jóváhagyott építkezési rendszabály, amely a várost építészeti szempontból négy részre, vagy kerületre osztotta fel.⁷⁶

Ekkortájt már a városban is egyre jobban kifejezésre jutnak a társadalmi rendellenességek, megoldatlan munkáskérdések. Ehhez kötődik a városi törvényhatósági bizottság által 1909. január 21-én elfogadott azon szabályrendelet, amely a mezőgazdasági cselédlakások építését rögzítette. Ugyanis a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1907. évi törvény értelmében a gazda köteles gondoskodni a cseléd megfelelő elhelyezéséről (1918. november 1-ig).⁷⁷

Hadd tekintsük át nagy vonalakban a külterületen végzett építkezéseket, valamint a temetők rendezését.

Utóbbiakkal kapcsolatban levéltári adatok viszonylag bőségesen állnak rendelkezésünkre. Így pl. miután a szerb temető megtelt, a törvényhatósági bizottság 1895. április 18-án magáévá teszi a görögkeleti szerb hitközség indítványát a temető bővítésére, amelyre azután a belügyminiszter 1896 áprilisában ad engedélyt.⁷⁸ A városi közgyűlés 1900. január 25-én határozatot hoz a bajai temető kibővítéséről, 3942 négyszögöl terület megszerzéséről (9460 korona 80 fillér összegért).⁷⁹ A rókusi temető kibővítéséről 1901. május 23-án dönt a közgyűlés.⁸⁰ – 1910 augusztusában elkészül a zentai temető helyszínrajza és rendezési terve. Tervező Bedő Géza városi mérnök.⁸¹ A zentai temető szabályozásáról a törvényhatósági bizottság 1911. május 18-án határoz.⁸²

A városi tanács 1898. október 12-i felterjesztésében tudósít a környező települések, puszták lakóházainak számáról. E szerint Sándorban 245, Ludason 760, Verusicson 620, Zobnaticán 57, Nagyfényen 184, Györgyén pusztán 225, Vámteleken 216, Tavankúton 651, Sebesicsen 640, a Napnyugati ugarokban 58, Kelebián 602, Tompán 846, Radanovácon 197, a „szőlőkben” 600, Palicson és a tukki ugarokban 284 a házak száma.⁸³

1899. október 11-én a városi hatóság jelenti, hogy a külterületi építkezések szabályrendeletét a belügyminiszter jóváhagyta.⁸⁴ A zombori pénzügyigazgatásnak adott jelentésben a törvényhatósági bizottság 1913. június 26-án közli, hogy „... a külterületi építkezéseket építési és lakhatási engedélyhez nem kötheti, illetőleg az ez irányban levő szabályrendeletet az összes külterületi építkezésekre ki nem terjesztheti, mert (...) kisebb épületek épülnek.”⁸⁵

A nagy kiterjedésű tanyavilág fejlesztése különösen a század elejétől lendül fel. Főként az alábbi térségben születtek kézzelfogható eredmények: Ludas pusztán az ún. Bugyi csárda környékén; Nagyfényen a volt csárdánál; Tavankút pusztán az állomás közelében; Tompa-pusztán, a felső tompai részen. Számos lakházat, templomot, iskolát, orvoslakot, csendőrlaktanyát építenek, valamint temetőket létesítenek.

A tanyai templomterveket a kalocsai érsekség bocsátotta a város rendelkezésére. A század elején néhány településen budapesti építészek tervei alapján fel is épül néhány templom.⁸⁶

A tanyai iskolák száma az 1902. év végén összesen 26 volt. Vegyes falazatból és zsindefedéllel épültek 5400–8000 korona közötti költséggel.⁸⁷ A népesség sűrűsödésével újabb tanyai iskolákra volt szükség, s 1912-ben számuk

már 34-re emelkedett. Az új iskolaépületek immár szilárd anyagból és cseréptetővel készültek mintegy 70 m² alapterületű tanteremmel, tanítólakással, melékhelyiségekkel. Ezeket az iskolákat Bleszák András és Lulics Félix vállalkozók építették fel.⁸⁸ Legtöbb 1908-ban, 1909-ben és 1912-ben épült.

A város környéki települések életét a múlt század második felétől lényegesen a vasútvonal létesítése, s a központok kiépítésével a külső utak forgalma változtatta meg. Ugyanis a hatóság a magánterületek megvételeivel megnyithatta a fontosabb utakat: a külterületi iskolákhoz vezető utakat, az országutakat összekötő határutakat. Miután a vasútvonalak mentén állomásokat, illetve megállóhelyeket létesítenek, könnyebben érhető el a város és a piachelyek.

Szabadka város fejlesztése, kiépítése több jó nevű építész nevéhez fűződik. A legnevezetesebbek egyike volt Scultety János⁸⁹ aki a múlt század első felétől működött városunkban. 1842 májusában építésfelügyelővé választották, miután a „... nagyobbserű építésekben legjártaabbnak találattott”. 1871-ben a levéltári iratok már Scultety nyugdíjaztatásáról tudósítanak. Több évtizedes tevékenykedése során számos klasszikus stílusban tervezett épületet készített a városban és a környező településeken. Legjelentősebb alkotásaként a színházépületet tekinthetjük, amely állítása szerint az egyik müncheni színház kicsinyített hasonmása. Scultety János korának egyik legképzettebb építésze volt, aki szaktudását nyugaton tökéletesítette.

Karváz Pál⁹¹ (Szabadkán született 1825 májusában) városi mérnök 1853-ban Budapesten fejezi be tanulmányait, majd Szabadka „városiasítási” munkálatait végzi. 1861-ben városi mérnökké választják és negyven éven át állt a város szolgálatában (1900 júniusában nyugdíjba vonult). A városi levéltár sok birtoktérképét, utcafelvételeit, a környék pusztáiról és településeiről készített kataszteri rajzait stb. őrzi. Iványi István városmonográfiájának térképmelléleteit, azonkívül Bajmok és Csantavér tagosítását és legelőelkülönítését is ő készítette.

Gáli Adolf (szül. 1845 június 24-én Liptó Szt. Miklóson) építész-mérnök 1874 és 1910 között működött a szabadkai törvényhatóságnál.⁹²

Macskovics Titusz (1851–1919) Szabadka egyik legismertebb építésze és téglagyárosa. A gimnáziumot szülővárosában, a műegyetemi tanulmányait a Zürichben, Aachenben és Bécsben végzi.⁹³ Macskovics neve egybeforrt az eklektikus építészeti stílussal. Az 1870-es évek elején visszatér Szabadkára és megkezdte tervezői, műépítési, téglagyárosi, városrendezői, vállalkozói és lapszerkesztői tevékenységét. Azonban viszonylag lassan halad Szabadka tőkésedése. Az áru- és pénzforgalom nincs megfelelő szinten, s a kapitalista gazdálkodás velejárójaként számító urbanizációs igények sem kifejezettek. A múlt század utolsó évtizedeiben jelentkező ipari kapitalizmus, a fellángoló bérkövetelések, a sztrájkhullám Macskovics téglagyárát sem kerülte el. Időközben már Szabadkán is meghaladott lett az eklektikus építészeti és művészeti stílusirányzat, amelynek Macskovics Titusz oly hű képviselője volt. Munkáit az utóbbi időben újra felfedezik. Macskovicsnak Titusz meghatározó szerepe volt Szabadka építészeti-építkezési korszakában. Az 1870-es évek második felében elkészíti a Bárány Szálló belső átépítési tervét, majd a város első gőzfürdőjének tervét is. Az 1880-as évektől keletkezett kiemelkedő épületei közül néhány még

mindig egykori fényében díszíti a várost. Így az Aradszky család Aranydinnye elnevezésű palotája, az egykori Takarékpénztár (Sárga Ház) monumentális épülete, a felújított Szent Teréz parókia, az ún. Kakas és Vörös ökör iskola, a Rókus-kápolna, a Manojlović-palota, a Dominus-ház stb. az akkori európai építészeti alkotásainak nyomán készült. Csáth Géza Macskovics építményeit Szabadka legszebb épületeinek nevezi.

Váli Gyula (szül. 1866-ban szabadkán) 1887-ben mérnöki oklevelet szerez a budapesti József műegyetemen és később tevékenyen kiveszi részét a város építésében. az 1910-es években tiszteletbeli városi főmérnökké nevezik ki.⁹⁴ Vezetésével épül a városháza, több iskola és templom.

Koczka Géza a múlt század végén és századunk első évtizedében Szabadkán néhány nevezetesebb épületet tervezett és kivitelezett. Így pl. az 1887-ben épült Prokes-palotát (Prokes Mihály kétemeletes bérházát), Koczka 1912. február 20-án hunyt el, miután 22 évet töltött a város szolgálatában.⁹⁵

A múlt század végén és e század elején városi, illetve palicsi épülettervekkel magukra hívták az illetékesek figyelmét az említettekén kívül Milan Zarié, Salga Mátyás, Wagner Gyula, Werner János, Molczér Károly, Vadász Pál építészek is. A fentiekben bővebben szoltunk Komor Marcell, Jakab Dezső és Raichle J. Ferenc szabadkai munkásságáról. Hadd szolgáljunk néhány életrajzi adattal is.

Komor Marcell (1868–1944) és Jakab Dezső (1864–1932?) építészek a századforduló magyar építészetének jelentősebb képviselői közé tartoznak, akik nálunk – mint már említettük – főként a szabadkai városháza, a zsinagóga és a palicsi épületegyüttes tervezésével tették ismertté nevüket, illetve öregbítették Szabadka építészeti szecesszióját. Komor Marcell Budapesten született, reáliskolai tanulmányai után 1891-ben fejezte be a műegyetemet, majd külföldi tanulmány utakat tett. Később Lechner Ödön építész műtermében dolgozott. 1897-ben társult Jakab Dezsővel és tervezőirodát nyitott Budapesten.⁹⁶ Jakab Dezső Réven (Bihar vármegye) született, s a műegyetemet Budapesten fejezte be. Komor Marcellel közösen tervezték – a szabadkai és palicsi épületek mellett – többek között a pozsonyi Városi Vigadót, a marosvásárhelyi városházát és megyeházát, a Budapesti Népoperát, a budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár székházát és számos bérpalotát stb. Komor Marcellel közösen mintegy 30 pályadíjat nyertek. Munkáikon nem csak Lechner Ödön öröksége, hanem a nyugati tanulmányutak jegyei is tükröződnek.

Raichle J. Ferenc (1869–1960) Apatinban született,⁹⁷ 1891-ben Budapesten befejezi tanulmányait, majd néhány európai országban tesz tanulmányutat. Szabadkán már az 1880-as évektől épületek felújításaiban vállalt munkát. Tervei alapján épül fel 1896-ban a Nemzeti Kaszinó (most Városi Könyvtár) és a szegényház, majd a század legvégén elkészül a gimnázium épülete is, azután a banképület (most a Fidelinka épülete). A század elején épül fel az ún. Raichle-palota, a város egyedülálló szecessziós épülete, amelyről már korábban szoltunk. A környező településeken is felépült néhány általa tervezett épület. Raichle J. Ferenc a XX. század elején Szegedre távozik, ahol munkáival tovább öregbítette hírnevét.

Az említettekén kívül természetesen Szabadkán működtek még említésre méltó építészek, de a város több épületének történeti feldolgozása és értékelé-

se szintén további szívos levéltári kutatásokat igényel. Az idő múlásával mind nagyobb szükség mutatkozik a levéltárakban őrzött épülettervekre, ugyanis ezek a helyreállítási munkálatoknál nélkülözhetetlen dokumentumok.

b.) Utcaburkolás

Szabadka arculata igazán csak az 1870-es évektől kezd megváltozni; megkezdődik az utcák feltöltése, kikövezése, csatornázása, s a díszesebb épületek építése. Mukits János képviselő már 1870 áprilisában a kövágói semlyéken fellelt „nagy mennyiségű” kőreteg hasznosítását indítványozza.⁹⁸ A városi közgyűlés 1873-ban döntést hoz a város lejtmeréséről, kikövezéséről és csatornázásáról.⁹⁹ Egyelőre azonban halogatják a munkálatokat, mígnem Tóth Mihály városi építésmérnök 1875 februárjában erélyes felhívást intéz a hatósághoz és sürgősen követeli az utcák kikövezését. Mert: „Az ipar s kereskedelem fejlődésére elvitázhatatlan befolyással vannak a jó közlekedési eszközök... városaink csak akkor kezdenek felelősséget vállalni az ipar pangás álmából, midőn területünkön utaik járhatósága boldog valósággá kezd válni.”¹⁰⁰ – érvel Tóth mérnök, majd részletesen kifejti elképzelését a kövezendő utcákról, a munkálatok költségeiről. Erre a közgyűlés 1877. február 22-én határozatot hoz a kövezés irányvonaláról, a felhasználandó anyagról. Egyelőre a városi piacteret, a szegedi, zombori, a halas-péterváradai országutakat, valamint a zimonyi országútnak a Sztantits-féle hídnál levő lapályos részét köveznék ki. A Belügyminisztérium 1877 augusztus 8-i leiratával jóváhagyja a közgyűlési határozatot.¹⁰¹ A város 1878. március 9-én szerződést köt Hirsch Sebő és Mihály vállalkozókkal, akik a kövezési munkálatokat 628 ezer forintért végeznék el.¹⁰² Az utcakövezést 1878. április 29-én kezdték el és 1881 végéig a csatornázást is elvégezték az alábbi utrészeken:¹⁰³ Manojlovics György házától a Főtérig és a szegedi kapuig, a Zombori, a Pétervárad, a Halasi és Zimonyi utakon. A vasúti teherszállítás megkönnyítése céljából 1883 végéig kikövezik a Petőfi és a Széchenyi utcákat egészen a majsai sorompóig. 1890 és 1892 között kőburkolatot kaptak még az Eötvös, a Damjanics, az Egressy, a Bem és a Virág utcák, valamint a Zentai út. Időközben megoldódott a gázvilágítás kérdése is,¹⁰⁴ melyet a városodás egyik fontos tényezőjeként említhetünk. 1893 és 1902 között említésre méltó utcakövezés nem történt.¹⁰⁵

Az utcaburkolatok többnyire gyenge minőségű trachit kockakövekből készültek, amelyek többé nem felelhetek meg a megnövekedett forgalomnak. Új burkolásról kellett gondoskodni. Így került országszerte az érdeklődés homlokterébe az aszfaltbeton és a kerámia. 1903 és 1905 között aszfaltozzák a régi Széna térről a törvényszéki palotáig vezető utcát, majd a Kossuth és Kállay Albert utcákat, a vasúti feljáró utat, a vasúti állomás és a színház előtti teret. 1907-től már szigorúan meghatározott kövezési programot fogantatosítottak, s az elkövetkező néhány év alatt új burkolattal látták el a város legfontosabb közlekedőutait. Megemlíthető, hogy 1903 és 1912 között összesen 126 684,81 m² felületet burkoltak be és a ráfordított összeg 1 780 031 korona 4 fillért tett ki.¹⁰⁶ Az előző harminc év alatt nem fordítottak ekkora összeget ilyen célra.

A kocsíút burkolásával egyidejűleg kiépítették a járdákat is. Az említett tíz év alatt harminchat utcában készült aszfaltjárda és 118 utcában téglajárda.¹⁰⁷ Közben a város több részén, 24 978 m² felületen létesítettek parkot. E munkálatok újabb 60 902 koronát és 56 fillért emésztettek fel. Az utcaburkolással együtt végre rendezték a piactereket is.

Változás történt a külterületen. 1912-ben a törvényhatósági úthálózat (Sándor községgel együtt) 318 902 km-t tett ki, melyből a kiépített útszakasz 70 050 km volt. Kiépítették a szegedi, halasi, bajai, bajmoki, pacséri, sziváci, topolyai, csantavéri, zentai, ókanizsai és majsai útszakaszokat.

c.) Vízellátás és csatornázás

Az 1860-as években Szabadkán és környékén nagy volt a szárazság. Ezért a városi tanács közutak fúrásáról határozott, majd indítványozta artézi kutak létesítését is. Beyer Henrik bányamérnök kimerítő utasítást ad az artézi kutak fúrásáról, s megkezdi a próbafúrásokat.¹⁰⁸ A gyakori tüzesetek és egyéb körülmények minél több kút létesítésére ösztönözte a hatóságot. Az első artézi kutat a vasútállomásnál 1882 és 1886 között 280–248 mm-es csövekkel fúrták és a munkálatokat Zsigmondy Béla mérnök irányította. „A 601 méter mélységből fakadó víz úgy vegyi, mint bacteriológiai szempontból kifogástalan és vízszolgáltatása is, habár az utóbbi időben apadt” – írja dr. Günther József tiszti főorvos a század elején.¹⁰⁹ 1891-ben fúrták a második artézi kutat a pályaudvaron; ez 173 méter mélységből adott vizet.¹¹⁰ 1892 szeptemberében a törvényhatósági bizottság határozatot hoz artézi kút fúrására a Csokonai téren (most: Trg slobode – Szabadság tér), s jóváhagyja a Meyer Hermann szegedi kútfúróval kötött szerződést. Nélkülözhetetlenek immár a kutak „... tekintve a közelgő járványra, de különösen azon körülményre, hogy a város vízhiányban szenved” – érvel a városi hatóság.¹¹¹ A törvényhatósági bizottság 1893 novemberében arról dönt, hogy a város minden körében kettő, Palicson pedig egy artézi kutat fúrat (egy-egy kút fúrása 900–1000 forintba kerül).¹¹² Közben dr. Kertész Sándor főorvos és Budánovits Antal népiskolai igazgató azt teszi szóvá, hogy a külterületi iskolák kútjai egyáltalán nem biztonságosak, itt-ott a víz minősége is kifogásolható. A különböző szerencsétlenségek megelőzése, valamint egészségügyi szempontból is előnyösnek bizonyulnának a szivattyús kutak.¹¹³ Az indítványra a város több népiskolájába szivattyús kutat állítanak fel és néhányat kitisztítanak. Frankl István főmérnök 1893-ban Budapesten tanulmányozza a kutakat, s újabb szivattyúkat rendel. 1894-ben a városi közgyűlés már 17 kút fúrását engedélyezi.¹¹⁴ Majd Frankl főmérnök tudósít az 1894/95-ben fúrt palicsi artézi kút munkálatairól.¹¹⁵ 130–140 m mélységben bukkantak jó minőségű, 16–17 fokos ivóvízre. A kút percenként 16 liter vizet ad, s a munkálatokat Mansfeld Lajos városi gépész vezette. Stoczek Miklós mérnök kimutatása szerint a város területén 1893 áprilisa és 1895 májusa között 12 artézi kutat fúrtak. Legmélyebb a Rókus téri (most Trg Hrvatskog sabora): 121 m. Legsekélyebb a vágóhídi: 33 m.¹¹⁶ Frankl mérnök jelentése szerint e kutak átlagos vízszolgáltató képessége 24 óránként 40–50 köbméter körül van. Javasolja, hogy ezután 30–40 m mélységű kutakat fúrjanak.¹¹⁷ 1903-ban a Belügyminisztérium elren-

deli, hogy a nyitott közkutakat fedőszerkezettel kell ellátni. Ebben az évben árlejtést hirdetnek a város belterületén, Ludas pusztán két-két, Palicson egy kút fúrására. Különben 1902-ben a város belterületén 24 mélyfuratú és 26 ásott kút volt,¹¹⁸ de a magánosok telkein később ennél is több: 1916-ban 84 fúrott kutat tartanak számon.¹¹⁹ Szabadka csatornahálózatának kialakítását a XVIII. század végétől követhetjük nyomon.¹²⁰ A város növekedésével a városrendezőknek nagy gondot okoztak a csapadékvizek, a vízfolyások, a vízenyós területek. Vagy másfél évszázadig tartott a városi belvizek elleni igen költséges harc. Ugyanis sokáig helyi jellegű részletterveket készítettek, amelyekkel nem lehetett azonnal megoldani a városi belvizek kérdését. A Szabadkai Történelmi Levéltár bővelkedik a csapadékvíz elleni küzdelmet tartalmazó iratokban. Így pl. idézhetnénk Pertics Mihály szabadkai főkapitánynak a gazdasági tanácshoz 1880 novemberében intézett folyamodványából: „Köztudomású tény, hogy az őszi időszak beálltával rendkívüli esőzések vannak, amelyeknek következtében s hiányos csatornázásunk rendszerénél fogva a víz több helyütt a város belterületén nagy mennyiségben összegyülemlett oly mérvben, miszerint a lakosság vagyona tetemesebb károsításnak van kitéve, a többi között ilyen s legveszedelmesebb az úgynevezett »czigánybara« a 8-ik körben, amely mintegy 60 háztulajdonos udvartelkét jó részben elöntötte, – a nagy gonddal ápolrt kerteket megsemmisítette és több épületet megrongált. Tisztelettel alolírtott kötelességemnek ismerem nem csak közbiztonsági és gazdasági, hanem közegészségügyi szempontból is megkérni a tekintetes gazdasági Tanácsot: Miszerint a czigány bara vizének levezetésére egy fedett csatorna kiépítését azonnal elrendelni kegyeskedjék.»¹²¹

A városi közgyűlés már 1871. november 23-án elfogadta Karvázy Pál városi mérnöknek az árvizek meggátlásáról (csatornák kiépítéséről) szóló részletes javaslatát.¹²² Könyves Tóth Mihály mérnök 1885-ben elkészítette a város belterületének egységes csatornahálózati tervét. A munkálatokra azonban nem került sor, habár a csatornahálózat csupán a csapadékvíz levezetésére szolgált volna.¹²³ A csapadékvíz és a szennyvíz külön hálózaton történő szállítását a városi hatóság költségesnek és célszerűtlennek tartotta.

A városi közgyűlés 1888. január 26-án döntött a Rogina-bara feltöltéséről és csatornázásáról.¹²⁴ Február 29-én már a munkálatok árlejtésének eredményéről is értesülünk: a csatornafalazat építését, a földkiemelést és a visszatöltést Krausz és Kohn szegedi vállalkozók végzik. A töltést köbméterenként a szabadkai Härtl Vilmos és Nagy Mihály 45 krajcárért vállalta.¹²⁵

Az 1890-es évek végén kiépített csatornahálózat hossza 18 000 méter. A csatornák keresztmetszései kétfélek: az 1890 előtt készültek lapos fenekűek, míg az 1890 utániak profilja tojás alakú; a legkisebb szelvény 60 cm széles, 90 cm magas, a legnagyobb pedig 1,4 méter széles, 2,1 méter magas.¹²⁶ Egészen a század elejéig megoldatlan maradt Szabadka csatornázásának és vízvezetékének kérdése, míg végül e terveket Gerster Béla mérnök, a Korinthuszi-csatorna világhíró építője 1904-ben elkészítette.¹²⁷ Gerster tervezetében azt javasolta, hogy a csapadékvíz, a vízvezetéki víz és a szennyvíz egy közös csatornahálózatban távolítandó el, ami ellenkezik Könyves Tóth Mihály mérnök elképzelésével. Gerster Béla javaslata szerint az összes vizet a mlakai kaszálon létesítendő

tisztítóberendezésekig egy főgyűjtő csatornán szállítanák el, ahonnan a megtisztított víz a Palicsi-tóba folyna.

1905-ben jelentős lépés történt a város csatornahálózatának és vízvezetékének létesítése tárgyában. A polgármester indítványára 25 tagú bizottságot jelöltek ki a „csatornázás és vízvezeteki művek létesítésére”.¹²⁸ A kút- és szivattyútelep helyéül a város déli szélén elterülő ún. mlakai kaszálót jelölték ki. A törvényhatósági bizottság később 30 000 korona költség megszavazása mellett jóváhagyja a kút fúratását, amelyet a Belügyminisztérium később engedélyez. 1913 novemberében a városi tanács bejelenti, hogy a vízvezeték próbakútja elkészült és a „szolgáltatott vízmennyiség, valamint minőség tekintetében egészen kielégítő.”¹²⁹ Már korábban, 1910 tavaszán Palicson elkészül a vízvezeték. A szükségelt vízszolgáltatást három artézi kút látja el.¹³⁰ – 1914 elején a városi tanács intézkedik a város belterületén levő nyílt árkok eltüntetéséről. E munkálatok költségvetése 361 691 korona és 50 fillér, s a vállalkozás több évre szóló lebonyolításáról dönt a törvényhatósági bizottság.¹³¹ – Megemlíthető, hogy a városrendezési munkák még a háború idején is folytak. Az Államvasutak Szabadkai Osztálymérnöksége 1917-ben engedélyt kap új vízvezeték átvezetésére a szegedi aluljáró alatt (a vasútállomás artézi kútjának felhasználása).¹³² Ugyanakkor a mérnöki hivatal jelentést ad a Szegedi úti aluljárónál levő városi csatorna rendezésről, átépítéséről. A munkálatokat az Alföldi és Grossmann cég végezte 1917 végén.¹³³ A belügyminiszter 1918 márciusában elkeseredését fejezi ki a hosszan tartó háború miatt, ám szorgalmazza a városfejlesztési munkálatokat: a vízvezetékek és a csatornahálózat megvizsgálását, a költség-előirányzatok megküldését.¹³⁴

d.) Utcavilágítás

A város utcáinak és tereinek megvilágítása az 1860-as évek elejétől a kapitányi hivatal hatáskörébe tartozott. A város 1861. évi közrendészeti szabályzata kitér a közvilágításra is: „Az utcák éjjeli megvilágításának kellő ellátása a közbátorság érdekében szükséges lévén az éjjeli megvilágítást szolgáló lámpák eloltása, gyújtása és az akörül felmerülő minden vállalkozói hanyagság és gondatlanság szigorú hatósági intézkedéseket vont maga után.”¹³⁵ Ezért a város nagy gondot fordít a régi lámpák javítására és oszlopokra való átszerelésére. A lakosság biztonsági okokból új lámpák felszerelését kéri a forgalmasabb utcákra és terekre. 1863-tól kezdve a város háromévenként kötött szerződést a világítási olaj beszerzésére, illetve a lámpák karbantartására és gyűjtogatására.¹³⁶ Habár ekkortájt már Szabadka népesség tekintetében az ország harmadik városa, megvilágítása mégis igen szegényesnek tekinthető. 1872-ben a hatóság gázvilágításra kötött szerződést, de ezt csak 1890-től szolgáltatja egy másik cég. 1878 szeptemberében meghozzák az árlejtési feltételeket az utcák és a városháza petróleummal való kivilágítására.¹³⁷ A városi közgyűlés jóváhagyja, hogy a város utcáit az 1886. évben kőolajjal világítsák. Az érvelés eredményeként Singer Adolf helybeli fűszerkereskedő vállalja a világítást, lámpánként évi 22 forint 47 krajcárért.¹³⁸ Nagy változásra akkor kerül sor, amikor a Belügyminisztérium 1889. március 7-én megerősíti a város és az augsburgi „Egye-

sült Légszeszgyárak” (Vereinigte Gaswerke) cég között 1888. november 28-án kötött szerződést.¹³⁹ S a városi tanács csakhamar megadja az építkezési engedélyt, hogy a Zentai temetőnél gázgyárat létesítsenek.¹⁴⁰ Szabadkán 1890. február 5-én kigyúlnak a „rég várt gázlángok”.¹⁴¹ – 1894-ben a város 160 egész éjjeli és 280 fél éjjeli gázlámpával való megvilágítása évi 13 936 forint költségbe került.¹⁴² A gázvilágítás mellett a század végéig működött 220 kőolaj- (petróleum,) lámpa is. Közben hadd említsük meg, hogy 1896-tól a város villannyal való ellátását a Szabadkai Villamos Vasút és Világítási Részvénytársaság végzi. Jogelődje a Lindheim Ernő és társai cég.¹⁴³ Szabadka gázfogyasztása 1899-ben: 326 782 köbméter, 1901-ben már 384 148 köbméter.¹⁴⁴ Az utcavilágítást 1902-ben 618 darab légszeszlámpa és 299 kőolajlámpa látta el.

1907. január 31-én a város törvényhatósága jóváhagyta az augsburgi egyesült légszeszgyár részvénytársasággal kötött pótszerződést, amelynek értelmében a város a gyárat csak újabb 10 év elterelte után válthatja meg.¹⁴⁵ A 1916. december 31-ig érvényes pótszerződésből a városnak több előnye származott: a régi szerződés értelmében köteles volt a város évenként és utcai lámpánként 1800 égési órát biztosítani; az új szerződés az évi égési órát 1000 lámpán alul 1600, 1000 lámpán felül 1500 órában szabja meg; a régi szerződés értelmében a város égési óránként 3,2 fillért fizetett, a pótszerződés szerint 2,8 fillért; a város biztosította magának a jogot, hogy több utcában és téren „villamos ívlámpákat” is állítsanak fel; a légszeszgyár köteles a tiszta jövedelem 10%-át a városnak átadni.¹⁴⁶ – 1908. július 31-én elkészítik Szabadka „gáz-közvilágítási” tervét. A nagyméretű felvétel az utcahálózat mellett számos nyilvános és középületet tüntet fel (apácázárda, tűzoltólaktanya, kórház, lovarda, szegényház, vágóhíd, vajgyár, iskolák, óvodák).¹⁴⁷ 1910-ben Palics villanyvilágítást kap (a parkot 18 db. 2500 gyertyafényű ívlámpa és 65 darab izzólámpa világította meg).¹⁴⁸ A statisztikai kimutatás szerint 191-ben a város közvilágításra szolgáló lámpák száma 1310. Ebből 194 lámpa petróleummal, 1111 gázzal és 5 villanyárammal működött.¹⁴⁹ Szabadka kőolajjal való világítását a múlt század végétől és a század elejétől Gerber Adolf, illetve Lányi Béla biztosította.¹⁵⁰

A háborús viszonyokra való tekintettel Szabadka közvilágítását nem oldhatta meg maradéktalanul. 1919 után évi 255 000 korona veszteség mellett 300 000 köbméter az évi gáztermelés.¹⁵¹

JEGYZETEK

- ¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története. I.* Szabadka, 1886. 289. (A továbbiakban: Iványi, I.)
- ² Antun Rudinski: *Szabadka városközpontjának tér- és időbeli fejlődése. Létink. Szabadkáról.* Évkönyv 1985., 10. szám. (A továbbiakban: A. Rudinski, Szabadka városközpontjának tér- és időbeli fejlődése).
- ³ A. Rudinski: Szabadka városközpontjának tér- és időbeli fejlődése. Uo.
- ⁴ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története. II.* Szabadka, 1892. 634. (A továbbiakban: Iványi, II.)

- ⁵ Uo. 640.
- ⁶ Dr. Györe Kornél: *Szabadka településképe*. Szabadka. Életjel. 1976. 78. (A továbbiakban: Györe: Szabadka településképe)
- ⁷ Szabadka Történelmi Levéltár (a továbbiakban: SzTL), 350/kgy. 1861.
- ⁸ Györe: Szabadka településképe. 79.
- ⁹ A. Rudinski: Szabadka városközpontjának tér- és időbeli fejlődése. 14.
- ¹⁰ A budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése... kézmű- és gyáriparáról az 1870–1875-iki években. Budapest, 1877. 142.
- ¹¹ Iványi, II. 642.
- ¹² Iványi: II. 643–644.
- ¹³ Györe: Szabadka településképe 32-33.
- ¹⁴ Uo. 113-114.
- ¹⁵ SzTL, 11282/polg. 1882
- ¹⁶ SzTL, Városi tanács III. 590/191.
- ¹⁷ SzTL, 112 kb./1884
- ¹⁸ Bela Duranci: *Szabadka építészete. Létünk. Szabadkáról*. Évkönyv. 1985. 10. szám. 29. (A továbbiakban: B. Duranci: Szabadka építészete)
- ¹⁹ B. Duranci: Szabadka építészete 32.
- ²⁰ Bori Imre: *A szecesszió – nálunk*; 7 Nap, 1984. március 23. 15.
- ²¹ Bela Duranci: *A vajdasági építészeti szecesszió*. Újvidék. 1983. 8. (A továbbiakban: B. Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió).
- ²² Leovits Simon tekintélyes szabadkai polgár vezetéknéve a levéltári iratokban és a szakirodalomban olykor „cs”-vel is előfordul.
- ²³ B. Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió. 29., 31.
- ²⁴ Kata Cvijin: *A Leovits-palota. Üzenet*. 1976 június-július. 6–7. szám. 322. (A továbbiakban: K. Cvijin: A Leovits-palota)
- ²⁵ B. Duranci: *A vajdasági építészeti szecesszió*. 29–32.; K. Cvijin: A Leovits-palota. 322–323.
- ²⁶ B. Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió. 36.
- ²⁷ Uo. 37.
- ²⁸ Uo. 38.
- ²⁹ Uo. 48–51.
- ³⁰ SzTL, Városi Mérnöki Hivatal 153/1903.
- ³¹ B. Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió. 53.
- ³² Magyar László: *Szabadka városházái*; 7 Nap, 1986. október 24.
- ³³ Iványi, II. 619–620.
- ³⁴ *Szabadka szab. kir. város közigazgatása az 1902–1912. években*. Szabadka, 1912. 161. (A továbbiakban: Szabadka szab. kir. város közigazgatása)
- ³⁵ B. Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió. 53.

- ³⁶ SzTL, 1907. évi kgy. jk. 4/2579. – A második díjat (1200 korona) Bálint Zoltán és Jámbor Lajos budapesti, a harmadik díjat (1000 korona) Raichle J. Ferenc szabadkai építésszek nyerték el.
- ³⁷ B. Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió. 57.
- ³⁸ B. Duranci: *A szecesszió szabadkai emlékei. Üzenet*. 1972. november 1., 11. szám. Szabadka. 696–697. (A továbbiakban: B. Duranci: *A szecesszió szabadkai emlékei*).
- ³⁹ *Városháza* című alkalmi kiadvány. 9. oldal. Szerkesztette és kiadta: Braun Henrik. (A továbbiakban: *Városháza*)
- ⁴⁰ *Városháza*, 12. o.
- ⁴¹ SzTL, Tervtár, 52. doboz.
- ⁴² *Városháza*, 16. o.
- ⁴³ Bácsmegyei Napló, 1909. július 10.
- ⁴⁴ Bácsmegyei Napló, 1911. július 21.
- ⁴⁵ B. Duranci: *A szecesszió szabadkai emlékei*. 697.
- ⁴⁶ Magyar László: *Palics történetének rövid áttekintése. Létiünk. Szabadkáról*. Évkönyv, 1985. 10. szám. 166–174.
- ⁴⁷ Iványi, II. 147–148.
- ⁴⁸ Gordana Vujinović: *A palicsi villák létrejötte, fejlődéstörténete és transzformációja. Létiünk*, 1988. 2. szám. 333. (A továbbiakban: G. Vujinović: *A palicsi villák*)
- ⁴⁹ G. Vujinović: *A palicsi villák*. 337.
- ⁵⁰ G. Vujinović: *A palicsi villák*. 346–348.
- ⁵¹ Dr. Csillag Károly – Macskovics Titus Palics kiépítése, Szabadka, 1904.
- ⁵² SzTL, 1903. évi kgy. jk. 772. szám; 1904. évi kgy. jk. 513. szám.
- ⁵³ SzTL, 1891. évi kgy. jk. 152. szám
- ⁵⁴ SzTL, Főispáni 132/1891
- ⁵⁵ SzTL, Városi tanács, X 10/1897
- ⁵⁶ Szabadság, 1895. szeptember 25., 39. szám
- ⁵⁷ Id. Frankl István: *Szabadka szabad királyi város ismertetése*. Szabadka, 1899. 78-79. (A továbbiakban: Id. Frankl István: *Szabadka*.)
- ⁵⁸ SzTL, 1897. évi kgy. jk. 287. szám
- ⁵⁹ SzTL, 1901. évi kgy. jk. 129. szám
- ⁶⁰ SzTL, 1892. évi kgy. jk. 102. szám; 1893. évi kgy. jk. 164. szám; 1895. évi kgy. jk. 217. szám
- ⁶¹ SzTL, 1907. évi kgy. jk. 338. szám; 1909. évi kgy. jk. 112. szám
- ⁶² SzTL, 1902. évi kgy. jk. 599. szám
- ⁶³ SzTL, Városi tanács, III. 549/1912
- ⁶⁴ SzTL, 1907. évi kgy. jk. 94. szám
- ⁶⁵ SzTL, Mérnöki hivatal, ép. eng. I. kör 3/1913
- ⁶⁶ Szabadka szab. kir. város közigazgatása, 15.

- 67 *Építkezések kimutatása. Bácskai Ellenőr*, 1891. július 16., 57. szám.
- 68 Magyar Statisztikai Közlemények, 58. kötet. Budapest 1916., 27.
- 69 SzTL, Térképtár, 3.2.1.9 és 3.2.1.16.
- 70 SzTL, Térképtár, 3.1.3.75.
- 71 SzTL, 1870. évi kgy. jk. 4034/245
- 72 SzTL, 1905. évi kgy. jk. 467. szám.
- 73 SzTL, 1900. évi kgy. jk. 61. szám.
- 74 SzTL, Városi tanács, I. 137/1904.
- 75 SzTL, 1912. évi kgy. jk. 417. szám.
- 76 SzTL, Városi tanács, III. 590/1911
- 77 SzTL, 1909. évi kgy. jk. 24. szám.
- 78 SzTL, 1895. évi kgy. jk. 201. szám; 1896. évi kgy. jk. 154. szám.
- 79 SzTL, 1900. évi kgy. jk. 48. szám.
- 80 SzTL, 1901. évi kgy. jk. 197. szám.
- 81 SzTL, Városi tanács, XXIII. 37/1910
- 82 SzTL, Uo.
- 83 SzTL, Városi tanács, XIX. 336/1898
- 84 SzTL, Városi tanács, I. 222/1897
- 85 SzTL, 1913. évi kgy. jk. 219. szám.
- 86 Szabadka szab. kir. város közigazgatása, 139–145.
- 87 Uo. 147.
- 88 Uo. 147–148
- 89 SzTL, 1867. évi tisztújítási jegyzőkönyv, 26. szám; 13/tisztújítási 1861; 131/tisztújítási 1867; 4086/polg. 1867; 3. A. 36/pol. 1842; 3590/polg. 1871.
- 90 SzTL, 49/tisztújítási 1861; 23/tisztújítási 1867; 65/tisztújítási 1867; Polgármesteri hivatal, tisztviselők törzslapjai I. főkönyv, 28. lap.
- 91 SzTL, Polgármesteri hivatal, tisztviselők törzslapjai, I. főkönyv, 29. lap.
- 92 SzTL, Polgármesteri hivatal, tisztviselők törzslapjai, I. főkönyv, 44. lap.
- 93 Bela Duranci: *Titus Macković. Üzenet*, 1985. szeptember 9. szám. 540–548.
- 94 SzTL, Polgármesteri hivatal, tisztviselők törzslapjai, I. főkönyv. 45. lap.
- 95 SzTL, 1912. évi kgy. jk. 117. szám.
- 96 Kata Martinović Cvijin: *Subotički opus Komora i Jakaba*. Subotica, 1988. 30–31.
- 97 Bela Duranci: *Ferenc J. Rajhl vojvodanski arhitekta sa prekretnice vekova*. Matica srpska, 17. *Zbornik za likovne umetnosti*, Novi Sad, 1981. 266–268.
- 98 SzTL, 1870. évi közgy. jk. 56. és 227. szám
- 99 SzTL, 1873. évi közgy. jk. 73. szám.
- 100 SzTL, 1422/polg. 1875
- 101 SzTL, 1877. évi kgy. jk. 6. és 79. szám; 1878. évi kgy. jk. 21. szám.

- 102 SzTL, 1878. évi kgy. jk. 20. szám, valamint Iványi, II. 641.
- 103 SzTL, 1878. évi kgy. jk. 60. szám, valamint Iványi, II. 641–642.
- 104 *Gázvilágítás. Bácska*, 1890. február 11., 12. szám.
- 105 Szabadka szab. kir. város közigazgatása, 127.
- 106 Uo. 131.
- 107 Szabadka sz. kir. város járda-szabályrendeletét a közgyűlés többek között 1889 november 10-én és 1902. április 24-én hagyja jóvá.
- 108 SzTL, 4982/polg. 1867
- 109 *Szabadka sz. kir. város egészségügyi viszonyai az 1912. évben*. Évi jelentése Günther József dr. Szabadka sz. királyi város tisztii főorvosának. Szabadka. 1913.20. – Lásd még: *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája II*. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. Zombor, 1896. 35.
- 110 Uo.
- 111 SzTL, 1892. évi kgy. jk. 285. szám.
- 112 SzTL, 1893. évi kgy. jk. 387. szám.
- 113 SzTL, Városi tanács, XVI. 2/1893
- 114 SzTL, mérn. 58/1894
- 115 SzTL, Városi tanács, XVI. 1/1894
- 116 SzTL, Városi tanács I. 253/1895
- 117 SzTL, mérn. 438/1895
- 118 Szabadka szab. kir. város közigazgatása. 140.
- 119 SzTL, mérn. 359/1916
- 120 Györe: Szabadka településképe 36.
- 121 SzTL, 9766/polg. 1881
- 122 SzTL, 5579/polg. 1871
- 123 Györe: Szabadka településképe 36-37.
- 124 SzTL, 1888. évi kgy. jk. 21. szám.
- 125 SzTL, 1888. évi kgy. jk. 55. szám.
- 126 Id. Frankl István: Szabadka. 93.
- 127 Györe: Szabadka településképe 37.
- 128 Szabadka szab. kir. város közigazgatása 141. Lásd még: SzTL., 5/mé. 1914.
- 129 SzTL, 1913. évi kgy. jk. 365. szám.
- 130 Szabadka szab. kir. város közigazgatása, 119.
- 131 SzTL, Városi tanács, XVI. 6/1914
- 132 SzTL, Városi tanács XVI. 31/1917
- 133 SzTL, Városi tanács XVI. 39/1917
- 134 SzTL, Városi tanács XVI. 6/1918

- ¹³⁵ Milodánovics Mária: *Szabadka közmegvilágítása 140 éves.* (Kézirat) Szabadka, 1968.
4. (A továbbiakban: Milodánovics M.)
- ¹³⁶ Milodánovics M., 5.
- ¹³⁷ SzTL, 8178/polg. 1878
- ¹³⁸ SzTL, 1885. évi kgy. jk. 489. szám.
- ¹³⁹ SzTL, 14021/polg. 1886
- ¹⁴⁰ SzTL, uo.
- ¹⁴¹ Bácska, 1890. február 11., 12. szám (*Gázvilágítás*)
- ¹⁴² Milodánovics M., 6.
- ¹⁴³ Szabadka szab. kir. város közigazgatása, 108.
- ¹⁴⁴ Milodánovics M., 7.
- ¹⁴⁵ SzTL, 1907. évi kgy. jk. 5. szám.
- ¹⁴⁶ Szabadka szab. kir. város közigazgatása 138–139.
- ¹⁴⁷ SzTL, Térképtár 3.1.1.13.
- ¹⁴⁸ Szabadka szab. kir. város közigazgatása 120.
- ¹⁴⁹ *Magyar Statisztikai Közlöny*, Budapest 1916. 58. kötet, 12.
- ¹⁵⁰ SzTL, 1892. évi kgy. jk. 352. szám; 1907. évi kgy. jk. 578. szám; 1912. évi kgy. jk. 7. szám; 1915. évi kgy. jk. 12. szám.
- ¹⁵¹ Milodánovics M., 7.

A RÉGI VÁROSHÁZA LEBONTÁSA

Mindannyiunk örömeire – hosszú idő után – fokozatosan és tervszerűen újítyák fel Szabadka belterületét. A lakosság – a sokféle munkálatok mellett – különös figyelemmel kíséri a Művelődési Otthon, illetve az 1910-ben épült városháza újjávarázsolását. Ennek kapcsán hadd tegyük hozzá, városunkban 1751-ben építették fel – nagyjában a mainak helyén – az első városházát (azelőtt magánlakás helyettesítette), melyben csak négy szoba volt: a gyűlésterem, az archívum, az iroda és az adószedő helyisége. Az udvarban helyezték el a konyhát, a kamrát, a magtárt, a két istállót... Érdekes megemlíteni, hogy a közelmúltban fellelt ácscehek bizonyáglevele Szabadka eddig legkorábbi részletes látképét tünteti fel az 1815–1817 közötti évekből, s a rézmetszeten nagy örömeinkre végre megpillanthattuk a kezdetleges barokk stílusban épült első városházát. Már 1785-ben a bővítésre kerül sor, hogy azután 1828-ban – itt a Főtéren – felépüljön az új emeletes városháza, amelynek alapkövét az épület északnyugati sarkán (az egykori levéltár helyén) ünnepélyes keretek közt tették le. sok évvel később (1892-ben). Iványi István ismert monográfiájában többek között az alábbiakat írja a második városházáról:¹ „Mint a város főterén a legnevezetesebb épület itt a térnek délkeleti oldalán a *városháza*, ... melynek keresztel díszített tornyában a városi tűzoltók jelző állomása van. Magában véve elég csinos és arányos épület, de most már kissé alacsony és a tornyáról is nehezen nyílik a kilátás a szomszéd utcákba, ahol már magasabb házak is vannak... egyes hivatalokat magánházakba kellett elhelyezni, és egy új gymn. épület szüksége is érezhető... A városháza előtt szokott ünnep- és vásárnapokon a város férfi népe... reggelenként... csoportokban összegyűlni, a hatósági rendeleteket a dobostól meghallgatni, a városi és egyéb híreket... megbeszélni... válságosabb időben, mint a fórumon helyi politikai agitációk is folynak itt. A kék posztós nép ilyenkor oly nagy számban lepi el kívált a városháza árnyékos elejét, hogy az arra menők csak nagy nehezen tudnak rajta áthatolni.”

Iványi szemléletesen idézi fel a régi városházát, állapotát, környezetét, mint a fontos politikai események színterét... A város terebélyesedése, gazdasági fejlődése, művelődéspolitikai állásfoglalása immár új követelmények elé állítja városatyáinkat. Így kerül azután sor a század elején a második városháza lebontására (a helyén épül fel sokkal nagyobb területen a most felújítás alatt levő), melynek részleteit az alábbiakban idézzük fel a levéltári források segítségével.

A közgyűlés 520-27583/1907 számú határozatát követően a *Vállalkozók Lapja* 1908 március 25-i számában dr. Bíró Károly polgármester árverési hirdetményére figyelhetünk fel, amelyből arról értesülünk, hogy a Szent István tér 56-os szám alatt levő városháza és a mellette levő régi gimnázium lebontását „zárt ajánlati versenytárgyalás útján” bonyolítják le. Ezt megelőzően Váli Gyula városi építész nyújtja be az épületek terveit, a lebontási költségelőirányzatot, az ún. vállalati feltételeket...² Utóbbiból többek között kitűnik: a vállalkozó kötelezi magát a lebontás alkalmával netán meglelt emléktáblát, alapkövet, régészeti vagy „pénzértékű” tárgyat a város részére átadni. Úgyszintén a hatóság tulajdonát képezi továbbra is a városháza következő tárgyai, hozzávalói: a toronyóra, a harang, a városi távbeszélő hálózat, a kapu alatti rendőrségi csengő és állványa (ugyanaz az emeleti részen is), az összes vas- és cserépkályhák, a homlokzati kőcímerek és emléktábla, a toronykereszt és gömb, a gáz- és villanyvezetékek, valamint ezeknek lámpái, az öt börtönajtó, a hat börtönablak és végül a három „vaskaminajtó”. Értesülünk továbbá arról, hogy a városháza lebontási munkálatait a vállalkozó 1908. május 15-e és augusztus 1-je között végezné, míg a gimnázium ugyanaz év augusztus 1-je és október 1-je között kerülne sor.

Közgyűlési határozattal Nagy Ferenc helybeli vállalkozót bízzák meg a munkálatokkal (később kitűnik, hogy Kladek Lukács építőmester is részt vesz a vállalkozásban), ám Lulics István kőműves tiltakozik a döntés ellen.³ Szerinte Nagy Ferenc több okból nem felel meg a feladat elvégzésére. S mégis, miért éppen őt választották? „Egyetlen megfeyjthető tárgyilagosa magyarázata csak az lehet, hogy Nagy Ferenc azt nem kötötte ki, hogy munkássztrájk avagy bojkott esetén dolgozni nem fog. Ezt a kérdést ajánlata agyonhallgatja és lehetséges, hogy ez a hallgatás ez esetben előnyére szolgált és ezért kapta meg... Elég köztudomású az a miniszteri rendelet és joggyakorlat, hogy sztrájk avagy bojkott vis maiornak minősítettett. Az, hogy Nagy Ferenc a keresztény szocialista munkásokkal dolgozik még nem biztosíték arra, hogy a keresztény szocialisták is nem fognak sztrájkolni” – érvel Lulics kőműves.

Természetesen a hatóság elutasítja a fellebbezést, de számunkra fontos gondolatokat tükröznek az idézett sorok. Annál is inkább, mert a század végén és e század elején a megoldatlan munkáskérdések annyifelé és annyiszor jutnak immár kifejezésre városunkban, hogy a minisztérium szemében a sztrájk csakis „elháríthatatlan akadály”-ként tűnhet fel. S több bizonyíték szólhat amellett, hogy éppen az építőmunkások kerülnek szembe a munkaadóval...

Nagy Ferenc 1908. június 9-én kezdi el a régi városháza lebontását, de egy későbbi tudósításból kitűnik, hogy Nagy Ferenc és Kladek Lukács építési vállalkozók már október 1-én a földdel egyenlővé tették a régi gimnázium épületét is.”

Jóval korábban érdekes eseményről értesíti Váli Gyula építész a városi tanácsot: „Iványi István Szabadka történetében meg van állapítva, hogy a városháza zárkőve a levéltár éjszaknyugati sarkában van elhelyezve.

Ezen adat alapján f. hó (június – M. L.) 10-én délután ezen helyiségben vizsgálatot tartottam, s egy falfülke kibontása után egy 26-18-11 cm méretű sárgarézből készült ládikát meg is találtam.

Miután a láda lezárva nem volt azt Krammer Antal szabó szomszédos üzletében ólomzárral elláttattam.

A leletet bizottsági megvizsgálás céljából ide csatoltam.”⁵ Majd Gohl Ödön budapesti múzeumőrt tudósítják a történetekről. A városi tanács felterjesztésében hangsúlyozza, hogy a régi városháza építésével kapcsolatos okmányt kb. 1826-ban helyezhették a falazatba. Azonban az annyira elrongyolódott, hogy a bizottság képtelen megfejteni sorait. Ezért kéri az egykori szabadkai illetőségű múzeumőr segítségét. Az ügyiratok között nem leltünk Gohl Ödön válaszára, ám annyi bizonyos, hogy a szabadkai levéltárban hozzáférhető a régi városháza alapkővének elhelyezése alkalmával tartott ünnepélyes beszéd.

Az 1908. október 21-én felvett bizottsági jegyzőkönyv adatai szerint Nagy Ferenc vállalkozó a munkálatokat az előírt módon végezte el: a lebontás alkalmával talált tárgyakat a város részére átadta, eltávolította a hatóság által át nem vett hulladék anyagot, átengedte a mérnöki hivatal által kiválasztott 444 300 darab első osztályú téglát (ezer darabonként 24 korona egységárért) stb.

Jószerevével négy hónap alatt távolíttatták el elődjeink a városközpont korszerűtlenné vált két épületét, amelyek valaha még mennyire meghatározói voltak városunk arculatának. Hadd tegyük gyorsan hozzá: mégsem gördült, az egész folyamat zökkenőmentesen, hiszen 80–90 éves épületekről volt szó, s a lebontás gondolatától sokáig több befolyásos személy idegenkedett.

Minden hasonló vállalkozás hosszabb előzménnyel jár, s csak a történelem ítélkezhet a cselekedet helytállósága felett.

JEGYZETEK

¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története. II.* Szabadka, 1892. 619–620

² Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), városi tanács, XV. 164/1908; 6447.

³ Levéltár, városi tanács, XV. 164/1908; 10449.

⁴ Levéltár, városi tanács, XV. 164/1908; 21732.

⁵ Levéltár, városi tanács, XV. 164/1908; 12782.

A SZABADKAI SZENTHÁROMSÁG-SZOBOR

– A műemlék 180 éves évfordulója kapcsán –

A legtöbb keresztény vallás hirdeti a Szentháromság tanát, az egylényegű Istenben levő három személy: az Atya, a Fiú és a Szentlélek egységét. Ezért Európában is nagyon sok város főterét, piacterét vagy nevezetes részét díszíti a Szentháromság-szobor.

Szabadkán a műalkotás 1814–1966 között a főtéren állt, s ekkor helyezték át mostani helyére, a Szent Teréz-templom közvetlen szomszédságába. Iványi István városmonográfiájában ez olvasható: „A Szent Háromság szobra a piactéren 1815-ben épült bajsai Vojnics Mátyás költségén, és 1815 aug. 20. felavatott. Vojnics ezt is a városnak adta át, mely róla gondoskodni tartozik. Eleinte több lépcső vezetett fel az oltárhoz, mely a szoborhoz van alkalmazva, s mely oltárnál az úrnapi körmenet meg szokott állani; de ezek 1879-ben a piactér feltöltése és kikövezésekor a föld alá kerültek. A városi tanács akkor az egész szobrot akarta elvitetni és kevésbé alkalmatlan helyre áttenni; midőn azonban egyes nők és a nép részéről ez iránt nagy ellenszenvet tapasztaltak, itt hagyták és 1887-ben újra befestették”. Iványival ellentétben a városi levéltárban rábukkantunk Szuchich Pál apát kalocsai keltezésű bizonyáglevelére, amelyből kitűnik, hogy a szabadkai Szentháromság-szobrot 1814-ben már felépítették (Szabadkai Történelmi Levéltár, 18.B. 41/aec. 1820). Továbbá megtudtuk, hogy a szobrot Karl Salzer zombori építőmester (kőműves) által mellékelt és későbbi évszámmal ellátott tervrajzok több vonatkozásban különböznek a mai műalkotástól. Miután az idők folyamán – így a közelmúltban szintén – néhány-szor napirenden szerepelt a műemlék sorsa, levéltári források segítségével újabb adatok után nyomoztunk... Itt említjük meg előbb, hogy Klaus Stopp mainzi műgyűjtő az 1980-as években több kötetben jelentette meg az európai városok látképes céhbizonyáglevelleit. Ebben található egy eddig ismeretlen Szabadkát ábrázoló veduta is, amely rézmetszet 1815 körül keletkezett és a főtéren jól látható a Szentháromság szobor néhány apróbb részletével. Egyes jelekből ítélve arra következtethetünk, hogy e látkép közvetlenül a szoboravatás után készülhetett, hiszen akkor az effajta megnyilatkozásokat a szabad királyi városok nem kis eseményként tartották számon.

A Szabadkai Történelmi Levéltárban levő iratok bizonyága szerint a Szentháromság-szobor felállítását a kalocsai érsekség engedélyezte és Szabadka tiszteletben tartotta bajsai Vojnits (Iványinál: Vojnics) Mátyás óhaját, hogy

a műemléket a város főterén állítsák fel. A zombori építőmesterrel kötött részletes szerződés, az alapos költségjegyzék, a terjedelmesebb tudósítások, a tervrajzok csakis a munkálatok komolyságára utalnak. (SzTL, 18. B. 41/aec. 1820). De azt a körülményt is figyelembe kell venni, hogy Szabadka ekkortájt már az ország hat legnagyobb városa közé tartozik, hiszen 1817-ben 3919 házában összesen 30 242 lakos élt!

Több év elmúltával, 1833-ban Skenderovich Simon tanácsstag és Tóth Sándor mérnök már a szobor áthelyezését kéri. E bizottság jelentében arról tudósítja a magisztrátust, hogy a főtéri hetipiacozás miatt a Szentháromság-szobor annyira megrongálódott, hogy sürgősen javításra szorul. Tóth mérnök új tervvel és költségvetéssel rukkol elő. (SzTL, 18. C. 179/aec. 1833). Habár az egyház és a városi hatóság is elfogadja a szobor áthelyezésére tett indítványt a Szent Teréz-templom és a Zombori út térségébe, mégis marad régi helyén. Hasonló kezdeményezésre később is, pl. 1878 végén kerül sor. (SzTL, 1024/polg. 1879). Ugyanis Mukits János polgármester (mint a kövezési bizottság elnöke) emlékezteti a városi közgyűlést, hogy Macskovics Titusz építésmérnök 1878. december 5-én a kövezési bizottság ülésén azért indítványozza a Szentháromság-szobor áthelyezését, mert a főtér azon részét másfél méter magasságban töltik fel és különben is – a terv szerint – ott vonul át a fő közlekedési út. Majd a kövezési bizottság a városi közgyűlés elé terjeszti az építésmérnök által készített dokumentumokat, amelyek a Barátok temploma előtti térre (Teleki tér) irányozzák elő a szobor áthelyezését. A városi közgyűlés 1879. február 27-i ülésén minden további nélkül elfogadja Macskovics Titusz indítványát, de – amint már Iványi Istvánt idéztük – a szobor ismét eredeti helyén maradt.

Szabadka városfejlesztése fokozott mértékben 1867-től, vagyis a kiegyezés időszakától jut kifejezésre. Városcatyánk természetesen a belterület rendezését tartják szem előtt. Sok új épülettel gazdagodik a város, miközben régi értékeket újjáalakítanak fel vagy építenek újjá. Említhetnénk pl. a szobor közelében levő Szent Rókus-kápolnát, amely körül az utcarendezés alkalmával szintén bonyodalmak támadtak. Iványi István erről így ír: „Az 1878–80. évi kövezés alkalmával a városi tanács ismét el szeretné vinni a kápolnát, mert megint nagyon rozszant és repedezett volt, sértette a jó ízlést és akadályul szolgált az élénk forgalomnak. De a nép kegyeleme nagy ellenzést keltet ez ellen, s azért megmaradt, de 1884. nyáron alapos és stílszerű restaurációban részesült...” Ez is azt példázza, hogy városatyáink határozataikat, akarataikat nem minden esetben tudták keresztülvinni. Egyes esetekben felülkerekedett az ősi szokásokhoz, hagyományokhoz való ragaszkodás, s ilyenkor a hatóság kénytelen volt tiszteletben tartani a lakosság óhaját.

Tovább kísérve a történeteket, megemlíthetjük Macskovics Titusz építésmérnök folyamodványát, amelyben 1884 szeptemberében arra kéri a gazdasági tanácsot, hogy a Szent Rókus-kápolna helyreállítása után kívánatos lenne, ha a „Szentháromság-szobor is a kor igényeinek megfelelően átalakíthatnák”. (SzTL, 6227/polg. 1884). Időközben már Heine József szegedi „aranyozó és díszfestész” megküldte ajánlatát a műemlék felújításához. A városi hatóság végül belátja, hogy az ügyben immár sürgősen intézkedni kell és sikerül a célra 650

forintot kieszközölnie. A munkálatok elvégzésére többen jelentkeznek: Dernikovits Vince szabadkai aranyozó, Szauer Károly szabadkai festész és szobrász, Heine József szegedi aranyozó és festész. A hatóság azonban elhatározza, hogy szabadkai mesterre adja voksát, miután „városunk iparosai között eléggé gyakorlott és szakavatott vállalkozók vannak...” A szakvélemény ekkortájt Dernikovits Vincének a bajai temető családi kiskápolniján és főleg Szauer Károlynak a Szent Rókus-kápolnában végzett művészi munkáit dicsérhette. Szauer Károly a kápolna 131 m² falfelületét festette ki; megalkotta többek között a Szentháromságot és a négy evangélistát ábrázoló falfestményeit. (SzTL, V. 1885/209). Így tehát nem fért hozzá semmi kétség, hogy Szauer ajánlatát fogadja el a szabadkai hatóság. A Szentháromság-szobor „teljes helyreállítására s kijavítására szükséges képfaragó s kőfaragó, aranyozó s mázoló munkálatok”-ra vállalkozott szabadkai pályázó 1887. augusztusában már befejezte a megbízást. (SzTL, V. 1985/106). Az ellenőrző bizottság a munkálatokat „mindenekben kifogástalanoknak talál”-ja és a 351 forint munkadíj kiutalványozását sürgeti. Hogy Szauer Károly nem kis munkát végzett, megállapítható a szobor helyreállítása kapcsán benyújtott részletes költségvetésből. Miután teljes helyreállítás történt, sok új kőnek a beillesztésére, csiszolására, az írás kifaragására, a rozettának megújítására, a csigadíszítménynek, egy angyalfejnek és egyébnek új kőből való kifaragására stb. került sor.

Néhány évtizeddel később, 1911. november 20-án dr. Bíró Károly polgármester többek között e szavakkal fordul a törvényhatósági bizottsághoz: „A Szt. István téren emelt Szentháromság-szobor ez idő szerint annyira megrongált és elhanyagolt állapotban van, hogy az általa képviselt magasztos eszme szolgálatának megfelelő díszes renoválása immár elodázhatlanul szükségesnek mutatkozik”. (SzTL, III. 727/1911). A városi hatóság 3000 koronát szavaz meg a helyreállításra és a szabadkai Kőfaragó és Márványipar Részvénytársaságot bízta meg a kivitelezéssel. Mint annyiszor, a munkálatok ezúttal is elhúzódtak. Csakhamar az első, majd a második világhétség kegyetlen évei köszöntenek be, új államrendszereknek okoz további gondot a Szentháromság-szobor. A legmerészebb vállalkozás kétségkívül 1964 és 1966 között következett be, amikor a szobrot eltávolították a főtérrel, de felújítva helyezték át jelenlegi helyére.

Ezzel le is zárhatnánk írásunkat, ám úgy döntöttünk, megismerjük a műemléket. Bizony, állapotáról a műemlékvédő intézet valószínűleg sem jelenthet jót. A feliratok – amelyek nem kevés történeti adatot tartalmaznak – több helyen nehezen olvashatók. Egyébként a szobor déli oldalán e szöveg áll:

„Az Egy Megoszolhatatlan Tellyes Szentháromság Egy Istennek Dicsőítésére Áldására Magasztalására Adta Ajánlotta Áldozta Maria Theresiopoli, Szabad Királyi Városának Sok Esztendőig Volt Bírájának Néhai Boldog Emlékezetű T. N. Vitézlő Bajsai Vojnits Máté Ur T. N. Báts és Bodrog Törvényesen Egyesült Vármegyék tábla Bírája

MDCCCXV

Kijavította Szabadka Szabad Királyi város 1860 évben, újabban pedig 1912 évben. (Hozzáfűzzük, hogy 1912-ben Váli Gyula mérnök lemásoltatta e szöveget, amely akkor Bajsai Vojnits Máté neve előtt e néhány szóval volt

bővebb a mostaninál: „”.. Vojnits Lukács úr megboldogult Mátyás fiának a fia:...”)

A szobor keleti oldalának magyar nyelvű felirata:

„A Szentháromság tiszteletére emelt emlékművet, a helyi világi és egyházi hatóságok közös megegyezésével hozták át a Köztársaság teréről e helyre 1964–1966

A szobrok megújítását a ljubljanoi „Zavod za spomenisko varstvo SRS” végezte.

A megújított emlékmű megáldása 1966. október 30-án történt.”

EGY FALREPEDÉS HISTÓRIÁJA

avagy

hogyan mentették meg a Teréz-templomot már a múlt században is?

Ha elvonulsz kedves olvasó a Szt. Teréz-templom előtt, óhatatlanul is az élet mulandóságán elmélkedsz... Mennyi időt, hány emberöltőt élhetett túl Szabadkának egyik legrégibb és legmonumentálisabb épülete, amely méreteivel még ma is egyedül uralja a környéket.

Bizony az idő vasfoga lassan kikezdte az 1798-ban, Lukics János plébános idejében befejezett épületet és élete során nem egyszer kényszerült komolyabb segítségre az egyrészt közadakozásból épült templom.

Már 1861-ben komolyabban „beforrasztják” sebeit, ám 1889 novemberében befejeződik második nagy megújítása, amikor is a szegedi Erdélyi Mihály építész végszámláján 31 099 forint és 50 krajcárt mutat fel a templom és két oldalépületének, valamint két tornyának kijavításáért, újjáépítéséért.

Persze nincs szándékunkban részletezni a korabeli munkálatokat, csupán a templom *repedezésének* megakadályozásáért folytatott harcot igyekszünk felleleveníteni. Hiszen azok ma is – a lassan újjávarázssolt toronymunkálatok mellett – szembeötlőek, sőt úgy tetszik, hogy mind időszerűbbek.

Nos, Probojcsevics János prépost először 1876. március 5-én jelenti¹ a Teréz-templomon észlelt repedéseket, a városi tanács pedig Tóth Mihály építésmérnököt utasítja a jelenség szakszerű kivizsgálására, aki három nappal később már részletes jelentést ad.² Többek között így:

„A kérdéses repedés létezik a homlokzat közepén a főbejárat fölött; kezdődik a csúcs fal felső részén s tart egész a főbejárat ajtó boltozatig.

Ezen repedési vonal hosszában, 4 helyen látható különböző magasságokban, különböző hosszúságú kötvások vannak alkalmazva, úgy a két torony mint a choruson levő ablak boltozat össze tartására, illetőleg szilárd állásuknak biztosítására.

A homlokzati kőfalon keresztül a két tornyot összekapcsoló kötvás áttolatai, melyek az északi s déli részen kívülről láthatók, felső végökkel egymásnak látszanak hajolva lenni, miből következhet, hogy azok nevezett iránybani szakító erő behatása folytán hozattak jelen állásukba (...).

A repedés egyik fő okául látszik lenni azon körülmény, hogy a homlokzat padlás feletti ablak boltozata, a mint a padlásról észre vehető, csak egy láb vastag boltozattal bolt kulcs nélkül van készítve s e felett a repedés már jelentékeny is és többfelé elágazó.

A fenn elsorolt észleletekből azt következtetjük, hogy a kérdéses repedés nem annyira veszélyes (...), de mindenesetre javalljuk még a nyár folytán eszközzendő kijavíttatást.

A kijavíttatási munkák volnának: legalább is egy drb 15 méter hosszú kötővas behúzása a padlás ablaka felett a homlokzatba; s a mutatkozó repedések kiékelése, illetőleg átfalazása (...)."

Tóth Mihály építésmérnök százegy éves jelentése tehát ma is időszerű, miután ugyanazokról a repedésekről beszél, amelyek jelenleg is a templom főhomlokzatán díszlegnek.

1877. augusztus 13-án az építésmérnök újabb jelentést küld a gazdasági tanácshoz.³ Elmondja: már májusban vázlatot készített és most azt összehasonlítva a természetbeni repedéssel, ott alakváltozást nem tapasztalt. Legalább fél évre lenne szükség ahhoz, hogy valami kifürkészhető változás történjen. Az eddigi vizsgálatokból pedig az derül ki – a repedés ülepedés alkalmával történhetett és úgy látszik, állandó jellegű. Mindenesetre feltétlenül be kell várni a téli hónapokat, netán azok más tapasztalatokra engednek következtetni.

Hat év múlt el ezután úgy, hogy különösebb intézkedés történt volna a templommal kapcsolatban. Ekkor ismét Probojcsévics prépost hívja fel a városi tanács figyelmét a falon tátongó repedésekre: mielőbbi megvizsgálása elkerülhetetlen, mivel a repedések napról napra nagyobbodnak.⁴

A tanács utasítására pár nappal később, 1883. június 12-én kivonulnak a helyszínre a mérnöki hivatal rangos szakemberei: Karvázy Pál városi mérnök, Macskovics Titusz építésmérnök, Grundböck István és Koczka Géza műépítésszek. Behatóan megvizsgálták a templom külső és belső részeiben mutatkozó repedéseket, ám arra a közös megállapításra jutottak, miszerint a repedések már korábbról származnak, amelyek az egyenetlen és többnyire ellenkező irányú ülepedés által keletkeztek.⁵ Köztudomású, hogy a templom környéke ingoványos. Ez főleg tavasszal észlelhető és hasonló lehet az épület altalaja is. Ám más körülmény is közrejátszott: pl. a főoltár melletti rész a hanyag falrakás következtében repedezett meg. Említésre méltó körülmény még a templomhajó fő íveinek repedezése a csúcsban, így több helyen szükséges lesz azokat szilárdsági szempontból új kötővasakkal megerősíteni. Az épület komolyabb megvizsgálása csak állványokról történhet.

Majd így folytatják jelentésüket a mérnöki hivatal szakemberei: „Továbbá a vizsgálat alkalmával tapasztaltatott, hogy a nagy kórusnak mennyezete, mellyel dél felül eső torony választ el, be van ázva, az okot fürkészve egy botrányos cselekvénynek jutottunk nyomába, – ugyanis azon egyének, kik a haranglábban harangozni szoktak, ugyanott végzék természetes ürülékeiket is, és ezáltal ázott körösztl a nagy kórus menyezete.”

Végezetül azt szögezik le, hogy a repedések mégsem annyira veszélyesek, de az épület ilyen állapotban nem hagyható. Hiszen már a közelmúltban is intézkedett a mérnöki hivatal: több repedést papírszeletekkel megragasztatott, így ha újabb repedések keletkeznének, azok a papírszeleteket szétszaggatnák.

Közben Ybl Miklóstól az építészek országos elnökétől – megannyi jelentős épület tervezőjétől – válaszlevél érkezik Mukits János polgármester címére. Ő hajlandó Czigler Győző jelen műépítést a helyszínre küldeni.

A szabadkai városi tanács pedig máris intézkedik: feltölti a templom környékét; előkészíti az állványokat; felhívást intéz a város lakosságához a templom szentélye alatt elhelyezett sírboltok és az azokban levő hullák eltávolítása céljából. Tehát azok, kiknek egykori családtagjai az említett sírboltban nyugszanak, intézkedjenek, hogy a hullák onnan 1884. március 14-ig elkerüljenek, mert ellenkező esetben azokat a Bajai temetőbe közös sírba hatóságilag helyezik el.

Így kezdődtek tehát el a Teréz-templom mentési munkálatai, amelyek egészen 1889. novemberéig tartottak. Természetesen ezentúl is végeztek javításokat rajta, de a főhomlokzat repedéseit mindmáig nem sikerült eltüntetni.

JEGYZETEK

¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: Levéltár), Városi tanács, 1560/1876

² Uo.

³ Levéltár, Városi tanács 2704/1877

⁴ Levéltár, Városi tanács 4945/1883

⁵ Levéltár, Városi tanács 2753/1884

EGY ÚJRENE SZÁNSZ ÉPÍTMÉNY

– A Popovics-féle ház történetéből –

Szabadka ismert történet írója, Iványi István figyelt fel először a múlt században az neoreneszánsz jegyeit viselő Popovics-féle házra, illetve a most felújítás alatt levő Subotički Magazin belvárosi épületre. Iványi a szabadkai várral kapcsolatban megállapítja, hogy azt valószínűleg a Hunyadiak alatt építették téglából és „... messziről ide hordott vaskos fejtett sziklakövekből”. Ehhez még a következőket fűzi:¹ „Midőn a szabadkai vár az 1730-as években templommá alakíttatott által, ezen sziklakövekből sokat magánházak alapjába is építettek; így a Gombkötő-utca sarkán levő mostani Popovics-féle háznak 1880-ban újjáépítése alkalmával ennek alapjában is ilyeneket találtattak”. A szabadkai levéltárban, a közelmúltban rábukkantunk az épület dokumentumaira,² amelyekből kitűnik, tulajdonosának bizony nagy csatát kellett vívnia, hogy felépíthesse impozáns emeletes házát.

Popovics Simon sándori jegyző 1879. március 26-án földszinti házának átalakítására kér engedélyt és egyben kötelezi magát, hogy hat év alatt emeletet is húz föl. A városi tanács helybenhagyja az építkezési kérelmet, viszont az emeleti építéssel kapcsolatban úgy dönt, hogy évenként kétezer forint bírsággal sújtja a jegyzőt (ami akkor roppant nagy összegnek számított), ha hat év leforgása után nem teljesíti kötelezettségét. Popovics felháborodással fogadja a határozatot, drákói szigornak véli. Szerinte még a fővárosban is másképpen járnak el hasonló esetekben. Emellett a szabadkai tanács még csak nem is következetes. Hogyan lehetséges ez egy olyan városban, melynek „... 6000 háza közt 5900 valóságos viskó, és melynek főterén épen a házzal egy irányban most legközelebb Báró Rudics József úrnak megengedtetett, hogy földszinti cselédházat és istállót bolt helyiségekké átalakíthasson oly képen, hogy még új fedél szükségeltessék” – töpreng Popovics Simon, majd a Belügyminisztérium útján igyekszik a pénzbírsággal kapcsolatos tanácsi határozatot megsemmisíttetni. A Belügyminisztérium furcsállja a dolgot és kíváncsi arra a szabályrendeletre, amely alapján döntött a szabadkai városi tanács.³ Nem szabályrendelet alapján, hanem „... évtizedek óta fennálló gyakorlaton.” alapszik a határozat – volt többek között a válasz. Amíg a kormányhatóság és a szabadkai városi tanács párharca folyik, Popovics Simon félreteszi a Wagner Nándor mérnök által készített lakástervet és most annak újbóli megtervezését Macskovics Tituszra az egyik letehetségesebb szabadkai építészre bízza. A sándori jegyző

1879. december végén tehát ismét építési engedélyért folyamodhat a tanácshoz, nem sokkal később pedig megérkezik a Belügyminisztérium válasza is. A szabadkai hatóság felterjesztésére többek közt az alábbiakat jegyzi meg: „A Kassa városi építkezési rendszabályokban, melyre a közigazgatási bizottság a felterjesztés támogatásául hivatkozik, egyáltalában nem foglaltatik oly határozat, mely szerint a házemeletek kiépítésének biztosítása végett előzetesen megállapított bírság lenne kiköthető.

A fenforgó esetben hozott alattas hatósági határozatok azon része tehát, mely szerint Popovics Simon földszintes háza emeleti részének hat év múltával teljesíteni köteles kiépítése elmulasztása esetére 1 évi 2000 forint bírság fizetésére elmarasztaltatik, a fentebb említett szabályrendeletre nem alapítható. Mindenesetre szükségesnek tartom, hogy a törvényhatóság a város területére nézve külön önálló építési szabályrendeletet alkosson.”

A sándori jegyző megalágalta a sok huzavonát, úgy határoz, hogy már 1880 folyamán felhúzza az emeletet. De ez sem történt olyan egyszerűen; Popovicsnak bonyodalmait támadnak az építkezés folyamán. A pinceívek és boltozatok többnyire bedőlnek, s Pertics Mihály főkapitány (egyben a középítkezési bizottság elnöke) szerint ennek oka az, hogy „... maga az anyag, mely különben is rossz, sem volt rendszeresen rakva, mert az ívek és boltozatok készítésénél a főrendszabály az, hogy azok mentül szárazabban, azaz hogy mentül kevesebb vakolattal legyenek készítve. A sarkon levő a jelenleg még fenálló boltozat is szabályellenesen készített. A hordívek szintén lebontandók”. A főkapitány ezenkívül még sok kifogásolnivalóval tűzdeli teli jelentését, de megoldást is talál. Ennek ellenére Popovics Simon elé újabb nehézségek gördülnek, pl. a csatornázással kapcsolatba. Ha viszontagsággal is, Macskovics Titusz tervei alapján mégiscsak felépül a főtéri (az egykori piactéri) emeletes épület ott a Gombkötő utca sarkán, s reméljük, hogy a közeljövőben ismét régi pompájában fog díszelni.

JEGYZETEK

¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város történetére I.* Szabadka, 1886. 36.

² Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 1. A. 114/KB. 1879.

³ Levéltár, 2820/polg. 1880.

A RÉGI SZABADKAI „SZEMKÓRODA”

Gazdag forrásanyaggal rendelkezünk Szabadka egészségügyi történetének terrénumáról, ám ezúttal a Bach-korszakot követő idők orvostudományáról ejtünk szót, arról az ágáról, amely a szembetegségek gyógyításával foglalkozik. Olyan történeti korszak kezdődött, mely nemcsak a gazdaság és a művelődés előhaladását eredményezi, hanem ezzel párhuzamosan néhány tudományág útját is egyengeti. A szabadkai szemészet fejlesztése, rendkívüli jelentőségének felismerése elsősorban dr. Kiss György szem- és fülorvos nevéhez fűződik. Persze, már előtte többek közt dr. Kováts Antal főorvos is felmutathat bizonyos eredményeket például a ragályos kötőhártya lob gyógyítása terén, de szakorvosunk szervezőképessége, a szakma iránti lelkesedése és az alsóbb néprétegek egészségügyi felkarolásáért folytatott harca vitathatatlan.

Fontos eseményről tudósít 1868 áprilisában Antunovits József tanácsnok, dr. Kiss és a szegényügyi bizottmány tagja: a szegények házában hét ágygal berendezték a szemkórodát a vak koldusok részére.¹ Röviden az előzményekről! Antunovits egészségügyi tanácsnok a szegényügyi bizottmánnyal egyetértőleg a helybeli koldusok egészségi állapotát, életmódját vizsgálta, s azt tapasztalta, hogy számos koldus világtalansága még orvosolható.² Dr. Kiss György ekkor díjmentesen ajánlja fel segítségét a tizennégy koldus megműtésére és gyógyítására. A gazdasági tanács még a tanácsnok alábbi kérelmét hagyja jóvá: a műtéthez szükséges egyenként tizenkét darab szemellenző, fehér zsebkendő és „szemnyomó” beszerzését. Továbbá kijelöli a szembetegek helyét az 5. körí volt tanácsnokság két helyiségében, ahol a koldusokat zöld függönyök és falak várják. Dr. Kiss azonban nem nyugszik! A kísérletképpen létesített kórodát állandósítani szeretné: egy szemgyógyintézet felállításának gondolatát veti fel.³ „Nincs szánalomra méltóbb az emberi társadalomban, nincs ember, ki jobban megérdemelné részvétünket, mint egy világtalan. De az eredmény létesítésére szükséges egy intézet!” – írja egyebek között, majd a közgyűléshez fordulva így szól: „Emberi érzelműkhöz folyamodtam; kettős szerencsétlenség éri a szegényt vakságával: a szegénység és vakság! – nyerje vissza látását, feledi boldogságában szegénységét! Könyörüljenek a szegény vakokon!!” – A szabadkai szemorvos jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy nyolc hónap leforgása alatt az ideiglenes szemkóroda nyolc ágyára negyvenegy beteget vettek fel, kik közül harminchatot kedvező sikerrel bocsátottak el. Volt közöttük olyan koldus, aki

egyik szemére addig ötven évig teljesen vak volt! A helyzetet súlyosbítja az a tény, hogy a szembántalmak gyakorisága főképpen a szegényebb osztálynál észlelhető. Dr. Kiss hajlandó lenne a létesítendő szemgyógyintézetet díjmentesen vezetni, de ezt állítólag a városi kórház pénzalapja nem teheti lehetővé. A közgyűlés 1869 közepén inkább Zomborcsevits Ferenc képviselő javaslatát fogadja el a házak falának színesre való bemeszeléséről. Ugyanis a képviselőnek sikerült meggyőznie a közgyűlést, hogy a város többnyire fehérre meszelt házainak faláról olyan erővel verődik vissza a nyári fény, hogy gyakran okoz szemgyulladást. Habár Dr. Kiss díjtalanul gyógyít, a gazdasági tanács sokallja a külön kiadásokat, és megbízza Antunovits tanácsnokot, tudakolja ki, „... vajon az érdekelt koroda mily haszonnal van a közönségre?”⁴ A tanácsnok jelenti, hogy a szemkórdaai betegek egyéenkénti gyógyítása, ápolása és élelmezési költsége naponta 40–50 krajcárt tesz ki (azaz megközelítőleg egynapi napszámért). Ezután az alábbi megállapítással érvel: „A mondottak után tehát ezúttal is oda járulok alázatos véleményemmel: hogy miután városunkban épen a szegényebb osztály, az ő foglalkozásánál fogva, és a külső befolyások miatt is, leginkább van a szembántalmaknak kitéve (...) a (...) szemkórdaai jelen állapotában s kezelés mellett továbbra is fentartassék” – állítja határozottan, és követeli a fizetőképes, vagyonosabb szembetegek nagyobb mérvű hozzájárulását a napi ellátásért, ami pótolná a vagyontalanok után járó költségeket. Az egészségügyi tanácsnok tehát nyomatékos fellépésével ellensúlyozza a hatóság bizalmatlanságát amiért megkérdőjelezi a szemkórdaai létjogosultságát, jelentőségét. A szemkórdaai fejlődésének újabb szakasza kezdetén, egy 1872-es leltárból kitűnik, hogy ingóságaiiban bizonyos gyarapodás észlelhető.⁵ A hét-nyolc fekvőhely helyett már tizennégy faágy, két éjjeli almárium, harminc férfi-ing és alsónadrág stb. áll a betegek rendelkezésére. Emellett az épület falát is megjavítják. Mindez azonban még nagyon távol állt a legelemibb követelmények teljesítéséhez: dr. Kiss még mindig saját műszereivel végzi műtéteit. Elkeseredése, meg nem értése fokozódik és odáig fajul, hogy 1877 márciusában benyújtja lemondását!⁶ Nyomban utána dr. Hidegh Béla tisztii főorvos veszi át a szemkórdaai vezetését, akinek türelmetlensége, daca azonnal szembetűnő. Szerinte a kilenc (csak ennyi) szembeteg közül öt gyógyíthatatlan, kiket munkaképtelenségük miatt a szegények házában helyez el. Az egy gyógyíthatót a városi kórházba küldi, míg a három felgyógyult koldus elhagyhatja a kórdaát. A főorvos elmondja továbbá, hogy a szemkórdaai nem rendelkezik semmilyen eszközzel, műszerrel. Meggyőződéssel vallja az alábbiakat: „Ami magát a volt szemkórdaait illeti, ezt legcélszerűbb volna szerény véleményem szerint szegények házában használni, mivel az eddigiben a szegények úgyis túltömötten vannak elhelezve”.⁷ S ami meglepő: a közgyűlés magáévá teszi a főorvos indítványát! A nagy fordulat csak több évvel később, 1884-ben következik be: az egyre terjedő különféle szembetegségek megfékezése, csökkentése céljából megnyílik külön a városi szemkórház az egykori szalmapiacnál Feuer Náthán majd Wilhelm Adolf orvosok vezetésével. Ez az intézkedés lényegesen könnyített a jogfosztottak sorsán, de korántsem emelhetett szilárd gátat a mindjobban terjedő szembetegségeknek. Különösen nagy erőfeszítést követelt a vidéki lakosság egészségügyi felvilágosítása.

JEGYZETEK

- ¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: Levéltár) Városi tanács, 1423/1868
- ² Levéltár, uo.
- ³ Levéltár, Városi tanács, 6013/polg. 1868.
- ⁴ Levéltár, Városi tanács, 1675/polg. 1869.
- ⁵ Levéltár, Városi tanács, 3646/polg. 1872.
- ⁶ Levéltár, Városi tanács, 2376/polg. 1877.
- ⁷ Levéltár, uo.

GIMNÁZIUM ÉS KÁPOLNA

A Raichle Ferenc tervezte szabadkai új főgimnáziumot az 1899. augusztus 27-én tartott ünnepélyes ülésen avatták fel. A Petőfi utca sarkán emelt kétemeletes, díszes neobarokk épület földszinti részén az alábbi helyiségek voltak: igazgatói lakás, görögpótló, póttanterem, kis rajzterem, tanári szoba, portásszoba, igazgatói fogadószoba, igazgatói iroda, tanácskozóterem, tanári könyvtár, könyvtári dolgozószoba, érem- és régiségtár (ifjúsági könyvtár, esztétikai múzeum), szolgálatkás, valamint tornaterem. Az első emeleti tervrajz ezt tartalmazza: természettani szertár, laboratórium, természettudományi előadóterem, természetrajzi szertár, rajzterem, rajzszertár, tanári szoba, hat osztályterem és külön szolgálatkás. A második emeleten hat osztályterem és az elegáns díszterem állt, amelyből a kápolnába juthattak. Az első, 1899/90. tanévben 542 tanulót vettek fel, közülük 474 vizsgázott. Kosztolányi Dezső ekkor az V. osztályt, Brenner József (Csáth Géza) a IV. osztályt fejezte be. Haverda Mátyás igazgatása alatt olyan neves tanárok tanítottak az új főgimnáziumban, mint Bibó Bige György latin és történelem szakos, Grohmann Vilmos filológus, filológiai múzeum, az érem- és régiséggyűjtemény őre, az ifjúsági könyvtár kezelője, Kosztolányi Árpád természettan és vegytan szakos, az ifjúsági könyvtár tankönyvcsoportjának kezelője, Loósz István magyar és latin szakos, az önképzőkör vezetője, az ifjúsági könyvtár kezelője az V–VIII. osztályokra, Mérey Ágost történelem és földrajz szakos, a földrajzi szertár őre, Prokesch Ignác mennyiségtan és természettan szakos, a természettani szertár őre, Szeibenburger Károly földrajz és történelem szakos, Toncs Gusztáv filozófia, magyar nyelv és irodalom szakos, a tanári könyvtár őre. De említhetnénk Matkovits Miklós tornatanítót is, aki nem egyszer ért el tanulóival országra szóló eredményeket. Hadd fűzzük hozzá, hogy az említett tanárok és még néhányan közülük tevékenyen kivették részüket az önképzőkör, a Szabad lyceum, a Közkönyvtár és Múzeumegylet, a segélyező egyesület, a színügyi bizottság, a tűzoltó-egyesület, a dalegyesület stb. munkájából, valamint közíróként még a fővárosi lapokban is öregbítették az iskola hírnevét. A szabadkai főgimnázium tehát több szempontból a polgárosodás folyamatának elősegítője volt. Olyan tanintézet, ahol például. a vallásnevelésre nem kis hangsúlyt fektettek. Hiszen a tanári névsorban találjuk Dimitrievics Szvetozár görögkeleti, Kalmár István

és Kuluncsich Pál római katolikus, Korossy Emil ág. evangélista lelkészeket, valamint Kutna Mór főrabbit, izraelita lelkészt.

A főgimnázium 1899/1900. évi *Értesítője* hírt ad a katolikus kápolnáról: „Épületünknek ezen nagyságra nézve második helyiséget a »díszterem« elnevezés valóban joggal megilleti. Díszére szolgálnak még az elegáns teremnek a 4 elektromos csillár és az oldalfalakon levő elektromos lámpa karok, valamint az ablakoknak belső, mintázott, homályos üvegtáblái is. Az egyik, vasfüggönnyel elzárható apszis fogadja magába az intézet káplánját, melynek ízléses, stukkó oltárán Böhm Pál oltárképe, továbbá Szt. Imre és Szt. Alajos színes szobrai ékeskednek.” Azonban bővebb és érdekesebb adatokkal szolgálnak a levéltári dokumentumok. Megtudható, hogy a városi hatóság a budapesti Réta és Benedek „egyházi ruhák, szereke, társulati egyházi lobogók és zászlók gyára”-tól rendelte a kápolna gazdag berendezését, oltárfelszerelését. Mielőtt tovább kísérnénk a fejleményeket, megjegyezzük, hogy a felszentelés napjáig számos fogas kérdés nyer megoldást. Kezdhetnénk talán korábról, az épülő gimnázium keresztjének rövid történetével. Mamuzsich Mátyás plébános és bizottsági tag 1899 márciusában a városi közgyűléshez intézett folyamodványában hangsúlyozza, hogy már a régi gimnázium csúcsán kereszt állt, s „(...) tekintettel, hogy a gymnasiumot építő bizottság ezen körülményeknek megfelelőleg az új gymnasiumba katolikus kápolnát és istentiszteletet határozott el: indítványozom, hogy a kápolna fölötti csúcspontra a kereszt feltételessék.” A városi hatóság kérelmére a tervező műépítész elkészíti a kereszt tervét, meghatározza elhelyezési módozatait. Végül a városi közgyűlés a szakvélemények figyelembevételé után 1899. április 20-án úgy dönt, hogy „(...) a kereszt a Mansard tető csúcsán és minden művészi nehézség nélkül az architektonikus összhang megőrzésével elhelyezhető a közgyűlés által is elfogadatik és a keresztnek kupola csúcsára való felhelyezése elrendeltetik”. (Szabadkai Történelmi Levéltár, Városi tanács, I. 142/1899). Az egykorú fényképeken nemcsak a kereszt látható, hanem szembetűnő az épület utcai homlokzatának a mainál díszesebb kivitelezése is.

Egy másik kérdés megoldása a kápolnához fűződik. Ismét Mamuzsich Mátyás plébános indítványára figyelnek fel, aki a kápolna felszentelését az oltárképtől teszi függővé: „Ennek folytán figyelmeztetem Raichle vállalkozó urat, hogy az oltárkép – miután közbeszéd szerint egy közöttünk élő, különben mindenki által tisztelt nőre élénken emlékeztet, és a gyermek Jézus arca sem sikerült – elfogadhatatlan. Azóta már a második hónapot éljük, de a kép értesülésem szerint még mindig ott áll.

Tisztelettel hozom ezt Nagyságodnak, mint a bizottság elnökének hivatalos tudomására, hogy a kápolnaszentelés ezen akadályát elháríttatni szíveskedjék” – szól a kérelem 1900 júliusában Mamuzsich Lázár polgármesterhez. (SzTL, Városi tanács, I. 257/1900). A városi tanács azonban megerősíti a gimnáziumi bizottság véleményét, hogy „(...) kápolnában levő oltár kép nem annyira rossz, hogy az az áhítatot fel ne keltene vagy zavarná, ennél fogva a vállalkozó által megrendelendő új kép elkészültéig a meglevő kép jelenlegi helyén hagyatik.” Molczer Károly vállalkozó az időközben elhunyt Mamuzsich plébános óhaja és kívánsága szerint új képet festetett, de ez már kevésbé felelt meg a művészi követelményeknek. az első oltárképet Göhm Pál (1839–1905)

festőművész készítette, aki Nagyváradon Hahn Antalnál tanult, később Debrecenben, Pesten, Bécsben tökéletesítette tudását. Majd Aradon festőiskolát nyitott, s legkiválóbb tanítványa Paál László volt. Münchenben fejezte be pályafutását. A gimnázium építési bizottságának ülésén mégis mindkét képet visszautasították. Azzal, hogy ideiglenesen a második festményt engedélyezik a kápolnában, s utasítják Molczer vállalkozót egy újabb, immár harmadik oltárkép megrendelésére. Majd 1902. április 18-án Kosztolányi Árpád igazgató értesíti a városi tanácsot, hogy „(...) főgymnasiumunk kápolnája teljesen berendeztetvén, annak megáldása és benne az első sz. mise bemutatása f. é. ápr. 20-án reggel 8 órakor fog megtörténni.” (SzTL, Városi Tanács, II. 61/1902). Végül 1903 januárjában az építési bizottság már a megérkezett harmadik oltárkép művészi értékét konstatálhatja, a feltételeknek megfelelő alkotásról számolhat be a nyilvánosságnak. Mi pedig arról, hogy évtizedekig állt a gimnáziumi kápolna.

BÖRTÖN A GIMNÁZIUMBAN

Bácska művelődéstörténetének fontos alkotórészét képezi Szabadka oktatásügye, az 1747-ben létesített latin iskola, a későbbi gimnázium, illetve az abszolutizmus időszakot követő főgimnázium, ahol a polgárosodás eszméit akadálytalanul kinyilváníthatja, szellemi áramlataival táplálhatja ifjú nemzedékét. Jeles tanárok kedveltetik, hirdetik a tudományt, miközben a könyvtár és a múzeum kivételes jelentősége észrevétlenül vésődik be a főként humán tárgyakat kedvelő ifjúság tudatába.

Levéltári kutatásaink során az intézmény belső életére vonatkozólag érdekes mozzanatra leltünk, az 1865-ben létrehozott iskolai börtönnel kapcsolatos forrásokra, melynek egyik kezdeményezője éppen Jámbor Pál (költői álneve: Hiador), korának ismert írója, volt, akit 1861 végén neveznek ki a szabadkai főgimnázium igazgatójává. Jámbor Pál lelkiismeretes munkával tűnik ki, nagy gondot fordít a gimnázium környezetének szépítésére, tankönyvek és természettani szerek stb. beszerzésére, az ingóságok gyarapítására. Az érem másik oldala többek közt ekként tükröződik az igazgató 1865. jún. 12.-i kérvényéből:

„Tanintézetünk körülményeit illetőleg – egy alkalmas iskolai börtönhelyiség nélkülözése által lényeges hiány érezhető.

Az ügy sürgető kívánalmának, s ebből eredőleg a múlt hó 31. tartott tanári értekezlet fölhevítésének teszek eleget, midőn a Tekintetes községtanácsot teljes tisztelettel kérem, hogy a gymnáziumi helyiségben egy üresen álló (...) szobát iskolai börtönné átalakíttatni szíveskedjék.”¹

A városi tanács helyt ad a kérelemnek, majd Scultety építésfelügyelőt és Engelbrecht képviselőt bízta meg a börtönszoba létesítésére. S december végén a felügyelő a községtanácsot így értesíti a fejleményekről: „Minél fogva jelentem hogy fönt meg nevezet épületben ennek földszintén az előtt volt éléskamra helyiségből, (...) igen czélszerű fegyszoba a városi kőművesek által, a kik is egy nagyobb ablaknak kitörésse azt vasrostélyal megerősítésével – és egy vas kementzének alkalmazása által fegyszoba készíttetett. Azon fegyszoba október hóban használatul átadatott.”² Hatóságilag létesített tehát Szabadkán a vasrostélyal ellátott iskolai börtön, ami kétségtávan a sötét középkort idézi emlékeztetünkbe. Akkor a testi fenyegetések divatoztak és egyes iskolák címerében a könyv mellett a virgács is ott díszelgett. A pedagógia történetét vizsgálva tudjuk, hogy Hollandiában már a 16. század végén kialakult a börtönnevelés, mely

később bizonyos rendszabályok alapján javító-nevelő célzattal újjászerveződik. Így aztán már a 19. században kifejlődhetett a kriminálpedagógia stb. Habár a büntetés és nevelés már a régi időktől bizonyos összefüggésben állnak egymással, a szabadkai gimnázium esetében általában mégsem beszélhetünk fizikai büntetésről. Cél itt is inkább a fogvatartottakat javító-nevelő módszerrel helyes útra téríteni és a káros tulajdonságoktól megszabadítani. Az eddigiekhez hozzáfűzhetjük, hogy az 1869-ben kibocsátott gimnáziumi rendtartási és fegyelmi szabályzat még csak meg sem említi az iskolai börtönöket. Viszont a „Megrovások és büntetésekről” pont alatt szó esik a „bezáratás” -ról: „a bezáratás, de csak a nappali órákban, s az előadásokon kívül eső időben, s mindenkor komoly szellemi foglalkozással kapcsolatba. Ezen büntetés a bezáratási idő hosszabbítása által súlyosbíttathatik, egy napon át azonban hat, s összesen 12 órán túl nem terjedhet.”³

A fent elmondottakból következik: érdekes lenne egyszer a vajdasági iskolai börtönnevelés múltjára fényt deríteni, még alaposabban felmérni, ítélni vidékünk neveléstörténetéről.

JEGYZETEK

¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), Városi Tanács, 3203/polg. 1865.

² Levéltár, 6704/polg. 1865.

³ Levéltár, 1517/polg. 1869.

ISKOLAI RENDTARTÁS KÖVETKEZMÉNYEKKEL

– *Mozaikok a szabadkai gimnázium múltjából* –

Az új, neobarokk stílusban felépült szabadkai főgimnáziumot az 1899. augusztus 27-én tartott ünnepélyes ülésen avatták fel. Az 1899–1900. tanévben 542 tanulót vettek fel, s közülük 474 vizsgázott. Kosztolányi Dezső ekkor az V. osztályt, unokaöccse, Brenner József (később Csáth Géza) a IV. osztályt fejezte be. A tekintélyes tanintézmény életében újabb változás akkor következik be, amikor Haverda Mátyás igazgatótól Kosztolányi Árpád természettan és vegy-tan szakos tanár (az író édesapja) veszi át az iskola irányítását.

A Raichle J. Ferenc tervezte és a Petőfi utca sarkán épült kétemeletes díszes épület ügyeivel gyakran foglalkozik a városi hatóság, gazdag eseményeiről nemcsak a helyi lapok számolnak be. Az ország harmadik városának legmagasabb fokú kulturális intézményébe főként a birtokosok, a helyi polgárság és értelmiség, a városi hatóság, a módos és befolyásos személyek gyermekei járnak. „Kosztolányi Árpád nehéz helyzetekben igazgat: gögös, kényes és vad erőkől nyugtalan, 16–20 éves legények között kell rendet, színvonalat tartania. Olykor túl szigorú: igaztalanak vélt osztályzás miatt 1901 nyarán egy, majd négy évvel később egy másik tanuló lett öngyilkos. Az utóbbi esetben nyilvánvaló a tankerületi főigazgató felelőssége, a támadások éle azonban Kosztolányi Árpádot is éri. A követelményt túl magasnak, a bánásmódot fegyencekhez és ebekhez illőnek mondják. Sok személyes sérelem érezhető e támadásokban: a módos családok kényelmesebb előrejutást óhajtanak gyermekeiknek az általuk fönntartott iskolában” – írja Dér Zoltán *A motiváló otthon* című tanulmányában (*Üzenet*, 1985. 2–3. szám. 88–89.). Ehhez fűzzük hozzá, hogy 1902-ben Kosztolányi Dezsőt – az igazgató fiát – a tanárok iránt tanúsított tiszteletlensége miatt eltávolítják az iskolából, de 1903-ban magánúton jelesre érettségizik.

Térjünk vissza az 1890-es évek végére, a levéltári dokumentumok vallatásához...

Az egykorú hatósági iratokból kitűnik, hogy Szabadka mind nagyobb erőfeszítéseket tesz az iskolai fegyelem megszilárdítása érdekében. A szabályrendelet elkészítése alkalmával Kecskemét tapasztalatait veszi igénybe, amit a községi iskolaszék 1898 novemberében örömmel fogad. Az iskolaszék egyúttal indítványozza az iskolai rend védelmének szabályrendeletét a „nagy területen szétszórott nagyszámú úgy városi, mint tanyai iskolái részére” is. E szabályrendelet gyorsan elkészül és már 1899. január 21-én a városi közgyűlés, majd június

12-én a Belügyminisztérium is jóváhagyja (Szabadkai Történelmi Levéltár, II. 69/1898). A dokumentum négy paragrafusában egyebek között ezt olvashatjuk: „... kihágást követ el és 50 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő: 1. aki valamely nyilvános iskola helyiségébe a tanítás ideje alatt engedelem nélkül bemegy és a tanítást (...) megzavarja. 2. aki az iskola bármely helyiségében a tanulók előtt erkölcstelen vagy oly kifejezést használ, illetve oly magaviseletet tanúsít, mely a tanári vagy tanítói tekintélyt sérti vagy kisebbsíti (...) pénzbüntetéssel büntetendő az a szülő, gyám, vagy a tanulóra felügyeletet gyakorló más személy, aki a tanulóra vonatkozó jogos tanítói intézkedést tudva megghiúsítja, vagy a tanítványt az ily intézkedés iránti engedetlenségre rábírja.”

Persze, ezzel korántsem veszik elejét a kihágásoknak, sőt az 1900-as évek elejétől más természetű akadályokkal találják magukat szembe a város nevelői. Dr. Lipozencsics Lázár törvényhatósági bizottsági tag a városi tanácshoz intézett folyamodványában elpanaszolja, hogy a gimnáziumi tanulókkal szemben – már a kisebb kihágások elkövetésekor – a helybeli lapok tudósításai, a tanári kar és a szegedi tankerületi főigazgató „oly drákói szigort alkalmaznak, hogy ennek folytán még a helybeli származású tanuló ifjak is az oly nagy anyagi áldozattal fenntartott főgymnasiumunkat itt hagyni és a szülők nagy anyagi kárára más gymnasiumokat felkeresni kénytelenek”. Ennek aztán az lett a szomorú következménye, hogy a gimnázium egyik jeles tanulója el nem viselhetvén a vele szemben ismételt tanúsított túlságos igaztalan szigort”, öngyilkosságot követett el. A továbbiakban dr. Lipozencsics Lázár indítványozza, hogy az iskolában előállt tarthatatlan állapotokat a legszigorúbban, a törvényhatósági bizottság közbejöttével és miniszteri biztos által vizsgálják ki. A városi tanács 1901. május 23-án tartott ülésén dr. Lipozencsics indítványa méltánylási talál. (SzTL, I. 308/1901). A hatóság tudatában van annak, hogy a nagy áldozattal létesített és fenntartott gimnázium hírneve veszélyben forog, hiszen a történetek miatt a növendékek már eddig is nagy számban hagyták el az intézményt. A közvélemény joggal okolja a „gymnasium egyes tanárainak túl szigorát és a gyermekekkel való nem éppen megfelelő bánásmódját”. Már csak a szülők és az iskolafenntartó megnyugtató céljából is ajánlatos a tanulók ellen legutóbb lefolytatott fegyelmi ügyben hozott határozat felfüggesztése. A városi tanács fontosnak tartja azt is, hogy a hatóság segítségével a miniszteri biztos alaposan vizsgálja ki az ügyet, annál is inkább, mert „... csak ezen eljárás lehet alkalmas arra, hogy a legutóbbi időben gymnasiumunk rendje és belélete ellen felmerült aggályokat eloszlassa és az intézetnek eddigi jó hírnevét, valamint a város közönségének anyagi károsodását megóvja”. Szükséges lenne az iskolafenntartó város és a gimnázium „belélete”, valamint rendje közötti viszonyt tárgyaló szabályrendelet elkészítése.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1901. június 8-i terjedelmes válaszában arra hívja fel a szabadkai hatóság figyelmét, hogy nem találja indokoltnak a miniszteri biztos kiküldését, mivel egyrészt reméli, hogy „(...) a tanári kar meg fogja találni azon szigorú, de e mellett humanus és a Rendtartásban megengedett eszközöket, melyek a most felmerült esetek ismétlődésének elejét vehetik, másfelől pedig megbízom a tankerületi kir. főigazgatót tárgyilagossá eljártában.” Továbbá hozzáteszi a miniszteri tanácsos, hogy Szabadka város

közönségének nem szabad szem elől tévesztenie, hogy ilyen népes középiskola ifjúságát megzaboláznai a legnehezebb nevelői feladatok egyike és e feladat csak úgy oldható meg, ha „.... nyomban és példásan bűnhődnek azok, kik a gondosan ápoltság fegyelmét és rendet ily tömeges kihágás alakjában megbolygatni vagy csak veszélyeztetni is igyekeznek”. Azután Szabadkának az a határozata, mely szerint az iskolafenntartó és a gimnázium viszonyát tárgyaló szabályrendeletet készítenének, nem nyugszik valós alapokon, mert nem ölelheti fel a gimnázium tanulmányi és fegyelmi rendjét. Különben hasonló szabályrendelet elkészítése a vallás- és közoktatásügyi miniszter, illetőleg a tankerületi főigazgató kizárólagos és törvényes hatáskörébe tartozik.

A minisztérium általában visszafogott hangnemben válaszolt akkor is, amikor a szabadkai diákok egy csoportját a rövid kocsmai kiruccanás miatt tanáraik megrovásban részesítik: a tanulóknál tekintetbe veendő, hogy csak egy negyedórát időztek a korcsmában, s így csakhamar tudatára ébredtek az iskola fegyelmi rendjébe ütköző cselekedetüknek, vétségük tehát kevésbé szigorú beszámítás alá esik” – állapítja meg a miniszteri tanácsos.

A kedélyek azonban nemigen csitultak és néhány évvel később óriási felháborodást keltett a már említett öngyilkossági eset. Ugyanis a gimnáziumban, az 1904/5. tanév végén megtartott érettségi vizsgálatok alkalmával Brcsics Kosztics Miklós az írásbeli érettségénél „egy évre visszavetettet”, aminek következtében a tanuló öngyilkosságot követett el. Dr. Reisner Lajos és dr. Vojnits Hajdú József törvényhatósági bizottsági tagok a szomorú eset körülményeinek kivizsgálását indítványozzák. főleg dr. Platz Bonifác tankerületi főigazgatót és természetesen a gimnázium tantestületét vádolják a történetekért. Erre a vallás- és közoktatásügyi minisztérium „az egész intézet didaktikai és pedagógiai tevékenységére kiterjesztendő fegyelmi vizsgálatot” rendel el Pirchala Imre pozsonyi tankerületi főigazgató vezetésével. 1905. december 8-án a kormányhatóság arról tudósítja a szabadkai városi tanácsot, hogy az ügyet a legrészletesebben megvizsgálta és olyan vélemény kerekedett felül, hogy az érettségi vizsgáztató bizottság szabályellenességet nem követett el, mert a nevezett tanuló latin írásbeli dolgozata az összes szakértő egyhangú véleménye szerint elegendően volt. Miután a miniszteri leirat más adatokkal is igyekszik alátámasztani a döntés helyességét, néhány elgondolkodtató sorral zárul:

„Hogy azonban a mostanihoz hasonló, fölötte sajnálatos eset előfordulásának jövőre (emberi lehetőség szerint) eleje vétessek, mind a főigazgatót, mind a tanári kart megfelelő részletes utasításokkal láttam le, egyebek közt nyomtatékosan figyelmeztetve a főigazgatót arra, hogy az érettségi vizsgálatra álló tanulókat igyekezzék mindenkor általános szellemi fejlettségük szerint is megítélni, – a tanári kart pedig arra, hogy a tanulókat a gymnásiumi tanfolyamon át kellő szigorúsággal osztályozza.

Egyébként pedig (...) az egyetlen írásbeli dolgozat alapján egy évre való visszavetést magam is túlságos szigorúnak tartom, miért is az ezen szakosok megfelelő módosítására szolgáló intézkedéseket már meg is indítottam.” (SzTL, II. 213/1905). Mint látható, nem éppen meggyőző a minisztérium válasza, mintha a sorok mögött lelkiismeret-furdalás lapulna meg. Tisztán látja ezt dr. Reisner is, hiszen megírja a hatóságnak: a kormány nyíltan beismeri, hogy

az érettségi vizsgálatnak eddigi rendszere rossz. Majd a továbbiakban számos észrevételt tesz a leirat megállapításaira, sőt szorgalmazza a bűnvádi eljárás megindítását. A városi közgyűlés 1905. december 8-án a minisztérium leiratát tudomásul veszi, dr. Reisner Lajos indítványa fölött pedig napirendre tér! Viszont hozzáfűzi, hogy dr. Reisnernek része van abban, hogy a minisztérium immár felismeri a szabadkai gimnázium tanárainak túl szigorú intézkedéseit. Mondani sem érdemes, hogy dr. Reisner a városi közgyűlés határozata ellen újabb fellebbezéssel él. Hangsúlyozza, hogy az öngyilkossági esettel kapcsolatban a fegyelmi vétséget elrejtteni nem lehet, mert „... dr. Platz Bonifác tan. ker. főigazgató, jogosultság nélkül, illetéktelenül, jog- és hatáskörét túllépve, az írásbeli dolgozatokra érdemjegyet adott, és elégtelen érdemjegyet a nélkül, hogy azt az értekezlet szavazása alá bocsátotta volna, hatalmi túltengéssel végérvényesként ráerőszakolta az értekezletre. Fegyelmi vétséget képez már az, hogy a tan. ker. főigazgató érdemjegyezte az írásbeli dolgozatokat”. Sorolhatnánk még dr. Reisner érveléseit, a sajtót, amely ugyancsak felborzolta a kedélyeket a városban. Immár széles nyilvánossága van a gimnáziumban történteknek. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a minisztériumi intézkedések sok esetben nem kizárólagosak. És nem egy példán bizonyítható már, hogy a kormányhatóság – éppen a józan érvelések hatására – beismeri tévedéseit, vagy legalábbis magáévá teszi a jogos észrevételeket és megnevezi a fegyelmi vétségek elkövetőit.

PALICS FELVIRÁGOZTATÁSÁÉRT

– *A fürdőhely múlt századi gondjairól* –

Palics fejlődése tüzetesebben kiegyezést követő időszakról követhető nyomon. A gazdasági tényezők gyors változása, a vasútforgalom fellendülése fürdőhelyünk látogatottságát is fokozza. A hatóságnak nem marad más hátra: minél előbb ki kell jelölni Palics fejlesztésének irányvonalát, hogy a lehető leggyorsabban felzárkózzon az ország legkiválóbb fürdőhelyeinek névsorához.

A szépitészeti bizottmány 1872 októberében bő jelentést terjesztett be,¹ melyből sok érdekes észrevétel, a helytörténeti vonatkozások sora tűnik ki.

Már a bevezető megállapítja, hogy a fürdőintézet hírnevét eddig valahányszor a bérlők halványították el, mert csak a saját érdeküket tartották szem előtt és szeszélyes magatartásukból kifolyólag nagyon sok vendég elhagyta Palicsot. A lakószobák kiadásakor visszaélések, a fizetéskor zsarolások fordultak elő; az ételek jobbra ehetetlenek, az italok borsos áron kaphatók. A fürdőintézet forgalma csak akkor lendült fel újra, amikor annak kezelését maga a városi hatóság vette át. Tehát a bérletrendszer helyett előnyösebbnek bizonyul a „házi kezelés”, de a fürdőhely felvirágoztatása csak újabb beruházások segítségével valósulhat meg. Mindenekelőtt „... a tó azon részének, mely az intézetre dől, tisztán tartása, hogy a nagy mennyiségű hínár és békanyál, mely a Palicsnak ép az intézetre dülő részét (...) előzőnlí s oly nagy bűzt okoz, hogy az a fürdő vendégekre majdnem kiállhatatlan, eltávolíttasék. E bűzös kigőzölgés, a vendégek legnagyobb részét távozásra kényszeríti” – olvasható a jelentésben, majd a bizottmány javasolja, a tó említett részét (a gépház és a Kollonits-féle szőlők között) két-három lábnyi magasságra töltsék fel, hogy a partról visszaverődjenek a hullámok, ezáltal megakadályozzák a hínár »meggyökerezését«-t. Erre bizonyítékkul szolgálhat a „... tó túlsó része, mely természetes partokkal öveztetik körül, a hínártól egész éven át tiszta, e tisztaságot pedig csakis az idézi elő, hogy a partról visszaverődő hullámok játéka a hínár meggyökerezésének elejét veszi”.

A hideg fürdőhöz vezető fahíd használhatatlan, helyébe földtöltést kell készíteni. Ami a többi átalakításokat és javításokat illeti: mulhatatlanul szükséges a két földszinti épület nádfedelének eltávolítása, mert könnyen kigyulladhat. (Ezek az ún. nádas épületek, melyek ma már nem állnak.) Mint minden fürdőintézetben, Palicson is elkelve egy fűszerüzlet, húsvágószék, vagy pékség, amelyeket az átrendezett alsó nádas épületben helyeznek el. Ezáltal „... a fürdőt azon osztály is élvezhetné, mely a vendéglőben követelt magasabb árakat el

nem bírja; e berendezés által az illető vendéglős oda kényszerítettnek, hogy étkeivel mindenkit kielégítsen, a közönség pedig meg lenne óva attól, hogy – mint eddig történt – drága pénzen fizetett rossz étkek mellett nélkülözni kényteleníttessék, – mindezen felemlített kereskedések (...) a nevezett épületben lenne elhelyezendő, a hol egyszersmind néhány szoba, kellő kijavítás mellett oly elszegényedett betegek számára rendeztethetnék be, kik a fürdői költségek viselésére képtelenek.”

A szépitészeti bizottmány további indítványából az is kiderül, hogy a felső nádas épület (azaz a több évtizeddel ezelőtt lebontott Nádas Szálló) mögötti parkrészt szörnyű képet fest. Ugyanis a szolgaszemélyzet a ruhamosást és -szárítást ott végzi; a mosóvíz és a szemétdomb pedig olyan bűzt áraszt itt, hogy a környék lakói kénytelenek állandóan csukva tartani az ablakokat. A „külső kocsmá” további fenntartása már csak ezért is szükségtelen. Szemét helyett virágágyak kellenek! A meleg fürdőben használhatatlanná vált vízvezetékcsövek felújításra várnak.

A fürdőintézet személyzetét – hatáskörét tekintve – három osztályra kell osztani. Az egészségügyi osztály vezetője a palicsi fürdőorvos. Munkakörébe tartozik a gyógykezelés; a fürdők, a lakószobák és a park tisztán tartása feletti szigorú őrködés és a rendelkezési jog; a betegekről és betegségekről naplővezetés, melyet a sajtóban is közzétennének a fürdőidény végén. A pénzkezelési osztályt a pénztári tisztviselő vezeti a gazdasági tanács által kidolgozott utasítás szerint. A rendőri osztály feje és vezetője a kapitányi hivatal által megbízott személy, akinek fő feladata a személy- és vagyonbiztonság felett őrködni, rendet és csendet fenntartani; különösen az éjjeli zajos mulatságokat (melyek az utóbbi időben gyakoriak és a betegek nyugalma háborgatják) megakadályozni, egy panaszkönyvet a vendégek rendelkezésére bocsátani és igazságot szolgáltatni.

A „kocsmáltatási jog”-ot át kell adni díjmentesen egy erre alkalmas egyéneknek, hogy az ételek és italok hozzáférhető áron fogyjanak. A bizottság többek között Gleichenberg fürdőhely példájára hivatkozik, ahol a pékek, húsvágók és vendéglősök nemcsak haszonbért nem fizetnek, hanem – ellenkezőleg – segélyben részesülnek azért, hogy árújukat jutányosan árusítsák. Ilyen eljárással nem károsodhatnak ezek a fürdőintézetek. Sőt, jövedelmük állandóan növekszik; tódul a vendég, és világhírnévre tesznek szert! A fürdővendég érdekeiért hozott áldozat tehát bőségesen kárpótolható.

A palicsi „kéjvonatok” beindításával fürdőhelyünk immár nemcsak a környező települések, hanem a távolabbi városok (pl. Szeged, vagy Hódmezővásárhely) üdülői számára is kedvelt „mulatóhely” – állapítja meg a bizottmány, és hozzáfűzi: „... okvetlenül szükséges egy a fürdő szépségét emelő és azon nagy közönségnek, mely vásár- és más ünnepnapokon megjelenni szokott, teljesen megfelelő, svájci stílusban fából építendő táncterem, mely egyúttal ebédlőül is szolgálhatna azon kis helyiség helyett, mely e célra a volt bérlő által felállított, és a vendégek befogadására elégtelen”.

Nagy visszhangot kelt a szépitészeti bizottmány kimerítő tudósítása, az a felismerés, amely félreérthetetlenül megszabná a fürdőhely további lendületes fejlődését, az idegenforgalom erőteljesebb kibontakozását. Szembetűnő azonban, hogy főként a gazdasági tanácsnak vannak bizonyos kételyei,² míg a köz-

gyűlés tapintatosabban viszonyul a kérdéshez: kéri az átalakítási munkálatok sorrendjét, a tervet és költségvetést.³ Ám a bérletrendszerrel csak egy évre állhat el! (Tudjuk viszont, hogy ez mégis másként történt).

Még a „házi kezelés” letelte előtt elkészül (1873 augusztusában) a fürdőintézet bérbeadási hirdetményének szövege,⁴ amelyet megküldenek öt pesti lapnak (Reform, Pesti Napló, A Hon, Pester Lloyd, Fürdői Lapok). Hasonló dokumentumok sokszor lényegesen megkönnyíthetik a levéltári, a helytörténeti kutatást, hiszen olyan adatokat hozhatnak nyilvánosságra, melyek kiderítése esetleg hosszabb időt igényelne. A palicsi hirdetményből megtudható egyebek közt, hogy a fürdőintézet „... 37 hold területű s az egész. Alföldön legdíszesebbnek mondható parkban van helyezve, háromrendbeli (ezek közül egy emeletes, s a mai igényeknek is teljesen megfelelő) lakóépülettel, melyekben összesen 63 bútorozott szoba van; van ezeken kívül egy belső és egy külső vendéglő helyiség jó pinczéssel, s két jégveremmel, egy melegfürdő-épület 18 szobával és 27 káddal, melyhez a víz melegítésre és a hideg víz beszivattyúzására egy hat lóerejű s teljesen jó karban levő gőzgép van alkalmazva; a tóban hideg fürdő-épület, nagy tükör- és 22 elkülönített kosár-fürdővel.

A park közvetlen szomszédságában körös-körül díszes kertek és nyaralók vannak. Végül megemlítenéd, hogy Palicsnak az alföld-fiumei vasúton rendes állomása, posta-, és távsürgöny-hivatala van.” Persze a hirdetmény hangsúlyozza a tó vizének gyógyerejét is”, amely „... különösen csúzos és görvélykórokban, bőrbántalmakban hathatós, sőt biztos, s nagy terjedelműleg ismert”. Erre viszont – a levéltári okmányok tanúsága szerint – meggyőző bizonyítékokkal szolgálhatott a palicsi fürdőintézet. Következésképp nem lehetett nagyobb akadálya annak, hogy Palics fokozatosan az ország ismertebb fürdőhelyei sorába emelkedjen.

JEGYZETEK

¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 6413/polg. 1872.

² 1872. évi gazd. jk. 5181/3116.

³ 1872. évi közgy. jk. 149.

⁴ Levéltár, 6413/polg. 1872 (melléklet).

AJÓKA ECETTEL.

– *A palicsi Kisvendéglő múltjából* –

Szabadka és környéke vendéglátó ipari létesítményeinek eddig ismert legkorábbi írásos emlékei a XVIII. századból származnak. Az Alföld ritkán lakott részein nagyszámú csárdával találkozhatunk, amelyek a törökök kiűzése utáni időkben keletkeztek és főleg a főutak mentén épültek fel. A Szabadkai Történelmi Levéltár egyik, 1780-as évek elejéről származó térképe a Palicsi-tó keleti partján, a Kanizsai út közelében (az egykori szódagyár mellett) egy csárdát (kocsmát) tüntet el, amely immár Palics település talán legrégebbi épületének tekinthető. Több évtizeddel később, az 1840-es évek közepén (a fürdőhely fejlesztésének legrégebbi időszakában) vendéglő felállításáról határoznak a Palicsi-tó északi térségében.

A fürdőhely kiépítése valójában az 1850-es évek elejétől, a fürdőintézet megalakításától veszi kezdetét. A levéltári adatokból kitűnik, hogy Palics már az 1850–60-as években közkedvelt fürdőhely. A vasútvonal létesítésével (1869) a látogatottság évről évre növekszik. A palicsi kertet (a több kiváló építész által tervezett villáival) csakhamar az ország egyik legkeresettebb üdülőhelyeként, illetve gyógyfürdőjeként tartották számon. A fürdővendéget természetesen a hangulatos éttermek és szállodák is vonzották. Köztük a most is oly népszerű Kisvendéglő (Kiskocsmá) elődjéről, az 1850-es évekből vannak levéltári irataink. Ugyanis a Vér- és a Palicsi-tó közötti térségen említett létesítményt (amelyről az 1780-as évek elejéről származó térkép is hírt ad), immár Kiskocsmaként említik a dokumentumok. Azért, mert az 1845-ben felépült vendéglőt (amely a mostani Fürdőigazgatóság épülete mellett állt) mind gyakrabban nevezik Nagykoksmának. S amikor a tó keleti partján levő kiskocsmá megszűnik, az 1850-es években épített istállót – a Nagykoksmá közelében – alakítják át később kocsmává (kiskocsmává!). Manojlovics János alpolgármester már 1854 szeptemberében többek között erről tudósít: „... van szerencsém hivatalosan jelenteni, miként a palicsi istálló épületben gyakorlandó bor mérési jogot (...) Vinkler János szüts mesternek, mint legtöbbet ígérőnek 40 pengő ftok fizetése mellett a t. Tanátsnak jóváhagyás reménye mellett által engedtem.” (Szabadkai Történelmi Levéltár, 1912/aec. 1854). Az istállóhoz 1855-ben szobát, konyhát és pincét építenek.

Felgyorsulnak az események. 1860-ban Scultety János jeles építész tervei alapján felépül az emeletes főépület (most Park Szálloda) és lebontják a köz-

vetlen közelében épült régi vendéglőt (nagykocsmát), mert „az új vendégház becsét és kinézését tönkre tenné.” De azt több méterre odébb már 1861-ben ismét felépítették, 1862-ben három helyiséggel bővítették (most a Fürdőigazgatóság székhelye). Az utóbbiakra azért tértünk ki, mert a Kisvendéglő története sokáig szoros kapcsolatban áll a Nagykoszmáéval. Az 1874. és 1875. évi közös étlapjukon a többi között ilyen ételek és italok olvashatók: „kenyerleves tojással; sódar aludtléllel; írósvaj retekkel; beecsedett hal; beszózott nyelv; veronai szalámi; vaddisznó eleje; neszményi bor, budai és egri vörös; francia pezsgő; császárthea; 1 tálca thea tejjel. „(SzTL, 1567/polg. 1874; 1834/polg. 1875). A két vendéglőt minden évben bérbe adták. 1874-ben Kovács József 1875-ben Kranner János vendéglősök alkalmazásáról döntött a város palicsi bizottsága. A vendéglőkben a több tagú zenekar játékát és a biliárdjátékot élvezhették a fürdővendégek. Kapcsolódva a korábbi észrevételhez, idézhetünk özv. Kádár Sándorné (szül. Siflis Marica) kiskocsmáros 1881. évi indítványából: „Alulírott a Palics fürdői intézethez tartozó úgynevezett kiskorcsma helyiséget már mintegy (:20:) húsz éve hogy tartom mint iczczés ezen korcsma helyiséget, tehát további (:3:) három vagy több évre is megtartani ohajtván egész tisztelettel fordulok a f. cz. tek: városi gazd. Tanács elé:

Miszerint a palicsi intézethez kapcsolva lévő kiskorcsma helyiséget a nagykorcsmáétól teljesen elkülöníteni és így attól függetlenül haszonbérbe kiadni méltóztassék, ezt pedig azon egyetlen de legfőbb indoknál fogva, hogy a kiskorcsmáros ne legyen a nagy korcsma bérlőjének (...) alárendeltje (...) legyen szabad (...) független a maga keresetén belül.” A városi hatóság azonban – a korábbi keserű tapasztalatokból okulva – elutasítja a függetlenítésre tett indítványt.

Lendületesebb változások az 1880-as évektől kísérhetők nyomon. A városatyák időszerűnek tartották a Kiskocsmá épületének felújítását, illetve átalakítását. A munkálatokat Verner János Hönsch Dezső és Gáli Adolf mérnökök irányították. Az egyik 1882. évi jelentés melléklete utal a Kiskocsmá istállóépületére: „Költségvetés a palicsi kiskocsmá istálló tetőzetének kijavításáról illetve zsindelyvel való befödéséről”. A kimutatásból az is megtudható, hogy az istálló hossza 27,30 métert tesz ki. (SzTL, 3471/polg. 1882). A másik lényeges hatósági döntés 1885-ben történt, amelynek értelmében a Kiskocsmában az italmérés mellett hivatalosan is engedélyezik az ételkiszolgáltatást. Majd a Belügyminisztérium 1886. évi rendeletével mégiscsak különválnak a palicsi Kiskocsmá a Nagyvendéglőtől. E határozatok ellen több városi bizottsági tag is kifogást emelt, mondván: „.... a kiskocsmá elkülönítése folytán nem akad bérlő a Nagyvendéglőre (...) felszabadítása folytán a nyári vendégek legnagyobb része ez olcsóbb helyre siet enni és inni, a nagyvendéglőben tisztán az úri és előkelő közönség maradván, mely egymagában a vendéglőt fenntartani képtelen.” Vojnits H. Máténé, aki sok éven keresztül bérelte a Kisvendéglőt, egyik 1909. évi beadványában többek között így kesereg: „.... vendégek hiányával ezen étkek mindig megmaradnak és mint romlottak kerülnek a moslékba, illetve szemétre, mert hétről hétre oly üres a vendéglőm, hogy naponta nem bírok 2–3 koronától nagyobb forgalmat elérni (...) a téli hónapokban a környékbeli polgári ifjak és lányok részére táncz mulatságot tartottam (...) de a mulatságok is mindig anyagi

kárommal végződtek (...) estéli zenélés is csak 10 óráig szabad, addig a Nagyvendéglőben nyáron át 8–10 nagy és fényes rendes bál van megengedve este 8-tól világos reggelig; a naponkinti zenélés nála 11 óráig szabad; pedig ha vannak Palicson nehéz bctegyek, úgy azok nyugalma inkább van behatással a közvetlen mellettük a nagy kocsmában mulató úri vendégek nagy lármája, mint a nálam netán levő s az alacsonyabb műveltségű néposztályhoz tartozó vendégek zaja .” Itt jegyezzük meg, hogy a szabadkai levéltárban rábukkantunk a Kisvendéglő 1907. évi étel és ital árjegyzékére, amely rendkívül gazdag ínyencséget kínál, pl.: hering, csuka, süllő, harcsa, lazac, viza, kecsge, pisztráng, ajóka ecettel (ajóka=szardella), fogas aszpikkal, őzderék, vadsertés, császármadár, erdei szalonka, fenyves madár, rák (...) Ezenkívül bő választék volt sajtféléből, gyümölcsből, téztaféléből, italból, savanyú vízből. (SzTL, Városi tanács XV. 391/1898). A Kisvendéglő legválságosabb éveit a világháború idején élte át. Horváth Lajosné bérló 1915-ben így panaszkodik a hatóságnak: „Ez évben fizettem a házipénztárba 2600 koronát házbérre, 400 koronát világításért (...) tavasszal, őszkor és télen semmi forgalom nincsen, a férfiak be vannak vonulva katonának. bejött a sörhiány, ami az én üzletemben főcikk (...) a hús és a piaci árak roppant magasak.” A későbbi évtizedekből származó dokumentumok tanúsága szerint a Kisvendéglő még néhányszor szorult javításra, csinosításra s valahányszor túlélte válságos állapotát.

Immáron Szabadka egyik legrégebb vendéglátó ipari létesítményeként tarthatjuk számon a palicsi Kisvendéglőt, ahol fennállása óta számos neves vendég fordult meg, ugyanakkor az átlagemberek, a fürdőhelyre érkező látogatók máig közkedvelt helye maradt.

A keleti eredetű kiosk egykor valamely magaslaton emelt, s a természetben való pihenésre alkalmas nyitott kis építmény. Később Közép-Európában a szabályos francia kerteket követő festői szépségű angol parkokat díszíti. Vidékünkön – az eddigi adatok alapján – a múlt században jelentkeznek, de már nemcsak a kertekben és parkokban, hanem a városok terein is felbukkannak e csinos házikók. A péksüteményt, virágot, cukorkát árusító kis létesítmények a levéltári forrásokban különböző elnevezéssel fordulnak elő: árucsarnok, elárusító pavilon, árutár, árubódé (leggyakrabban: bódé). Adatunk van arról is, hogy kezdetben (és még később is) egyszerű sátrakból árulhatnak a kereskedők Palicson. Fürdőhelyünk valójában az 1850-es évektől indul virágzásnak, s rövid idő alatt az ország egyik legismertebb gyógyfürdőjeként tartják számon. A kocsmák, a vendéglők falai idővel szűkösnek bizonyulnak, s a nagyszámú fürdővendég szívesen vásárol a gyönyörű környezetben felállított kioszkok, bódék kínálatából, miközben messzi hangzik Trefon József zenekara a palicsi kert zenepavilonjából.

A szabadkai levéltárban több olyan kérelemre bukkantunk, amelyet nem csak gazdaságtörténeti vonatkozásban vizsgálhatunk, hanem – a csatolt tervrajzok alapján – műépítészeti oldaláról is elemezhető a palicsi fürdőintézet. Miről is van szó? A levéltári források arról tanúskodnak, hogy fürdőhelyünk építkezése már a múlt századtól egységes terv, elképzelés szerint folyik, amelynek valóra váltása főként Scultety János szabadkai építész nevéhez fűződik. S a „részlettermék”, vagyis a kioszkok létesítése is a fenti elképzelés egységébe illeszkedik, jóllehet azok más-más építész, mi több: kőművesmester keze alól kerülnek ki. Magyarán szólva: a svájci építkezés (eklektika) jegyei, hagyományai felismerhetők itt a magánvillákon, a fürdőintézet épületein és a kioszkokon egyaránt. Ám ez nem is csoda, ha tudjuk, hogy Scultety János, majd később Macskovics Titusz tanulmányait és tanulmányútjait Svájcban, Németországban és Ausztriában folytatta. A múlt századi palicsi kioszkok tehát inkább a svájci, a század eleiek pedig az erdélyi népi stílus díszítőelemeit (kissé szecessziós formában) jelenítik meg.

Kik és mikor kérték engedélyt kioszkok, bódék építésére Palicson?

Joseph Körpel 1855-ben német nyelvű levélben fordul a polgármesteri hivatalhoz, s a nyári idényre trafikengedélyt kér.¹ A fürdőidény alatt „kunyhó”-ból (Hütte) árusítaná portékáját. A hatóság örömmel tesz eleget az óhajnak, noha Körpel még csak a bódé tervét sem mellékeli folyamodványához. Viszont

Brecher Izsák 1869-ben másképpen cselekszik: kérelméhez csatolja August Kitschel híres bécsi bútorgyáros felette díszes kioszktervét, ám úgy tetszik, kevés sikerrel!² Hadd idézzünk a helybeli cukrász folyamodványából: „A palicsi fürdő örvendetes virágzása és az ide vezetett vasút által kilátásba helyezett vendégek szaporodása egy ott felállítandó czukrázda és csemegetár szükségét napról napra érezhetőbbé teszi... Kötelezi magát alólírt a palicsi fürdő emelésére és szépítésére (...) vasból készült kioszkot felállítani (...) jó karban tartani, az engedély lefolyta után a kioszkot jó karban a Tekintetes sz. kir. Szabadka város magánbirtokába által adni.” A hatóságot azonban nem győzik meg cukrászunk rajongó szavai és nagylelkősége. Valószínűleg azért, mert bármennyire is csinos a bécsi bútorgyáros kioszkja, vasszerkezetével (merevségével) eleve nem jöhet számításba. Annál is inkább, mert fürdőhelyünk építményeinek egységébe, környezetébe immár más követelmények illeszthetők! S amikor 1873-ban Rukavina Erneszt helybeli „süteszmester” sokkal egyszerűbb, ám fából fabrikált s „cifrázott” bódétervét benyújtja, a hatóság örömet fogadja és meghagyja, hogy a teljes idény alatt lássa el a palicsi fürdővendégeket árucikkével.³ Rukavina Erneszt kérelméből azonban egyéb is megtudható: a fürdőhelyen 1873 tavaszán két fabódé áll, s a süteszmesterünké a harmadik. Így érvel: „Tekintve kedvező közlekedési viszonyainkkal bekövetkezett élénk forgalmat, hogy a közönség érdeke kívánatossá teszi főleg szabad verseny természetes szempontjából alúlírtnak egy harmadik fa bódé felállíthatására és abban zsemle és egyéb luxus sütemények árusíthatására. engedélyt adni méltóztatnék.” De a fenti sorokból kiérzik immár a tőkés fejlődés is, s a fürdőhely felvirágzásában nagy szerepet játszik a vasút. Közben egyre nő a pékmesterek érdeklődése Palics iránt és 1886-ban itt egyidejűleg többen is szándékoznak bódét felállítani. Jandek Ferenc Döntő István és Gróber Károly vetélkedéséből utóbbinak sikerült legtovább a hatóság bizalmába férkőznie.⁴ Nos, Gróber idestova húsz éve kínálja már kitűnő péksüteményeit a híressé vált fürdőhelyen. Az üzleti versengés nemcsak az árucikkek minőségében tükröződik, hanem a kioszkok (bódék) kivitelezésében is. A fürdőintézet építkezési, fásítási, parkosítási tevékenységével összhangban a palicsi kiskereskedők néhány „áruclarnoka” már nem egyszerű tákolmány, hanem egy-egy építész kecses alkotása. Mi több – mint ahogyan a mellékletben is látható – Zvekanov kőművesmester színes kioszkterve az 1920-as években nagy feltűnést kelthetett,⁵ de talán még ma is ötletül szolgálhat (a többi tervvel együtt) a fürdőhely felújításakor. Különösen akkor, ha a közelmúlt hazavonájára gondolunk a Štrossmayer utcai kioszkokkal kapcsolatban.

JEGYZETEK

¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 975/aec. 1855.

² Levéltár, 5664/polg. 1869.

³ Levéltár, 1845/polg. 1873.

⁴ Levéltár, 2667/polg. 1886.

⁵ Levéltár

THALIA PAPJAI PALICSON

– *A fürdőhely színjátszásának múltjából* –

A 19. század második felétől Palics nevét az országhatáron túl is megismerik, s az elmúlt évtizedben helytörténészeink inkább építészetének, vizének, sportjának múltját, mintsem szellemi örökségét tanulmányozták. Pedig szellemi életünk kiválóságai tartózkodtak hosszabb-rövidebb ideig a fürdőhelyen, tudós- és művésztszolgálatok tevékenységéről számolnak be a megsárgult dokumentumok. Írók, festők, zenészek, filmszínház, sőt nyári színikör szórakoztatta a fürdővendéget.

Már 1877 tavaszán Kovács Mór a Zomborban működő színigazgatóság megbízottjaként beadvánnyal fordul a szabadkai városi tanácshoz, s a fürdőévad tartamára, „a színikör felállítása céljából” a városi faraktárból nagy mennyiségű faanyag kiutalványoztatását kéri. (Szabadkai Történelmi Levéltár, 3214/polg. 1877). Kovács Móra hideg zuhanyként hat a városatyák közlése: „Minthogy a város hatósága a szükséges faanyaggal nem rendelkezik, kérelmező elutasítatik”! Néhány évvel később, 1881. áprilisában Bokody Antal színigazgató folyamodványa keltett nagy figyelmet, amely többek között az alábbiakat tartalmazta: „A palicsi fürdő, Szabadka sz. kir. város méltó büszkeségének emelésére és felvirágoztatására (...) méltóztassék a következő fürdőévadra egy hat, legfeljebb hétszáz forintba kerülő nyári színikört a főépület és új tekéző pálya között levő tisztáson felállítani az % alatt csatolt egyszerű terv szerint.” (SzTL, 3272/polg. 1881). Bokody Antal ezután hozzáteszi, hogy hamarosan átveszi Temesváry Lajos színigazgató összes kellékeit és a fürdőévadra olyan 15 személyből álló „vígjáték, népszínmű és operette” színtársulat szervezésére kötelezi magát, amely minden tekintetben kielégíti a fürdőközönség „művelt” ízlését. A szabadkai levéltár megőrizte a színigazgató által mellékelte nyári színikör tervét is: a „faalkotmány” kétoldalt páholyokat, középpütt tíz sor „zárt-szék”-et tüntet fel. A városi hatóság nem utasítja el Bokody kérelmét s igencsak meglepődik amikor a színigazgató visszavonja szándékát.

A további fejleményekről bővebben már a helyi sajtóból is értesülhetünk. A *Szabadság* című lap 1891. évi június 2-i számában ez olvasható: „Palicsi színi évad ügyében a színügyi bizottság tegnap d. e. ülést tartott a melyben tárgyalta Bátorosy Endre színigazgatónak ama kérvényét, melyben engedélyt kér, hogy Palicson július hóban színi előadásokat tarthasson s e célra egy ideigl. nyári színikör felállításáért is esedezik. A bizottság ez ügyben (...) azon javaslattal

járult a tanács elé, hogy Bátosi színtársulata részére, csak azon esetben adassék meg a játszhatási engedély, ha az igazgató az esetleges palicsi színi idény megkezdése előtt a tanács előtt hitelesen beigazolja azt, miszerint úgy a városban, valamint Palics fürdő helyen 12 előadásra oly bérletet tudott már eleve összehozni, mely a színtársulat anyagi létét ez idő tartamra biztosítja. A nyári ideiglenes színkör felállítására a bizottság 100 frtot hozott javaslatba a tanács előtt.” Az említett lap 1891. június 23-i számában az olvasható, hogy a szabadkai városi tanácstól nyert engedély folytán hozzáfognak a színkör építéséhez, „mely kényelmes jól fedve és páholyokkal fog készülni.” Hadd idézzünk a lap e számából is: „Az első előadás július hó 11-én Csiky Gergely nagy hatású vígjátéka, *A nagymama* lesz, ezt megelőzi egy scenirozott prolog (*Thalia Palicson* címmel – M. L.), írták: dr. Csillag Károly és Frankfurter Jenő.

A társulat itt időzése alatt több fővárosi művész és művészno fog vendégszerepelni.

Az előadások kedd, csütörtök, szombat és vasárnap leend, az előadás kezdete a közlekedés szerint a közönség kényelmének megfelelőleg fog beosztani.

Bérlet árak nagypáholy 12 előadásra 30 frt, körszék 10 frt, zártaszék 8 frt.”

Értesülhetünk a társulat színészeinek névsoráról is: P. Laki Eugenie, Völgyi Katica, Bácsné Maár Júlia, B. Polgár Fáni, F. Fejér Lilla, Olaszné Júlia, Darócziné, Donáthné Aranka, Feketéné Teréz, Bátossy Endre (igazgató), Füredi Károly, Bács Károly, Szendrei Mihály, Deák Pali, Polgár Károly, Hidassy Kálmán, Donáth N. karnagy, Csáki Ferenc, Olasz György, Fekete Ferenc, Paksy Mihály. A társulat műsorán a következő előadások szerepelnek: *Nagymama*, *Megboldogult*, *Rendjel*, *Protekcio*, *Kanári hercegnő*, *Éjjel az erdőn*, *Örök törvény*, *A menyasszony kedvese*, *Suhanc*, *Nebántsvirág*, *Papageno*, *Paraszttromf*. Végül a lap hozzáfűzi, hogy a „legközelebb megjelent fővárosi újdonságok” is színre kerülnek Palicson. – A palicsi színtársulat tagjai közben a meleg és hideg fürdő ingyenes használatára tartanak igényt. Kérelmüket azzal indokolják, hogy az ország összes fürdőhelyén – ahol színtársulat működik – ezzel a kiváltsággal élhetnek. (SzTL, 9473/tan. 1891). A szabadkai hatóság azonban érthetetlen módon csak részben tesz eleget a kérelemnek: csakis a hideg fürdő ingyenes használatát engedélyezi.

Az időközben (?) felépült palicsfürdői nyári színház terveit ma is őrzi a szabadkai Levéltár. (SzTL, Tervtár, 93. doboz). A keltezés nélküli dokumentum arra enged következtetni, hogy a színkör nézőtere nem volt kicsi, hogy a közönség száma nem lehetett elenyésző. Ez egyáltalán nem meglepő, mert Palics az 1890-es években már nevezetes fürdőhely.

Csakhamar meggyőződhattunk arról, hogy a palicsi színkör ünnepélyes megnyitása 1891. július 12-én, vasárnap (és nem július 11-én!) volt. A helyi lapok bőségesen számolnak be az Ókanizsáról érkezett Bátossy Endre (neve többféle változatlan fordul elő) társulatának színielőadásáról. A *Szabadság* című lap 1891. július 14-i száma így tudósít az eseményről: „Krónikai esemény marad az Palics és városunk kultúrtörténetében, ami vasárnap e kies fürdőkben lefolyt (...) otthont talált Thália. Ez nálunk, nemzetiségi fészekben, kétszeres érdem. Igaz, hogy a hatóság itt is beigazolta megelőzőleg idegenkedé-

sét. Helyi színügyi szempontból Csóka direktorunkra nem örvendetes, mert (...) az ő őszi premier jövedelmét megbénítja”. A *Bácskai Ellenőr* 1891. július 16-i száma hangsúlyozza, hogy Palics történetében vörös betűkkel jegyzik majd a lövölde melletti téren tartott ünnepélyes megnyitót. Ezután így folytatja: „A nyári színkör a viszonyokhoz teljesen megfelelőleg eléggé tágas faépület, mely két oldalán tizen négy páholyt és a középben mintegy 100 ülőhelyet foglal magába. Azonkívül a földszinti és karzati publicum befogadására is megfelelő területtel rendelkezik” A lap előző számában a színkör helyét pontosabban: „a két fasor közötti széles út oldalon a kő kereszttel szemben” határozza meg. Majd a *Bácskai Ellenőr* 1891. július 30-i számából megtudjuk, hogy Bátorossy pénzsegély kérelmét elutasítja a város, mert „Elég baja van a városnak a téli színházzal.” Ezt a *Szabadkai Hírlap* 1891. augusztus 9-i írása még érthetőbben hozza nyilvánosságra: „Ugyanis a közgyűlési határozat, hogy Palicsot nem tekinti a város jövedelmét szaporító forrásnak s továbbá, hogy Palics bevételei Palicsra fordítandók.”

Hadd kísérjük tovább az eseményeket!

Kiss János színész 1893. március 2-i beadványából megtudjuk, hogy bérbe vette háromévi időtartamra dr. Vermes Lajos birtokos és messze földön ismert sportoló palicsi nyári színkörét (SzTL, Városi tanács, II. 46/1893). Színigazgatói bizonylatát két héten belül bemutatja, s a színielőadások engedélyezését május 1. és szeptember 1. közötti hónapokra kéri. A bérleti szerződés (amelyet többek között Milkó Izidor író is ellátott kézjeggyel), néhány érdekesebb pontjából idézzük az alábbiakban:

„1. Dr. Vermes Lajos bérbe adja Palicsfürdő helyen fekvő újonnan épült nyaraló telepén a nyári színkört, mely áll a színpad céljaira szolgáló helyiség az alatta fekvő souterain helyiséggel együtt, a fedett tribün épületet, négy bebútorozott szobával földszint, az emeleten három szobát, továbbá a tribün épület fekvő pénztári épületet szintén bebútorozva.

7. A színkör felszerelését a következő tárgyakkal tartozik dr. Vermes Lajos kiegészíteni: ú. m. kétszázötven darab szék és vízmentes ponyva fedése a földszinti nézőtérnek, valamint elkerítése a színpadnak.

8. Bérlet tartozik a bérbe adónak idényekint 10 napon keresztül esti 6 óráig a teljes színkör használatát testgyakorlati ügy előmozdítására rendezendő versenyek megtartására átadni.”

A *Szabadság* című lap 1893. július 2-i száma örömmel jelenti, hogy a „palicsi arénában” szép számú közönség előtt játszották Berczik Árpád *Paraszt kisasszony* című népszínművét, amelyben kiváló teljesítményt nyújtott Kissné, míg Szathmáry Rózsikát „csinos színpadi megjelenés”-ként ismerhették meg. Másrészt a levéltári dokumentumok a palicsi színjátszás nehézségeit is tükrözik. Kiss János színigazgató 1893. július 31-i feliratában többek között a vidéki színészet szomorú helyzetéről, az általa vezetett harminctagú palicsi színtársulat gondjairól értesíti a belügyminisztert. „Palicson még rendszeres színtársulat nem működött, mint ilyen mi úttörők vagyunk, s részben az időjárás kedvezőtlenége, részben pedig a többnyire vegyes ajkú közönség közönye folytán oly válságos helyzetbe jutottunk, hogy csakis Nagyméltóságod kegyes segélye menthet meg attól, hogy most a színészetre különben is legkedvezőtlenebb

időszakban a társulat feloszoljon és tagjai elzüllödjének” – írja a színigazgató (SzTL, Városi tanács, II. 163/1893). A minisztérium azonban minden megokolás nélkül elutasítja Kiss János kérelmét.

A következő években a szabadkai színészet állandósításának kérdése kerül előtérbe. A színügyi bizottság 1906. április 29-i ülésének jegyzőkönyvéből kiderül, hogy városunk színészetének állandósítására irányuló támogatást és társulást Újvidék elutasítja, míg Baja hajlandó azt 400 koronával segíteni. Erre gr. Festetics Andor a vidéki színészet országos felügyelője előadja, hogy itt a színészet állandósítása abban az esetben valószínűsíthető, ha „Szabadka az eddigi rendes téli hat hónapon kívül még július és augusztus hónapokban Palics fürdőn is tart nyári évadot egy hónapi szünidővel; a további 3 hónapon át pedig egy 45 napi tavaszi és egy 45 napi őszi évaddal egy vidéki várossal – ez idő szerint Bajával – szövetkezik.” A felügyelő továbbá indítványozza: a szabadkai városi tanácsnak kell a belügyminiszternél kieszközölnie, hogy több ezer korona államsegéllyel építsék fel a palicsi színházat. (SzTL, Városi tanács, II. 12/1906).

És a városi tanács cselekszik! Terjedelmes feliratában egyebek között hangsúlyozza, hogy a színészet helyi állandósítása ma már oly nagy jelentőségű kíváncsi, melyet „úgy a város közönségének, mint a színészet érdekéből elejteni nem szabad”. A kormányhatósághoz intézett felirat végén az áll, hogy a palicsi nyári színház tervének és költségvetésének felterjesztése csak kedvező válasz esetén jöhet szóba (felvetődik a kérdés, hogy a már említett és a szabadkai levéltárban őrzött keltezés nélküli nyári színházterv esetleg ekkor készült-e?).

A vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak a szabadkai hatóság egyik későbbi felterjesztésére adott válaszlevélből sok mindenre fény derül. Az 1910. július 8-i keltezésű és Piukovits József színügyi bizottsági elnökhöz intézett leirat elismeri a színészet állandósítására való törekvést, azonban a vidéki színészet szerűs anyagi segélyezéséből kifolyólag a palicsi színpad támogatására sincs lehetőség. S ha netán a jövőben javulna a helyzet, a nyári színpad építési költségeinek egy részét Szabadkának mindenképpen viselnie kell! (SzTL, Városi tanács, II. 239/1910). Erre a szabadkai színügyi bizottság 1910. október 2-án tartott ülésén hangsúlyozza, hogy a nyári színpad felépítése Palics fejlesztésével szoros összefüggésben áll és annak fontos részeként kell beilleszteni a fürdőhely fejlesztési programjába.

A dokumentumok tanúsága szerint a palicsi nyári színpad ügye az elkövetkező években is napirenden szerepel, de egyik 1919. júliusi keltezésű iraton vele kapcsolatban ez olvasható: „Változott viszonyoknál fogva, tudomásul iratárba”!

Az új történeti korszakokban, a rendszerváltozások idején továbbra is igény mutatkozott a palicsi színpad felelevenítésére. Erőteljesebb fejlődést csak 1936-tól, a fürdőhely műkedvelő egyesületeinek jóvoltából tapasztalhatunk, amelyek kezdetben egyfelvonásos darabokat adtak elő. Az átszervezett műkedvelő együttes 1940 tavaszán megfelelő otthonhoz jut, s az első nagyobb színelőadását az Abbázia kávéház alkalmi színpadán, új díszletekkel tartotta. Szigligeti Ede *Cigány* című színművét Csernák József rendezésében adták elő.

Felléptek: Horváth Lajos, Gálik Veronka, Puha Miklós, **Fuderer Gyula**, Tilinkó Mihályné, Bozóki József, Sebestyén Boriska, Vörös Margit, **Káposzta Antal**, Szél István stb.

Majd 1949 és 1951 között készülnek a palicsi nyári **színház** tervei és az impozáns épületet – érdekességgént említjük – az egykori **nyári színpör** közelében építették fel. Számos hazai és külföldi művész és **együttesek** öregbítették a fürdőhely hírnevét, s a helyi műkedvelő **együttes** is **újraéledve** több éven át szórakoztatta a lakosságot.

A SZÍNHÁZ VETÉLYTÁRSAI

– Szabadkai helyzetkép a századelőn –

A színművészet immár századokon át tölti be alapvető művelődési szerepét, ám acélos egyensúlyából először a századfordulón „igyekeztek” kibillenteni. Szűkebb pátriánk halandói arra törekcszenek, hogy művelődési körülményeiket kiszélesítsék, szórakozási területüket felfrissítsék. Fáradozásuk azonban megannyi akadályba ütközött, amelyről leghívebben a levéltári okmányok tanúskodnak.

Szalay Mátyás szabadkai rendőrfőkapitány 1902. szept. 15-én betcrjeszti¹ a nyilvános vigalmak, mutatványok és előadások szabályrendeletét, amelyet a Belügyminisztérium 1903. okt. 2-án jóváhagy.² Hadd mutassuk be most néhány sorban a szabályrendeletet!

Már az első paragrafus kimondja: „Szabadka sz. kir. város területén szavalati, dal-, zene-, hangverseny- vagy dalestélyt, tánczmulatságot, műlovardai előadást, tűzijátékot, állatseregletet, panorámát, gépszínházat, álarczos menetet, kiállítást, vagy hasonló látványosságot, úgyszintén bármily néven nevezendő mutatványi előadást a rendőrkapitányság engedélye nélkül tartani nem szabad.” Viszont a következő paragrafus határozottan megtiltja „a színháztartás ideje alatt”, valamint a színielőadások megkezdése előtt négy héttel a népénekcs társulatok, lovardák, nagyobb szabású mutatványok és egyéb színielőadások rendezését (a műkedvelő előadások kivételével). Hasonló rendezvények csakis a színházi évad elmúltával, magyar nyelvű előadásokra engedélyezhetők. De tilos az állatok utcai és házi mutogatása, a járás-kelés álarcban (a szokásos farsangi ünnepeket kivéve), vagy valamely zeneeszközzel (kintorna, csimpolya stb.).

A szabályrendelet megszabja az engedélyek után – a városi szegényalap javára fizetendő díjak módját is.

Dr. Pleszkovics Lukács törvényhatósági bizottsági tag 1907. október végén indítványozza³ a szabályrendelet második paragrafusának hatályon kívül helyezését. Többek közt értelmetlennek tartja azon intézkedést, amely megtiltja a színházi évad alatt és a színielőadások előtt rendezendő különféle előadásokat, a népénekcs társulatok fellépését stb. A törvényhatósági közgyűlés dr. Pleszkovics indítványát azonban azzal utasítja el,⁴ hogy egy színtársulat működése nem tekinthető csupán „(...) szórakoztató mulatságnak, hanem oly nemzeti érdeknek és művészeti tényezőnek, mely a hatóság részéről

és az ún. verseny vállalatokkal szemben előnyben és kedvezményekben részesítendő (...)”.

És a körülmények ezután csak bonyolódnak!

Lassanként szokássá válik, hogy egyes kávéház-tulajdonosok stb. a színgazgató beleegyezésével a színházi idény kezdete előtt is játékendélyhez jutnak. A városi tanács ezt minduntalan igyekszik megfékezni, és amikor Versendi Gyula, az Otthon kávéház tulajdonosa 1908. októberében engedélyt kér⁵ a színházi évad megkezdéséig a kávéházában működő kabarétársulat részére, a tanács menten elutasítja. Figyelmen kívül hagyja dr. Farkas Ferenc színgazgató „beleegyező nyilatkozat”-át is. Ekkor újabb fordulat következik! Deutsch Zsigmond törvényhatósági bizottsági tag tizenkilenc társa nevében 1908. október 20-án kereken kimondja,⁶ hogy a vigalmi szabályrendelet második paragrafusa már elavult. Szerintük a nemzeti kultúra ügye eléggé megerősödött már és az annak szolgálatában álló színészet nem szorul többé arra a nagyméretű istápolásra, amelyet részére az említett paragrafus biztosít. Sőt e rendelkezés hovatovább igazságtalanná válik azokkal szemben, kiknek üzletkörébe tartozik hasonló előadások és mutatóványok rendezése. A színház – mint magasabb szellemi élvezetet sugárzó és a közművelődést terjesztő intézmény – már azzal is előnyben részesül, hogy igazgatója a díszleteket, a fűtést díjtalanul használhatja, valamint igen magas szubvencióban részesül. Végül Deutsch és társai indítványozzák, engedélyezzen ezentúl a város színházi idény alatt is tudományos és művészi értékű előadásokat, hiszen a szabályrendelet kérdéses paragrafusa túlhaladott álláspontot képvisel és szükségtelen privilégiumot biztosít a színház részére.

A közgyűlés végre méltányolja a felhozott érveket, következőképp módosul Szabadka szabályrendeletének második paragrafusa.⁷ Ámde a Belügyminisztérium azt 1909 decemberében ekként egészíti ki: „A színi idény ideje alatt, valamint a színielőadások megkezdése előtt 4 hét alatt más színtársulat előadásai nem engedélyezhetők.

Ezen idő alatt állandó mozgófénykép mutatóványok, népénekes társulatok, lovardák, cabaret-k stb. előadásai sem engedélyezhetők.

Kivételt képeznek a budapesti tudományos színház (Uránia), hangversenyek és műkedvelői előadások, amelyeknek rendezése a városi tanács által a színiévad idejében is engedélyezhető.”⁸

Még a kormányhatósági döntés előtt azonban dr. Farkas színgazgató felháborodással fogadta a módosított szabályrendeletet,⁹ mondván: míg ő a színügyi szabályzat értelmében magas művészi nivón szolgálja a közművelődést, addig Szabadka városa a jövőben orfeum társulatainak léha előadásaival elvonja a színházi közönséget és őt ezáltal romlásba dönti. A színgazgató fellebbezését azonban visszavonta! Erre nyomban befutott Versendi Gyula kávéház-tulajdonos újabb kérelme kabaréelőadások engedélyezésére.¹⁰ A tanács – tekintettel a körülményekre – eleget tett a kérelemnek. De a belügyminisztériumi rendelkezés megszigorítja az „antikultúr előadások” rendezését; ez különösen Versendi Gyula „kávés”-t érinti. A tanácshoz felterjesztett hosszú folyamodványában (1909 december) kifejti álláspontját a kormányhatósági intézkedéssel kapcsolatban.¹¹ Meggyőződése, hogy vállalatja igen pozitív szerepet

tölt be, hiszen a jelenlegi nagy színészség idején több szerződés nélküli színésznek adott kenyeret. Különben is kávéházában a kabaréelőadások csak a színházi előadások után kezdődnek. Versendi ezután még többször folyamodik a tanácshoz és változatlan kitartással követeli a kabaréműsorok jóváhagyását. Kérélmé végül is teljesül.¹² Ekkor pedig Krémer Sándor színigazgató berzenkedik! A városi tanácshoz és a polgármesterhez, majd a színügyi bizottsághoz intézett beadványában a színészet érdekeinek megóvásáért száll síkra.¹³ Tiltakozik, amiért a város a miniszteri rendeletek és jogszokás ellenére – színházi évadban – kabaré, mozi, villamos színház, állatsereglet, cirkusz működését engedélyezi. Hiszen Szabadkán egyébként is nehéz eredményt felmutatni a túlnyomórészt idegen ajkú lakossággal szemben!

Ekkortájt a tanács már ismét módosításokat eszközölt a vigalmi szabályrendeleten. Ennek ellenére Krémer Sándor észrevételeit főként a színügyi bizottság két tagja, dr. Milkó Izidor és Farkas Zsigmond támogatja és a tanácsnál közre is működnek az ügyben. Erre a tanács újabb huszárvágásra szánja el magát: Szeged, Zombor, Kecskemét, Pécs, Kolozsvár, Debrecen, Kassa, Nagyvárad, Temesvár és Pozsony városokhoz fordul vigalmi szabályrendeletük kipuhatolása céljából. Így aztán megtudjuk, hogy e városok általában nem gördítettek akadályt a mozielőadások elé.¹⁴ Viszont Nagyvárad, Kecskemét és Pozsony mellett még cirkuszi mutatványra, kabaréelőadásra stb. is engedélyt ad a színházi idény alatt.

A fentiekből látható, mennyire szövevényessé vált Szabadkán is e kérdés. azonban a Belügyminisztérium 1912. dec. 5-i leirata kiszélesíti a rendőrkapitány hatáskörét a vigalmi szabályrendeletben.¹⁵ Ezt városunk sem hagyja figyelmen kívül és így végre 1913. okt. 28-án a Belügyminisztérium is jóváhagyja a többször módosított szabályrendeletet.¹⁶

Nos, nézzük közelebről a dokumentumot!

Tizenhét paragrafusból áll, de – a Belügyminisztérium rendeletének értelmében – módosul a második: „A színi idény tartama alatt, valamint a színelőadások megkezdése előtt 4 hét alatt más színtársulat előadásai nem engedélyezhetők.

Állandó mozgófénykép mutatványok, tudományos színházak (Uránia), népénekes társulatok, orfeumok előadásai, lovardák és hangversenyek, valamint műkedvelői színielőadások azonban a rendőrkapitány által ezen idő alatt is engedélyezhetők.

Népénekes társulatok, orfeumok fellépésénél az engedély csak magyar nyelvű előadásokra adható.”

Egy másik paragrafus meghatározza a belépődíj nélkül rendezett nyilvános tudományos, szépirodalmi vagy szakfelolvasások módját.

A szabályrendelet a továbbiak során kimondja, hogy kocsmákban és kávéházakban a nem hangverseny, vagy zeneestély jellegű műsorra éjfélig hatósági engedély nem szükséges. A nem szabadkai és egyéb zenekarok előadásai is hangversenynek, illetve zeneestélynek tekinthetők. Kivételt képeznek a szabadkai katonazenekarok. Mutatványok és előadások – a rendőrkapitány által kijelölt helyen – köztereken is tarthatók. Az itt előadott mutatványoknál a zenélés csakis helyiségben (9–21 óráig) oly megszigorítással engedélyezhető,

hogy óránként egy darab csak egyszer játszható. A helyiség előtt, valamint ünnep- és vasárnapon du. 4 óráig tilos a zenélés (kivéve az országos vásárok idejére eső vasárnapokat). A vigalmi szabályrendelet a szegényalap javára fizetendő díjakat naponként egy és húsz korona között állapította meg.

Csak végső megfeszítés, szívós kitartás árán született meg az új vigalmi szabályrendelet, amelyet azonban az immár klasszikus értelemben vett színház továbbra is a műveletlen sokaság „antikultúr” dokumentumaként, az olcsó szórakozás és élvhajhászás évrényesítéseként tartja számon. Ám a társadalmi körülmények és a polgári ízlés változása, valamint a technika gyors fejlődése újabb párbajra hívja a teátrumot.

Vajon a televízió-korszakában Szabadkán mennyiben változott meg a helyzet?

JEGYZETEK

- ¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: Levéltár), Városi tanács XIX. 130/1902; 17367.
- ² Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1902; 19993
- ³ Levéltár, Városi tanács XIX. 154/1907; 22892
- ⁴ Levéltár, Városi tanács XIX. 154/1907; 903
- ⁵ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 21692
- ⁶ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 22556
- ⁷ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 23544
- ⁸ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 26366
- ⁹ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 23873
- ¹⁰ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 24292
- ¹¹ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 26452
- ¹² Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 1683
- ¹³ Levéltár, Városi tanács XIX. 37/1910; 6447
- ¹⁴ Levéltár, Városi tanács XIX. 37/1910
- ¹⁵ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 210
- ¹⁶ Levéltár, Városi tanács XIX. 130/1908; 29734

RÉGI TALÁL MÁNYOK DOKUMENTUMAI

Manapság szinte minden lapból értesülhetünk érdekes és jelentős találmányokról. Számos tudományág szorgos kutatói kiváló eredményekkel dicsekedhetnek; sokszor korszakalkotó találmányokról kapunk hírt, vagy olyan teljesítményekről és ötletekről, amelyeknek az egyszerű halandó is gyakorlati hasznát veheti.

Régente szelídebb mederbe folyt a hírközlés. Az alábbiakban több olyan levéltári forrást mutatunk be, amelyek különböző (mai szemmel vizsgálva olykor talán különös) találmányokról, újításokról számolnak be, de korántsem a legjelentősebbekről.

Mennyire kötődnek ezek vidékünkhez?

A helytartótanács egyik 1840. évi köriratában felhívja a figyelmet Lalich József tanító veszettség ellen felfedezett gyógyszerére. A dokumentumból kitűnik, hogy tanítónk a friss tárnicsgyökérben (*gentiana cruciata*) látja a megváltó orvosságot. A szabadkai tanács három évvel később azt jelenti, hogy a gyógyítást nem alkalmazhatják, mert a városban időközben nem fordult elő „víziszony”, azaz veszettség. (Szabadkai Történelmi Levéltár, 3. A. 1/pol. 1843). A tárnicsgyökeret ma is számon tartja a gyógyászat: étvágygerjesztő, hashajtó és erősítő hatású.

A szabadkai levéltár iratai között is ráakadtunk találmányokkal kapcsolatos adatokra. A kormányhatóság 1854-ben arról tudósít, hogy bizonyos Stefan von Marczell „kukoricza szetska őrlő gép”-et szerkesztett, mely igen könnyedén darabolja fel a kukoricaszárat és csövét. (SzTL, 1146/aec. 1855). Ebből azután liszt készíthető és rozsliszttel keverve kenyérként használható! A szegény sorsúak élelmezését ez döntően befolyásolhatja a jövőben, másrészt e kenyér kalóriaérték tekintetében sem marad el lényegesen a többi kenyérfajtától. A körirat ezenkívül megjegyzi, hogy a Marczell-féle géppel megdarált kukoricacsövből és -szárból tüzelőanyag, takarmány, avagy alkohol is előállítható. Bizony nem jutott könnyen hozzá még a középbirtokosság sem a 600 forint értékű géphez. Vidékünkön csak néhány nagybirtokos engedhette meg magának e „fényűzés”-t.

A Bach-korszakot követő időszakról lendületesebb tőkés fejlődés veszi kezdetét. A levéltári források vidékünk, városaink szerteágazóbb képét tükrö-

zik. Felélénkül a tudományok iránti érdeklődés, gyakoribbak a különböző találmányokról szóló tudósítások.

Kovácsseviits György alkapitány 1862 elején jelentést ad Pék Simon szabadkai „gyógykovács, s okleveles baromorvos”-ról, aki orvosságával a „külfekély”-ben szenvedő lovakat eredményesen gyógyítja. (SzTL, 402/polg. 1862). A dokumentum nem részletezi a varázslatos orvosságot, de megnevez több lakost, akik Pék Simon „(...) szép és hasznos sikeréről dicsekedő bizonylatot tettek (...)”.

Feiwei Lipót pesti gépész és gyártulajdonos 1863-ban bemutatja a szabadkai lakosságnak amerikai mintára készített kézi vetőgépét (SzTL, 254/polg. 1863). A mellékelt nyomtatványból megtudható, hogy e géppel naponta akár 25 hold is bevetethető (míg az Alban-féle „szórvavetőgép”-pel csak 10-12 hold). Feiwei többek között így ír: „A f. é. londoni világkiállításra több tárgyakat küldöttem mint kiállító, melyekre érem kitüntetést kaptam. magam is Londonban valék, főfigyelmemet a gazdasági gépekre fordítottam. jelen voltam továbbá egy itt leírt Cahonn-féle kézi vetőgép próbáltatásánál, s felfogván annak nagyszerű fontosságát, azonnal 6 darabot vettem, hogy azokat hazánkban is terjeszthessem. E gép különben a kéznél levő hiteles angol adatok szerint (...) Angolhonban és Amerikában több helyeken próbáltatott. A tőlem készített és lényegesen javított kézi szórvavetőgépemet az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tekintetes választmánya 1862. november 27-én bírálata alá bocsátván. azt mint eddig legjobbnak elismerték.

Ezenkívül ajánlandó a nálam angol systema szerint készülendő kukoricza morzsológép, mely egyszerű és könnyű kezelése mellett 3-4 mérőt egy órába morzsol, ára 25 frt. o. é.; továbbá a házi kézi lisztörő mindennemű gabonára.” S a szabadkai hatóság nem gördít akadályt Feiwei Lipót gépeinek meghonosítása elé.

1866 közepén a szabadkai városi tanács jelenti a helytartótanácsnak, hogy Csincsik István helybeli molnárnak sikerült rozsszalmából lisztet készítenie. (SzTL, 3145/polg. 1866). Ugyanis az üres kalással együtt apróra összevagdalt rozsszalmát szárítva merőrlötte, s egy köből „szecská”-ból fél köből lisztet nyert. A városi tanács – bizonyítékként és megvizsgálás miatt – megküldött három csomaggal a kormányhatóság címére: az elsőben korpá nélküli kiszitált liszt volt, a második a korpával kevert szitálatlan lisztet tartalmazta, a harmadik csomag pedig a tiszta korpát. S hogy a hatás teljes legyen: egy darab szalmalisztből sült kenyeret is mellékelte küldeményéhez a szabadkai hatóság. De megjegyezte, hogy e kenyér ízletesebb lenne, ha a rozsszalmalisztet kukorica- vagy árpaliszttal kevernék. Figyelmet érdemlő a tanács alábbi hozzáfűzése: „Minthogy pedig a lakosság a jelen nehéz körülmények között ezen találmányt mohón megragadá, és egy része ily nemű szalma kenyérrel táplálkozását már megkezdé.”, ezért a kenyér gyors megvizsgálását is szorgalmazza. A fentiekkel kapcsolatban Csincsik molnármester állítja, hogy a szalmaliszt vízzel keverve a disznók, a korpás liszt pedig a lovak számára kitűnő eledel.

Csak ezután következett a meglepetés! 1866. július 4-én a királyi tárnokmester jelenti Flatt Endre szabadkai polgármesternek, hogy a rozsszalmából készített lisztet, s az ebből sült kenyeret megvizsgáltatta a budapesti műegye-

temen. Íme az eredmény: Csincsik molnár készítménye az ember egészségére csakis ártalmas hatással lehet és csupán állati táplálékkul szolgálhat.

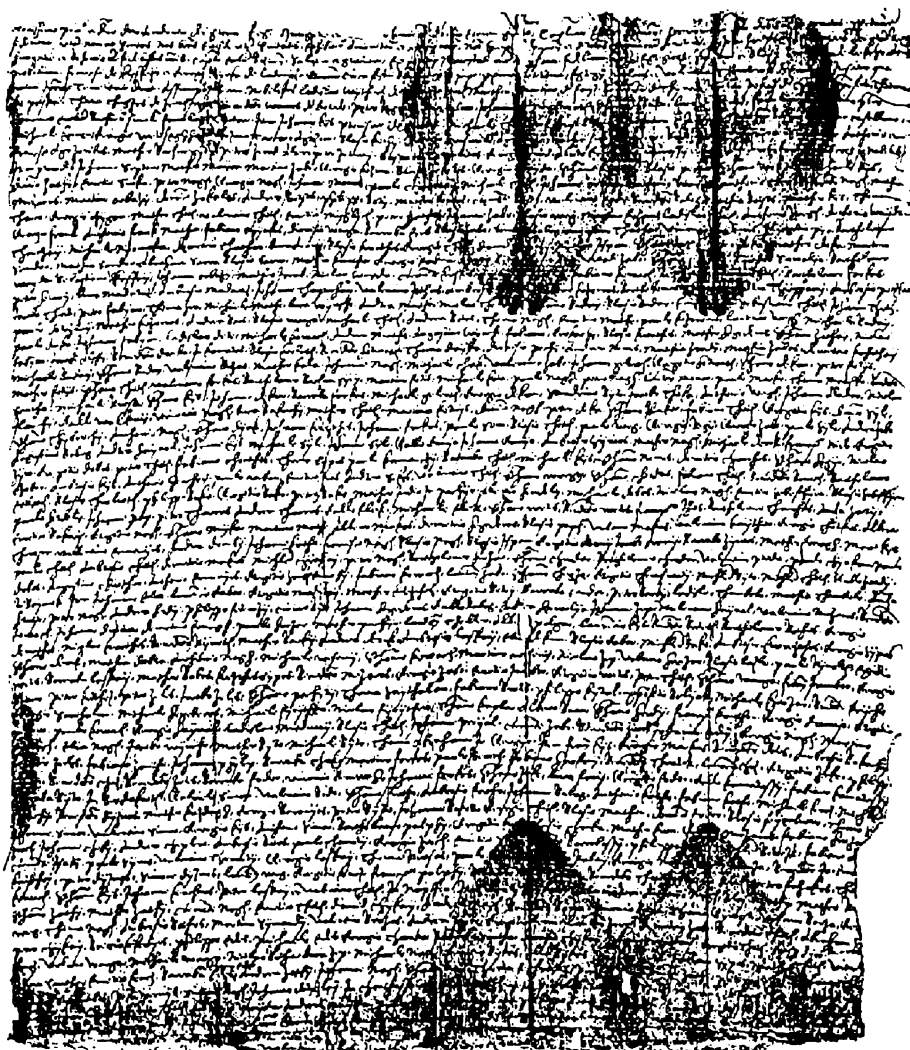
Érdeemes itt megjegyezni, hogy hasonló dokumentumok – vagy még az egészen közönséges eseményt tartalmazók is – gyakran fontos gazdaságpolitikai adatokat tükrözhetnek. Ezúttal a városi tanács felterjesztéséből értesültünk, hogy a szabadkai lakosság nehéz gazdasági körülmények között tengődik az 1860-as években és jól jön Csincsik találmánya a szalmalisztból készült kenyeret „mohón” falhatja, még a kormányhatóság figyelmeztetése ellenére is.

A szabadkai levéltár forrásai között a későbbi években is ráakadtunk találmányokkal kapcsolatos közlésekre. 1871 januárjában Govorkovits Albert szabadkai fűszeráros bejelenti a tanácsnak, hogy feltalálta a „nővéncukorká”-t (másképp: „mellcukorka”) és engedélyt kér árusítására. (SzTL, 3503/polg. 1871). Erre a városi főorvos megvizsgálja a készítményt és így vélekedik: „A mellcukorkák növény részei egyenkint is a gyógyászatban, mint hurut enyhítők elismertek; – vegyülete pedig népünknel mint Kőszegi-thea hurut ellen már éveken [át] használtatott; miért is alázatos egyéni véleményemmel, mint nyálánk, enyhítő czukorkák a Nméltságú m:k: Belügyminisztérium magas figyelmébe ajánlhatók.” – S a minisztérium ismét óvatos: kikéri az országos közegészségi tanács szakvéleményét. E szerint Govorkovits találmánya az „összetett gyógyszerek” sorába tartozik; ennél fogva csakis orvosi vényre, gyógyszerárakban árusítható. A légzőszervek hurutos bántalmainak orvoslása „(...) kór okozat szerinti gyógykezelést igényel: és a be nem bizonyított hatású czukorkák vétele mellett, sok esetben a czélszerű orvosi segélynek kellő időben elmulasztása által, a mellbetegek élete is veszélyeztethetnék (...)” – hangzik a válasz.

Az 1870-es évek végén Szigethy József szabadkai gyógyszerész feltalálja a „Flora creme” elnevezésű toalettszert, amelynek szabadalmaztatása nem is ment olyan simán. (SzTL, 3256/polg. 1879). Az ügyben többször fordul a minisztérium a városi hatósághoz, mert gyógyszerészünk nem tartotta magát a szabadalmi rendszabályok követelményeihez, találmányának pontos körülírását elmulasztotta stb. Az elsőbbségi jog megővésére nagyobb figyelmet kell szentelni a jövőben.

Elmondható, hogy időközben a kormányhatóság többször is hivatkozik a találmányi szabadalom rendszabályaira, s 1867-ben utasítást bocsát ki e tárgyban. /SzTL, 2928/polg. 1867). Ennek több részlete a feltalálóval és találmányával, a szabadalmi illetékkel, a közhatóságok teendőivel stb. foglalkozik. De 1879-ben a minisztérium általános elégedetlenségét nyilvánítja ki, amiért a találmányok szabadalmaztatására benyújtott kérvényeket hiányosan szerelik fel. (SzTL, 2897/polg. 1879).

A századvéghez közeledve rohamosan megnövekszenek a találmányokkal kapcsolatos kérdések...

Az 1525. évi oklevélben a Szabadka környéki települések lakosságjegyzékén foglalkozásnevekkel is találkozunk

MI SZABADRA SZ. KIR. VÁROSBAN

Lakozó Csizmadia Céhbeli Mesterek adjuk tudtára mindenknek kiket illet, hogy *Tiringur József*
 Születési helye *19. Rémai* *1858. évi* vallása *mi* Mestertársunknál *1858. évi* *1858. évi*
 és *1858. évi* mesterségét tanulván, és azon idők alatt nagy jámborult viselkedvén, kiváló iskolai bizonyítványát meg-
 visgálván a szokás hitelesnek tekintvén felzabaddittatott. *1858. évi November hó 14-én*

Kelt Szabadkán *1858. évi* *1858. évi* hó *14* napján. *Kisbóly*

Blagovics
1858. évi
1858. évi

Fő-Céhmaster *1858. évi*

Céh-Tagja *1858. évi*

Al-Céhmaster *1858. évi*

Tiringur József 1858. évi céhbizonyáglevelét céhpecséttel is ellátták

VÁNDORLÓKÖNYV

Wanderbuch

a' Nagy Méltóságu Királyi

nach der

Magyar Helytartó Tanácsnak

höhen königlichen hungarischen

1816. évt. Julius 16-án 21080. szám alatt

Statthalteterey-Verordnung

közzé hozatott

vom 16. July 1816 Nro. 21080.

Rendelése szerint.

(Hierzig Wht: Ersten enthaltend.)

(All 48 lapból.)

Hiatala Szabadkai Magyar Kir. Pálffy 15-én
Milordtanvit György Aliggezt -

Budán,

Ofen

nyomtatott, és árusítatik a' Királyi Magyar - adrukt, und zu haben in der königl. hungarischen
Univers. Könyvnyomtató Házában 1843. Universität - Buchdruckerey 1843.

Vacha János szabadkai német varga vándorlókönyvének részlete

7-1885

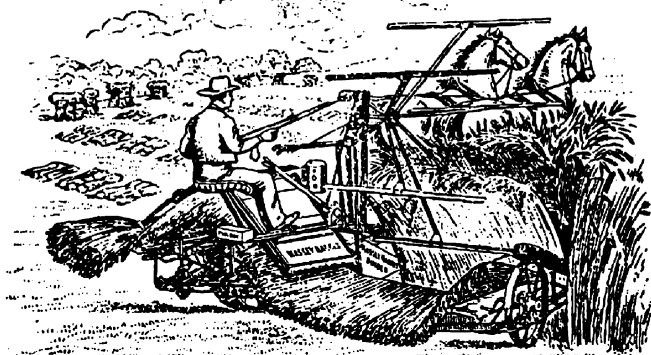
Thromates

[illegible]

Aszabadkai hatóság engedélyezi a Macskovics-féle téglagyár létesítését

Guba és Fazekas Szabadka

a magyar kir. állainvasutak gépgyára
vezérigénységének kerületi képviselője.

Világhírű Massey Harris kévekötő
és
marokrakó aratógépek
a legolcsóbb áron.

Fűkaszálók. = Aczelgerekblyék.

Mannilla kötőzsineg.

187

Minden gazdasági gépekből állandó nagy raktár.

A világhírű Massey Harris kévekötő Szabadkán is beszerezhető (1908)

Jegyzőkönyv

felvételről 1896 évi Május hó 20-án Szabadka m. kir. város tulajdonát képező Palics főúrbhely, a felállítandó földműves iskola tárgyában.

Jelen vannak:

α. m. kir. földművelésügyi miniszter önkormányzati képviselője -
Ként: Tornay Béla nemzeti tanácsos.

Szabadka st. kir. város részéről: Schauer Endre Szabadka
fx. kir. város főispánja; Mannsich László polgármester;
Szalay István főkapitány; Váli Gyula mérnök; Vámos Béla
örök. képviselő; majd a főúrb helyezés után a hozzájáruló-
sági birótság által kiküldött Dymich Simon, Frankó János
és Balázs Piri által birótsági tagok is.

Törvény:

Szabadka fx. kir. város által felállítandó és annak tulaj-
donát képező földműves iskola és ennek kapcsoltatás keretében
és földművesi oktatás céljaira szükséges terület kijelölés illetve
kiosztása és ezen iskola felállítására és kezelésére vonatkozó
elvi megállapodások.

Tenkelt megnevezett birótság a nagyméltóságú m. kir.
földművelésügyi miniszternek is Szabadka fx. kir. város tör-
vényhatósági birótságának 1895 évi április hó 18-án ¹⁸⁹/₆₆₂₄ /sz.
alatt kelt határozatából kifolyólag a mai napon Palics
főúrb területét mellett lévő „Katonai erdőben” és ennek kör-
nyékán elterülő” és a város tulajdonát képező u. n. Radó-
várak és Hajdujárásai pusztákra megjelölés, már az
1895 évi Május havában jóval megbenélt irányelvvel szem-
beállítva, a képzendő terület beható megtekintés és a
felállítandó földműves iskola céljainak prosperitá-
sának vétele után javasolja, hogy

1. az ezen iskola céljaira a város közönségének tulaj-
donát képező és a szabadkai st. birtok
hízárok alatt felvett és mintegy 250 hold területet képező

/.

Jegyzőkönyv részlete a palicsi földművesiskola létesítésére és kezelésére
vonatkozó elvi megállapodásokról (1896)

KIMUTATÁS

Szabadka város gyümölcsfa-iskolájából 1878-ik év őszén és 1879-ik év tavaszán kiadható csemetékről.

I. Almák.

Darabja 20 kr.

1. American nonpareil t.
2. Api rose t.
3. Boston Russet t.
4. Bőr alma t.
5. Calvill fehér t.
6. " piros ő.
7. Court pendu rouge royal t.
8. " " Tournay t.
9. Csersznye alma (pirus malus baccata)
10. Eperalma ő.
11. Fontos alma ny.
12. Hawley t.
13. Imperiale magnifique t.
14. János napi (Szt. Iváni) ny.
15. Jászapáti vadóka ny.
16. Jeges alma ny.
17. Kétszer termő ny.
18. Korinos alma t.
19. Leánycecseft piros alma ny.
20. Menacher ő.
21. Moss's incomparable t.
22. Parmain american t.
23. " angol army t.
24. " " piros t.
25. " calville t.
26. " Loau t.
27. Pepin angol, arany t.
28. " London t.
29. " szőlő t.
30. Piros bőlő ny.
31. " édes ny.
32. " kitűnő ő.
33. Pogácsa alma t.
34. Pome du Clocher ny.
35. Ponnals Spitzenberg t.
36. Rambour de la reine ny.
37. Reinette ananas t.
38. " angol ny.
39. " arany t.
40. " canadai t.
41. " cantebury t.
42. " francia t.
43. " korinos t.
44. " őriás ő.
45. " orleans t.
46. Rozmaring d' Hillard t.
47. " Pastel sárga t.

48. Rozmaring tiroli fehér t.
49. " " piros t.
50. Sikulai t.
51. Szeresika ananas t.
52. " illatos t.
53. " szabadkai t.
54. Taform, fehér t.
55. Török Bálint t.
56. Victoria t.
57. Virginini rózsza alma ny.

II. Körték.

Darabja 20 kr.

1. Ananas de Courtrai ő.
2. " d'été ny.
3. Anglaise de Laner t.
4. Archiduc Charles ny.
5. Árpádő ny.
6. Aurora ő.
7. Bergamotte d'automne ő.
8. " d'Esperen ő.
9. " d'été ny.
10. " csikós t.
11. " Thnin t.
12. Benrée Adam ny.
13. " Clairgeau ő.
14. " Colmar t.
15. " de Diel
16. " d'Erole.
17. " de la reine ő.
18. " de Nantes ny.
19. Bonchretien William t.
20. Calabasse bosc ő.
21. " cavaillon ő.
22. Charlotte de Brouwer ő.
23. Citron des carmes panachée t.
24. Colmar d'Arenberg ő.
25. " d'été ny.
26. " d'hiver t.
27. Craissans d'hiver t.
28. Császár körte ő.
29. " téli
30. De Bavay ny.
31. Delices d'Hartenpont t.
32. De Tongres ő.
33. Doyenne gris ő.
34. " long ő.
35. Epine d'hiver t.
36. Flemy t.

Kimutatás a szabadkai gyümölcsfaiskolában 1878–1879-ben kapható csemetékről

Abarta u. h. var. Eörsölgész

[illegible]

Pinchuk

Truett L. Higgins

Samuel J. May

A helytartótanács engedélyezi az ún. alföldi vasútvonal előmunkálatait (1863)

Székelyek Vörögyűlése.

Polyó évi Auszlia 15^{én}, a Best. Gimnáziumi vasút építési fővállalkosát
Nicoletti és Bauer arak építési, Hoppai B.
Szállajuk által síval aron építési, Közlekedési és
Szállajuk, hogy a Best. Gimnáziumi vasút építési
sok más, nagy nagy fennsík közötti - közlekedési
arok építési munkái megkezdődtek, megkezdte a földmunka.
És a nagy munkák jelentősége és a nagy munkák
mellé a munkák nagy. - Hallgatott a munkák a nagy
munkák, hogy nagy a munkák a nagy munkák
mellé a munkák nagy munkák megkezdődtek. —

[illegible]

Esou vdrupunktu sieue antkiesuly nagi
esouingnt kipslehtitel sijekuteu; öömöljes kute.
teijgemoner lastottom. —

West Babylon Aug. 14. 1881.

Ernest Jones
Goldsmith

*A pest–zimonyi vasútvonal munkálatai 1881. július 26-án kezdődtek el.
(Mukits János polgármester tudósítása)*

SZABADKA SZ. KIR. VÁROS

ÉPÍTKEZÉSI

RENDSZABÁLYAI.

I. RÉSZ.

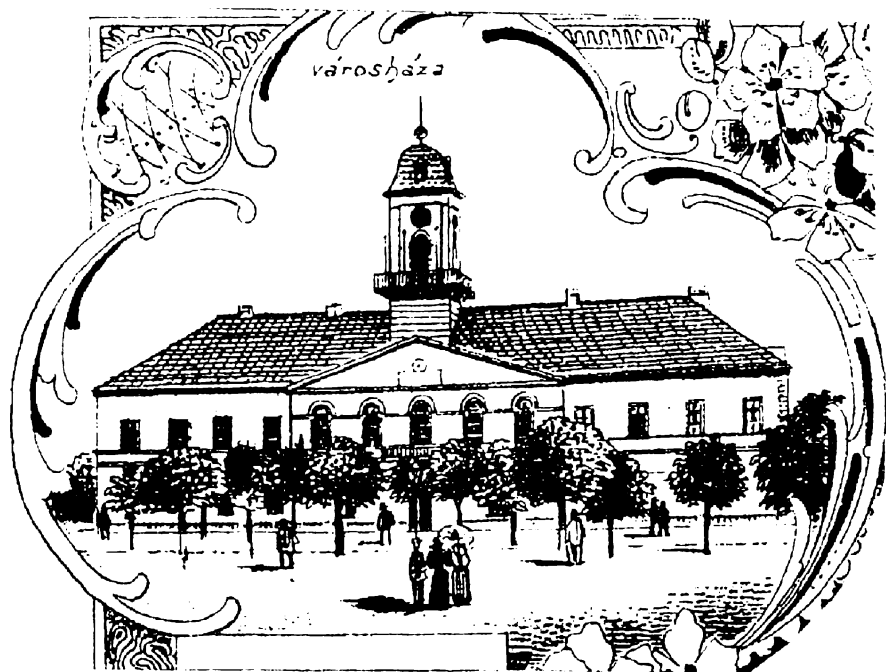
1. §.

A város beosztása.

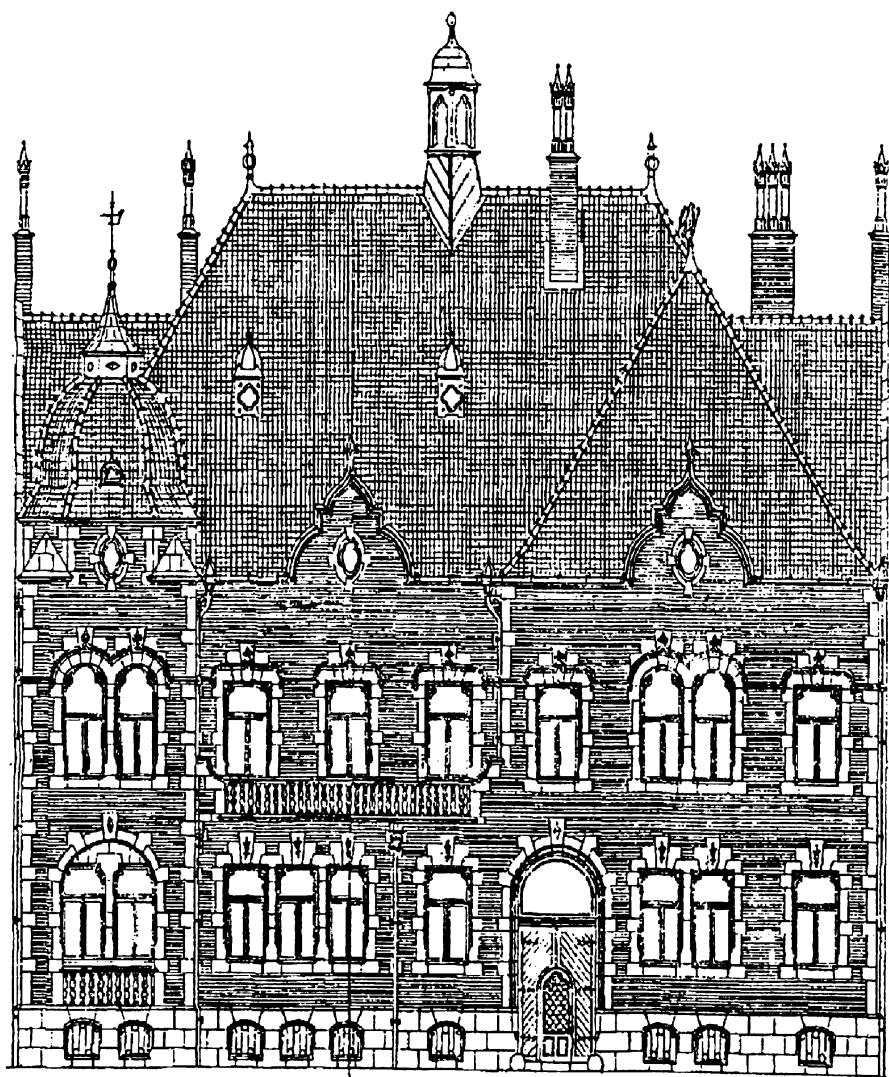
Építészeti szempontból a város 4 részre vagy kerületre osztatik be.

1-ső kerületbe tartozik a főtér és a főtérről összeköttetésben levő utcák, ugymint zombori-utcza (a teréziai tér sarkáig, Vermes Gábor és Váli Antal házuk sarkáig) Szép-utcza, Széchenyi-sétatér kezdő pontjáig, Szent János utcza, zárda szegedi út, rogina barai térségig, az uri utcza, gyógytár, haltér, iskola utcza.

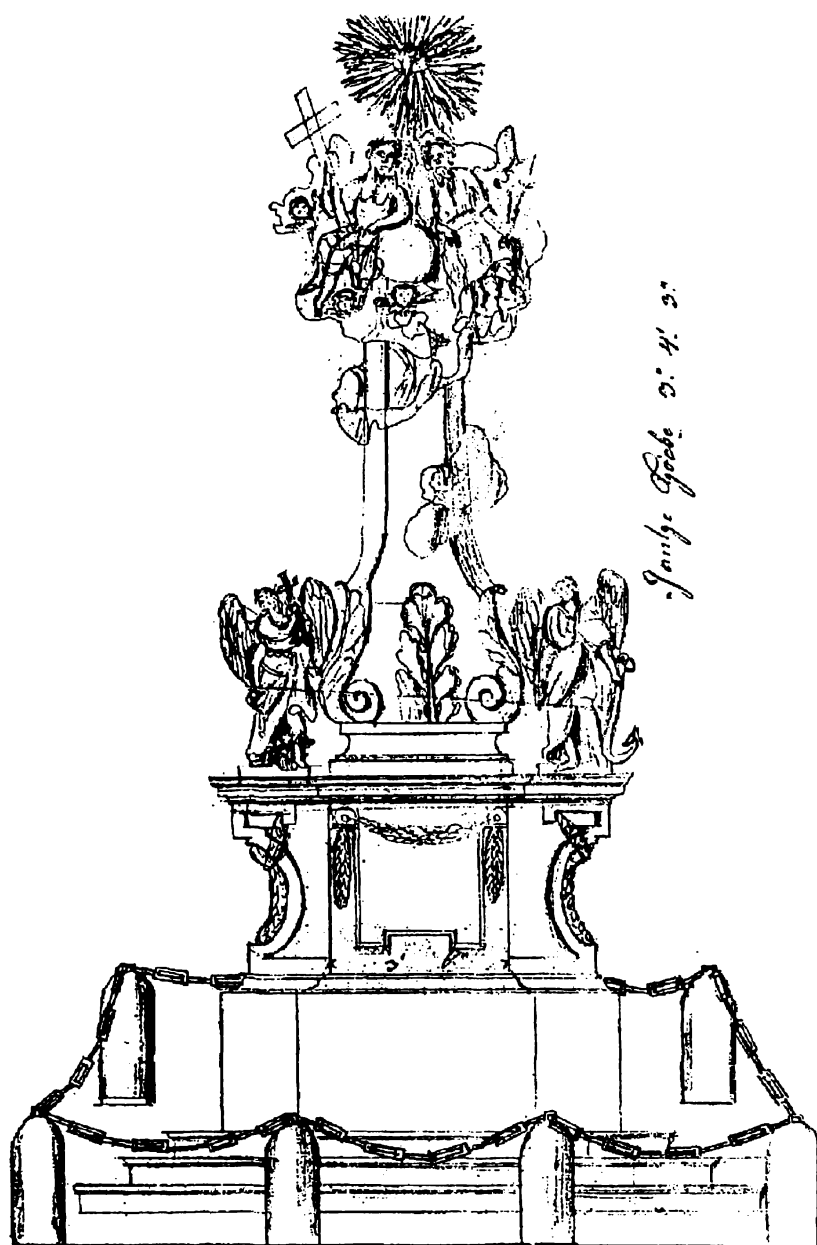
2-ik kerület. A kút utcza, a pétervári út egy része a kút utczáig, húsvágó oroslány, kórház, rozs, zombori, széles, zöld, koszorú, pesti út, Széchenyi-utcza, alföldi vonal által határolt tér, mellékelt tervrajz alapján.

*Az 1828-ban felépült és 1908-ban lebontott városháza
(Részlet egy XIX. század végi képeslapról)*

A Leovits-palotát Lechner Ödön és Pártos Gyula tervezte (1892)

A szabadkai Szentháromság-szobor tervét Karl Salzer zombori építőmester készítette (1820?)

Szabócsalm. MÁRVÁNYIPAR.
Telegramm address: STEININDUSTRIE.

TELEFON 427.

Kőfaragó és Márványipar részvénytársaság

szabadka

GYÁR ÉS RAKTÁR
VIKOR, MIHALY UTCZA 8
BÜRKÖRÁKTÁR
I. KÖR, DEAK UTCZA 64/A

Márvány, gránit, fűrészelő, esztergályozó és csiszoló gyár.

STEINMETZ u. MARMORINDUSTRIE ACTIEN GESELLSCHAFT.
Granit, Syenit, Marmor Schleiferei, Stein-Sägewerke mit Dampftrieb

Eivállai: Szt. Háromság, Kalvária,
kápolna, mauoleum, utikeresz-
tek és mindennemű márvány-
szobrok az akadémia készítését.

Nagy raktár mindennemű
nyers és kész kőkövekben,
butormárványlapokban és
építőkővekben.

Grösses Lager von allerlei
rohen und fertigen Grab-
monumenten, Möbelmarmor-
platten und Bausteine.

Cheek: 66 elosztásának a nagy kör postamarkatjaitól:
22471 sz.
Cseque- und Giroaccepts bei der k. u. g. Postanstalt
nr. 22471.

Szabadka, 1912. június 20.

*Szabadka, 1912. június 20.
Szent Háromság szobor helyreállítására!*

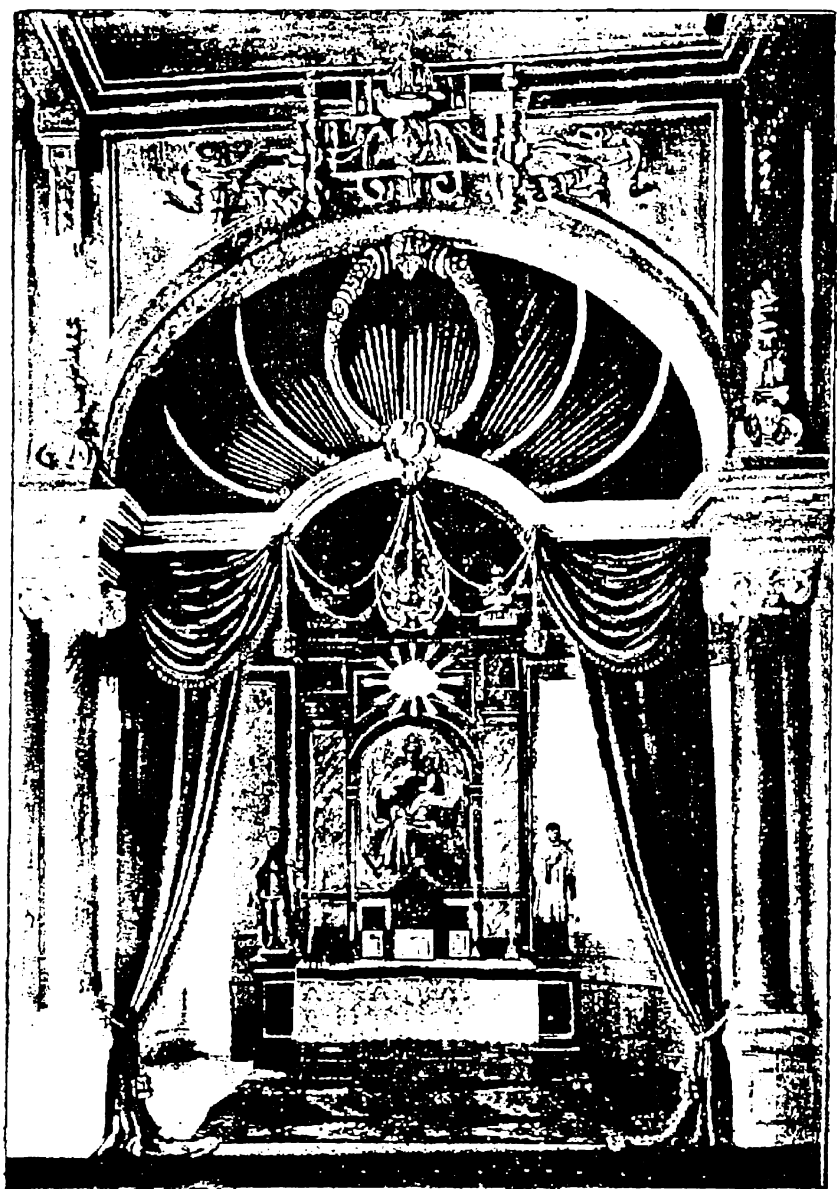
*Frau presidente, tisztelt, a Szent
Háromság szobor helyreállítására
költségvetésimintét benyújtani.
Ez a munka tehát, a szobor helyreállítását megje-
gyezni, hogy így is, állott, kővel, kővel, kővel, kővel,
egyszerű, egyszerű, egyszerű, egyszerű, egyszerű, egyszerű,
minimális, háromszor, kővel, kővel, kővel, kővel,
mi, és a szobor, és a szobor, és a szobor, és a szobor,
kővel, kővel, kővel, kővel, kővel, kővel, kővel, kővel.*

*Az a munka, hogy így is, állott, kővel, kővel, kővel, kővel,
egyszerű, egyszerű, egyszerű, egyszerű, egyszerű, egyszerű,
minimális, háromszor, kővel, kővel, kővel, kővel,
mi, és a szobor, és a szobor, és a szobor, és a szobor,*

Szent Háromság

Szent Háromság szobor helyreállítására!

A szabadkai Kőfaragó és Márványipar Részvénytársaság benyújtja
költségvetését a Szentháromság-szobor helyreállítására (1912)

Az 1899-ben felavatott gimnázium kápolnája

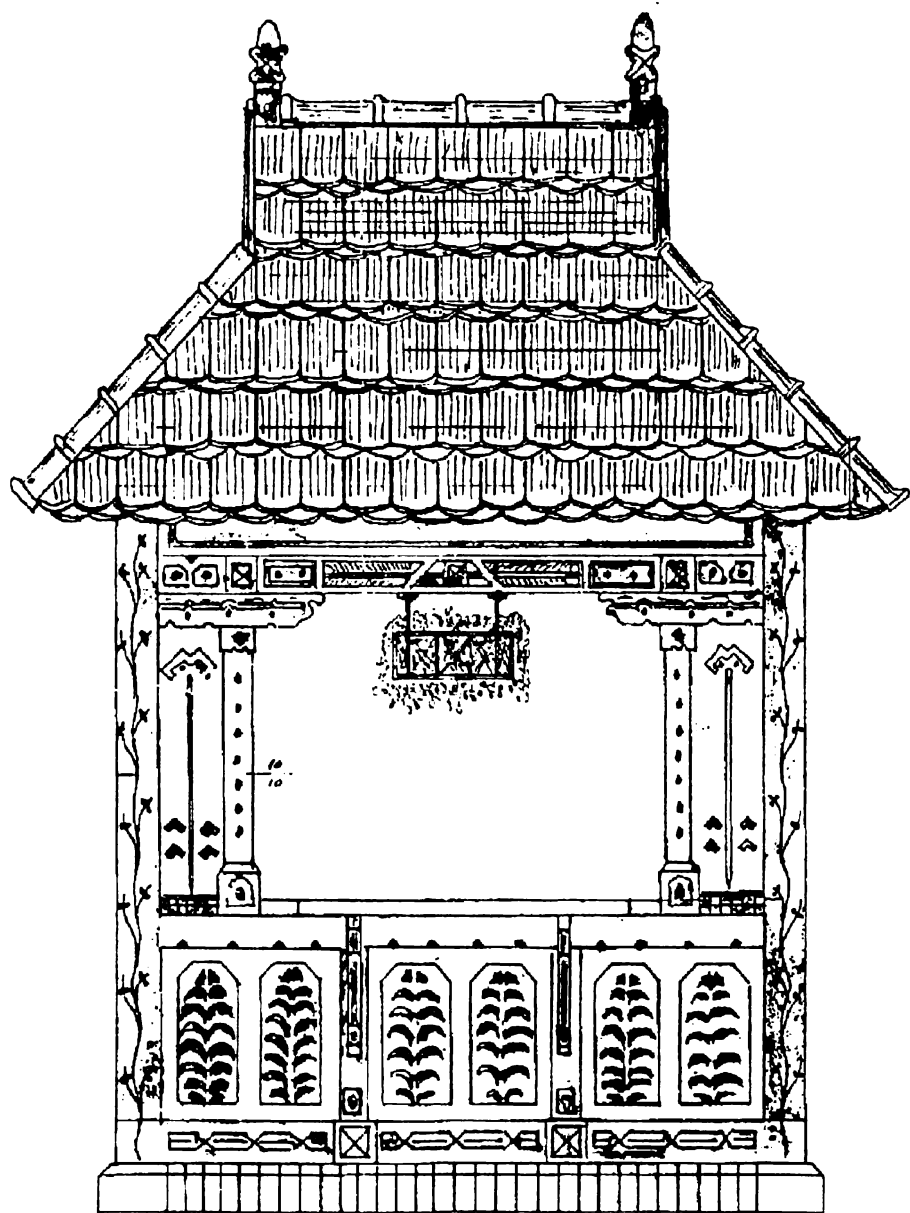
Tekintetes Polgármester Ur!
Tekintetes Községtanács!

Tanintézetünk körülményeit illetőleg
egy alkalmas iskolai börtön helyiség nélkülözése
"lhal. lényeges hiány érezhető".

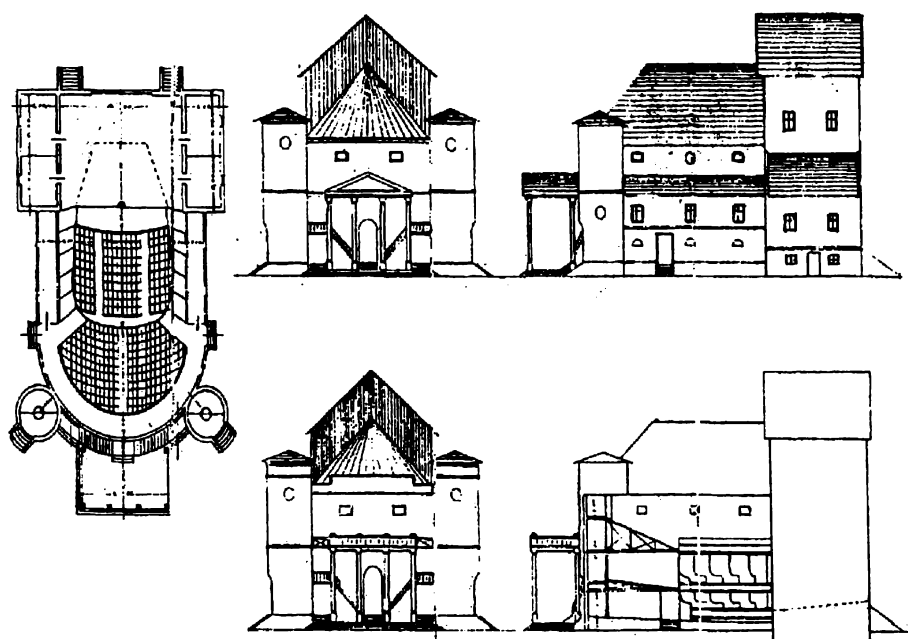
Az úgy "irgató" kívánságának, s ebből ere-
dőleg a múlt hi 31. tartott tanári értekezlet
főhatározásának terekei elegendő, midőn a Tekintetes
Községtanácsot teljes bizalommal kérem, hogy
a gymnasiumi helyiségben egy üresen álló,
s különben a fönémintett értele alkalmas
szobát iskolai börtönre átalakíttatni szivesked-
jék.

Sabadkán, 1865. június hó 12.

Lámbor Pál
gymn. igazgató.

Antun Zvekanov kőművesmester palicsi kioszkterve (1921)

A palicsi nyári színpad terve (1891–1906 között)

NÉVMUTATÓ

- Áchim János 57, 59
 Ács Mihály 34
 Ady Endre 108
 Alakker János 42
 Andort István 106
 Antunovics József 83, 138
 Antunovits Mátyás 95, 138–139
 Antunovits Pál 85
 Apponyi Albert 55
 Aradszky család 115
 Aradszky Gábor 67, 100
 Aradszky Sava 25
 Árvay József 29
- Bacsits Illés 83
 Bács Károly 159
 Bácsné Maár Júlia 159
 Bajsai Vojnits Máté 131
 Balczár Pál 42
 Bálint Zoltán 122
 Bán Péter 28
 Barkóczy Imre 41
 Bartal József 33
 Bašić, Nevenka 29
 Bátossy Endre 159–160
 Bauer Antal 62
 Bažant, Eva 29
 Bedő Géza 113
 Béla, IV. 9
 Benkő Loránd 17
 Benlich Máté 14
 Berezik Árpád 160
 Beyer Henrik 117
 Bibó Bige György 141
 Bíró Ferencné 18–19
 Bíró Károly 54, 68–69, 107–108, 111,
 127, 131
- Bíró Miklós 69
 Bittermann Károly 26, 95
 Blagoevich János 35
 Blagoevits István 83–84
 Blau Simon 41
 Bleszák András 114
 Bodula János 111
 Bogdán István 18
 Böhm Pál 142
 Bokody Antal 158
 Bori Imre 104, 121
 Boros Mihály 34
 Borovszky Samu 18–19, 21, 60
 Bozóki József 162
 Bozsó János 58
 Bölcskey Ferenc 41
 Braun Henrik 122
 Bresics Kosztics Miklós 148
 Brecher Izsák 157
 Brenner József 141, 146
 Budánovits Antal 117
- Chotek Rezső 62
 Conen Vilmos 72
 Cvijin Kata 121
 Czeiss család 110
 Czigler Győző 134
 Czirfusz Ferenc 75
 Czorda Bódog 85, 88–89, 95
 Czvián Pál 37
- Csáki Ferenc 159
 Csáth Géza 104, 115, 141, 146
 Cselebi, Evlija 14, 20
 Csernák József 161
 Csernetits József 38
 Csiky Gergely 159

Csillag Károly 56, 60, 122, 159
Csincsik István 168–169
Csorba Csaba 18–19

Dankó Mihály 39, 41
Darócziné 159
Deák István 49
Deák Pál 159
Deil Jenő 57
Demeráczy Albert 95
Dér Zoltán 146
Dernikovits Vince 131
Despotović, Stevan 41
Deutsch Ignác 39, 164
Deutsch Zsigmond 164
Dimitrievics Szvetozár 141
Dobos János 19
Dóczy Ferenc 57
Domány Péter 39, 41
Dominus Simon 115
Donáth N. 159
Donáthné Aranka 159
Döntő István 157
Dugovich Imre 54
Dungyész kicsalád 62
Duranci, Bela 121–123

Elekes Lajos 18
Engel Pál 19
Engelbrecht Ferenc 38
Engelbrecht István 144
Eötvös Pál 100
Eperjessy Géza 19–20
Erdélyi Mihály 133
Erdélyi Tibor 94
Ernyesi József 27
Érszegi Géza 19

Falczone Lajos 110
Farkas Ferenc 164
Farkas Mihály 42, 48
Farkas Zsigmond 165
Feiwei Lipót 168
Fejér Lilla 159
Fekete Ferenc 159
Feketéné Teréz 159

Ferenc József 24
Festetics Andor 161
Feuer Náthán 139
Fiedor József 54
Flatt Endre 89–91, 168
Fodor István 18
Fodor Mátyás 35
Frankfurter Jenő 159
Frankl István 60, 108, 112, 117, 122, 124
Freudenberg család 110
Fried István 28
Fuderer Gyula 162
Fügedi Erik 19
Füredi Károly 159

Gaál Endre 94
Gáli Adolf 114, 154
Gálik Veronka 162
Gáll Ádám 35
Gavrilović, Slavko 20–21
Geiger Adolf 99
Gelléri Mór 56
Gerber Adolf 120
Gergely János 37
Gerster Béla 118
Gestaldi 13
Giefing Vince 86, 95
Gludovac, J. 100
Gohl Ödön 128
Govorkovits Albert 169
Göbelt Miklós 188
Góhm Pál 142
Grohmann Vilmos 141
Gröber Károly 157
Grundböck István 134
Gugánovits József 33
Günther József 117, 124

Gyetvai Péter 20
Györe Kornél 19, 121, 124
Győrffy György 18
Gyurkovits István 85

Habsburg család 22–23, 47, 92
Hahn Antal 143

- Hahn J. 107
 Halasi 21
 Halbrohr család 110
 Hanák Péter 94
 Härtl Vilmos 118
 Hartmann család 110
 Hartmann Rafael 72
 Hartmann, Anton 41
 Haverda család 110
 Haverda Mátyás 141, 146
 Hazai Samu 109
 Hegedűs Antal 20
 Heine József 130–131
 Hevér család 110
 Hevesi József 57
 Hidassy Kálmán 159
 Hidegh Béla 139
 Hirsch Mihály 116
 Hirsch Sebő 116
 Hoepfer 111
 Hoffman Károly 43
 Hoffmann család 110
 Hoffmann Mihály 35, 107
 Hofhauser Antal 111
 Hoppál Mihály 44
 Horváth András 33
 Horváth János 59
 Horváth Lajos 162
 Horváth Lajosné 155
 Hönsch Dezső 154
 Hrabovski, Oskar 105
 Hradeck, Jakob 38
 Hunyadiak 9, 136
 Huszka Antal 43

 István király 14, 102, 131
 Ivánka Imre 98
 Iványi család 110
 Iványi István 20, 28, 30, 52, 65, 67, 76,
 95, 106, 114, 120–122, 124,
 126–130, 136–137

 Jakšić, Ivan 20
 Jakab Dezső 105–109, 115, 123
 Jakobcsics család 110
 Jakobcsics Gyula 41

 Jakobcsits Imre 95
 Jámbor Lajos 122
 Jámbor Pál 144, 187
 Jandek Ferenc 157
 Jandek Mátyás 108
 Jankovics Marcell 44
 Jedlicska János 105
 Jeszenovics Miklós 68
 Jiraszek család 110
 Juhász András 39

 Kádár Sándorné 154
 Kállay Albert 106, 116
 Kállay István 44
 Kalmár István 141
 Kammerer Ernő 20
 Kapisztrán János 11, 19
 Kapisztránó János l. Kapisztrán
 János (Giovanni di Capistrano)
 Kapitán Péter 49
 Káposzta Antal 162
 Károlyi György 89
 Karsai András 49
 Karvázy Pál 50, 114, 118, 134
 Kászonyi Sándor 100
 Káthai Mihály 9
 Katus László 28, 94
 Kék Endre 56
 Kekeзовits Iván 34
 Kerekes Sándor 83
 Keresztes 111
 Kertész Sándor 117
 Király Antal 33
 Kiss Ferenc 65
 Kiss György 138–139
 Kiss János 160–161
 Kiss Lajos 17
 Kitschel, August 157
 Kizur István 78
 Kladek Lukács 105, 107–108, 127
 Klein, Markus 43
 Klein, Moritz 43
 Koczka Géza 115, 134
 Koháry István 15–16
 Kohn 118
 Kollár Pál 26

- Kolonits Félix 48, 150
 Komor Marcell 105–109, 115, 123
 Kopilovits Lukács 35
 Koroknai Ákos 67, 77
 Korossy Emil 142
 Kosits, Filip 43
 Kossuth Ferenc 55
 Kossuth Lajos 56, 109, 116
 Kosztolányi Árpád 141, 143, 146
 Kosztolányi Dezső 141, 146
 Kovács Mór 158
 Kovács Sztrikó István 82
 Kovácsévits György 168
 Kovacsics Ágoston 87, 110
 Kováts Antal 39, 41, 138
 Kováts József 154
 Könyves Tóth Mihály 101–102, 118
 Körpel, Joseph 156
 Krammer Antal 128
 Kranner János 154
 Krausz 118
 Krémer Sándor 165
 Krestić, Vasilije 28
 Kreutzer Balázs 57
 Kristó Gyula 18
 Krompecher Sámuel 107
 Kubinyi László 17
 Kuluncsich Pál 142
 Kuluncsics Illés 82
 Kuluntsits István 83
 Kun 21
 Kunfalvy Nándor 58
 Kuntz család 110
 Kurbel József 107
 Kuti Antal 42
 Kutna Mór 142
 Kübin, Mathias 43

 Laki Eugenie 159
 Lalich József 167
 Lalits Antal 35
 Lang Simon 55
 Lányi Béla 120
 Lászlófalvi Velics Antal 20
 Latinovits család 62
 Lazius, Wolfgang 13

 Lechner Ödön 104–106, 115, 182
 Lederer Emma 18
 Leibach család 62
 Lenner Pál 38
 Leopold, Karl 100
 Leovits család 104–105, 110, 121, 182
 Leovits Simon 121
 Lévy család 110, 122
 Lévy Simon 50
 Lindheim Ernő 120
 Lipozencsics Lázár 147
 Ljubibratics család 110
 Loós István 141
 Lukics János 133
 Lulics Félix 114
 Lulics István 127
 Lutsits Jakab 35
 Lux, Johann 38

 Macskovics Titusz 50–52, 105,
 114–115, 122–123, 130, 134,
 136–137, 156, 174
 Magochi Porkoláb Márton 12
 Magyar György 71
 Magyar Imre 85, 87, 91, 95
 Makai Ferenc 15
 Malachovszky család 110
 Mamuzsich Lázár 105, 142
 Mamuzsich Mátyás 142
 Manojlovics György 116
 Manojlovics János 115, 153
 Manojlovits Emil 88
 Mansfeld Lajos 117
 Marczell, Stefan von 167
 Márkus László 18–19
 Martinović, Kata 123
 Maschirevics Lyubomir 91
 Matkovits Miklós 141
 Matskovics József 83
 Mátyás király 11, 18
 Maurer Alajos 39
 Mayland György 54
 Melkó Bertalan 56
 Mérey Ágost 141
 Mészáros Sándor 60
 Mester Kálmán 18–19

- Mészáros György 40
 Mészáros Lajos 34
 Meyer, Hermann 117
 Mezei, Stevan 30
 Milassin család 110
 Milinkovits László 48
 Milkó Izidor 160, 165
 Milodánovics Mária 125
 Mirnics József 30
 Mitrić, Dimitrije 33
 Moits Tamás 86
 Molczer Károly 105, 111, 115,
 142–143
 Mukits Ernő 97
 Mukits János 85, 116, 130, 134,
 179

 Nadasch, Mosche 43
 Nagy András 44
 Nagy Ferenc 105, 107–109, 111,
 127–128
 Nagy Mihály 118
 Nagy Sándor 108
 Nagybákay Péter 28
 Nemes Berko György 35
 Németh Péter 41
 Némethy Zoltán 66, 80–82
 Nicander, Philippus Fundanus 13

 Oblath Leo 26, 95
 Olasz György 159
 Olaszné Júlia 159
 Osgyányi György 35
 Osztóits János 87

 Paál László 143
 Pach Zsigmond Pál 20
 Paksy Mihály 159
 Pálóczi Horváth András 18–19
 Papp László 17
 Parcsetics 110
 Pártos Gyula 104, 182
 Pausich József 37
 Pausits János 54
 Pecinjački, Sreta 20
 Pecz Samu 108

 Pein Antal 27
 Pék Simon 168
 Pertics Mihály 118, 137
 Petkovics Kálmán 96
 Petrik József 35
 Petrović, Đurdica 21
 Pirchala Imre 148
 Pischowszky Antal 86–87
 Piukovits Ágoston 26, 34, 88–89
 Piukovits József 161
 Platz Bonifác 148, 149
 Pleszkovics Lukács 163
 Polgár Fáni 159
 Polgár Károly 159
 Polyákovics Alajos 110
 Popović, Dušan J. 20, 28
 Popovics Simon 136–137
 Probesch, Ignaz 43
 Probojcsevics János 133–134
 Prokes Mihály 115
 Prokesch Ignác 43, 141
 Puha Miklós 162
 Pukkel család 110
 Pukkel, Johann 37
 Pukkel Pál 107
 Pukkel Sándor 33

 Rác Illia 15, 75
 Rác Vilmos 67, 74–75
 Radoicza 15
 Raichle család 110
 Raichle J. Ferenc 105–106, 111, 115,
 122–123, 141–142, 146
 Rátz 37
 Redl Béla 71
 Redl Imre 99
 Redl Malvina 26
 Reisner Lajos 54–55, 148–149
 Réti István 142
 Róth Miksa 106–108
 Rozsics család 110
 Rudics József 62, 99, 136
 Rudinski, Antun 120–121
 Rudits Mór 95
 Rukavina Erneszt 157
 Rukavina, Ferdinand 38

- Šafarik, Olga 18
 Salga Mátyás 115
 Salgai Ferenc 36
 Salzer, Karl 129, 183
 Schaffer család 110
 Schmausz Endre 53, 75
 Schmirl, Valentin 41
 Schnier család 110
 Schulek János 108
 Schwarz Antal 43
 Scultety János 89, 109–110, 114, 144, 153, 156
 Sebestyén Boriska 162
 Sefcsik Sándor 107
 Sefcsits Lajos 54
 Siflis Marica l. Kádár Sándorné
 Sima Szabó István 42
 Simon Gábor 71
 Singer Adolf 119
 Sipos Károly 107
 Skenderovich Simon 130
 Somssich Pál 93
 Sonnenberg József 95
 Speiser József 39–40
 Spelletits Bódog 83
 Spigl, Franz 42
 Sremac, Milovan 33
 Sreyer József 42
 Stadler Sándor 43
 Stanojev, Nebojša 18
 Stoczek Miklós 117
 Stopp, Klaus 129
 Sugár Ignác 59
 Šulman, Mirko 18
 Sümegi 105

 Szabad György 94
 Szabó Gyula 54, 69
 Szabó István 17–19
 Szabó Lukács 12
 Szabolcs Ottó 60
 Szakáll József 57
 Szalay család 110
 Szalay Mátyás 54–55, 163
 Szathmáry Rózsika 160
 Szauer Károly 131

 Szűcs Gellért 13
 Széchenyi István 84
 Szegedy István 39
 Szegfű Gyula 18
 Székely György 17–18
 Szekeres László 17–18
 Szél István 162
 Szelim szultán, II. 12
 Szemadám György 44
 Szendrei Mihály 159
 Szentgyörgyi István 29
 Szép Antal 48
 Szép József 42
 Sziebenburger Károly 141
 Szigethy József 169
 Szigligeti Ede 161
 Szilágyi Erzsébet 11
 Szilágyi Mihály 59
 Szita László 21
 Szkenderovits János 95
 Szobonya Bertalan 67
 Sztankovics György 112
 Szuchich Pál 129
 Szurok István 34
 Szuvajcsits Tivadar 49

 Tábornszky Benjamin 34
 Takáts Sándor 21
 Tallós István 39, 41
 Tamási Mátyás 40
 Tanursits, Simeon 38
 Temesváry Lajos 158
 Thék Endre 55, 58
 Thury József 20
 Tilinkó Mihályné 162
 Tiringer József 35, 172
 Tompa László 9
 Toncs Gusztáv 141
 Törley Gyula 109
 Tot, Laslo 49
 Tóth Márton 40
 Tóth Mihály 116, 130, 133–134
 Tóth Sándor 67, 100, 130
 Trefon József 156
 Trefort Ágoston 87–88
 Trencsényi József 95

Ugry István 33
Ulmer Gáspár 29
Unger Mátyás 60

Ürményi Mihály 100

Vacha János 36, 173
Vadász Pál 111, 115
Váli Gyula 108, 115, 127, 131
Várdai Miklós 12
Varga Alajos 13
Varga Ferenc 13
Varga István 13
Varga Pál 13
Varga Tamás 13
Vári Szabó István 98
Vass Előd 19–20
Vermes család 110
Vermes Gáspár 27
Vermes Lajos 105, 160
Verner János 154
Versendi Gyula 164–165
Vidakovits József 38
Vinkle, Gustav 38
Vinkler János 153
Vizner család 110
Vlassich, Gabriel 15, 100
Vojnits István 64, 77
Vojnits Mátyás 129
Vojnits Barnabás 95, 99
Vojnits család 15, 20, 110
Vojnits H Máténé 154
Vojnits Hajdú József 148
Vojnits Jakab 71
Vojnits Lukács 95, 99, 132
Vojnits Sándor 71–72
Vojnits Simon 72

Vojnits Tunits Dániel 48
Völgyi Katica 159
Vörös Margit 162
Vujinović, Gordana 122

Wagner Gyula 115
Wagner Nándor 136
Walihora György 37
Werner János 115
Werther, Friedrich 26
Wesselényi Ferenc 14
Wilhelm Adolf 139
Wuits Hannibál 84
Wüstinger, J. 100

Xaver, Franz Raif 42

Ybl Miklós 134

Zarić, Milan 115
Zichy H. János 97
Zichy Herman 91
Zichy Jenő 56
Zichy Mihály 57
Zichy N. János 98–99
Zirojević, Olga 19
Zolnay László 18
Zomborcsévi Ferenc 83–84, 85–87,
94, 139

Zsámboky János 13
Zsigmond király 10
Zsigmondy Béla 117
Zsolnay Miklós 107
Zsujtai Némethy Zoltán 81
Zvekanov, Antun 157, 189
Zwölfer, Johann 38

TARTALOM

Szabadka és környéke közép- és török kori kézművességéről (1996)	5
Adatok szabadka kézművesiparához (1995)	22
Szabadka céhpecsétjeiről (1996)	31
Vándorlókönyvek (1995)	47
Macskovics Titusz téglagyára (1987)	50
„Nyakunkon ül még mindig zsarnokunk” (1995)	53
Szabadka mezőgazdasága a dualizmus korában (1867–1918)	61
Fásítás – faiskolák (1982)	74
A palicsi földművesiskola emlékére (1988)	77
A fregatthadnagy kertészeti telepe (1987)	80
A szeged–szabadkai vasútvonal építése (1864–1869) (1996)	83
„... Életkérdést képező vasúti ügy...” (1985)	97
Szabadka városfejlesztése (1867–1918) (1995)	100
A régi városháza lebontása (1986)	126
A szabadkai Szentháromság-szobor (1995)	129
Egy falrepedés históriája (1977)	133
Egy újreneszánsz építmény (1994)	136
A régi szabadkai „szemkóróda” (1982)	138
Gimnázium és kápolna (1994)	141
Börtön a gimnáziumban (1982)	144
Iskolai rendtartás következményekkel (1995)	146
Palics felvirágoztatásáért (1984)	150
Ajóka ecettel (1995)	153
Hajdani palicsi kioszkok (1986)	156
Thalia papjai Palicson (1994)	158
A színház vetélytársai (1979)	163
Régi találmányok dokumentumai (1988)	167
Mellékletek	171
Névmutató	191

* Zárójelben az első megjelenés dátuma

CIP – A Matica srpska Könyvtára, Újvidék

930.85(497.113)

930.85(439)

930.25(497.113 Subotica)

949.711.3(093)

MGYAR, László

Iratváltató : egy levéltáros írásaiból / Magyar László. – Szabadka : Szabadegyetem, 1999 (Szabadka : Studio Bravo). – 187, [20] p. : dokumentumok hasonmása ; 23 cm. – (Életjel Könyvek ; 77.)

Példányszám 500. – Névmutató : p. 191–197.

ISBN 86-82147-30-0

a) Kulturna istorija – Vojvodina b) Kulturna istorija – Mađarska
c) Subotica – Arhivska grada d) Subotica – Istorija – Dokumenti

A szabadkai Szabadegyetem kiadása

Felelős kiadó: Blažo Perović igazgató

Recenzensek: Hegedűs Antal és Lalia Gábor

Szerkesztő: Dér Zoltán

Számítógépes megmunkálás: Farkas Attila, Hegedűs Edit

A fedőlapon a

Kiss József tervezte, második szabadkai városháza (1828–1908)

Megjelent 500 példányban, 11,25+1,25 (B/5) ív terjedelemben

Készült a szabadkai Studio Bravo nyomdában

MagyarLászló (1937–1998), a tragikus hirtelenséggel tavaly elhunyt szabadkai levéltáros a hetvenes évektől jelentkezett hely- és művelődéstörténeti írásaival a vajdasági lapokban. Tanulmányainak tárgyát szinte mindig levéltári anyagokból merítette. Azokból a megsárgult iratokból, amelyek Szabadka nem csak sok évtizedes, hanem több évszázados történetére is fényt derítenek. Nem könnyű feladatra vállalkozott: irattengerben halászni városának gazdag múltja után, nagy türelemmel rábukkanni Szabadka és környéke forrásaira. A vállalkozás értékét növeli, hogy a helyi egykorú lapok csak 1870-től jelennek meg folyamatosan, és Iványi Istvánnak, a város monográfusának sem sikerült minden fontosabb levéltári adatot maradéktalanul felkutatnia.

Könyvünk huszonhét tanulmányt és cikket tartalmaz. Ezekben a szerző a különböző témaköröknek a középkortól egészen az első világháborúig terjedő időszakban lejátszódott történéseit taglalja. Egyebek között Szabadka és környéke középkor- és török kori kézművességével, kézművesiparával, céhpecsétjeivel, városfejlesztésével, mezőgazdaságával, városfejlesztésével, a szeged–szabadkai vasútvonal építésével foglalkozik. Az *Iratváltató* egy másik része olyan rövidebb írásokat tartalmaz, amelyek kiegészítik, színesebbé teszik az említett tanulmányokat. Ilyenek például a palicsi földművesiskoláról, a régi városházáról, a Szentháromság-szoborról, az egykori gimnáziumról, a palicsi színházi előadásokról szóló, sok ismeretlen eseményt felelevenítő beszámolók, cikkek.

A szerző e posztumusz kötete – akárcsak az életében megjelent munkái – értékes adalék Szabadka múltjának alaposabb megismeréséhez.

Dr. HEGEDŰS Antal